

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Ідентифікатор медіа
в Реєстрі суб'єктів у сфері
медіа R30-1222
(рішення Національної ради
України з питань телебачення
і радіомовлення
від 31.08.2023 р. № 792)

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року
Виходить двічі на рік

Журнал включено до переліку
наукових фахових видань
України з політичних наук
(категорія „Б”)
за спеціальністю
052 – „політологія”
(наказ Міністерства освіти
і науки України
від 07.04.2022 р. № 320)

Засновник
Інститут політичних
і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
www.ipiend.gov.ua

Адреса редакції:
вул. Генерала Алмазова, 8.
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

ISSN 2786-4774 (Print)
ISSN 2786-4782 (Online)

Політичні дослідження

Political Studies № 2 (6)' 2023

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2023

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віктор Єленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, науковий співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Редакційна рада

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, голова ради

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнопо-

літології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, доктор габілітований гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Анджей Пукшто, доктор наук, завідувач кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Редакція журналу

Юрій Шайгородський, заступник головного редактора, відповідальний редактор журналу

Світлана Носова, літературний редактор
Наталія Сінельнікова, технічний редактор

Марина Баранівська, редактор англійських текстів

Валерій Мачуський, адміністратор вебресурсів

Адреса електронної пошти для листування з авторами: editor_ipiend@ukr.net

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

Журнал „Політичні дослідження” розміщується на платформі „Наукова періодика України” з використанням відкритого доступу Open Journal Systems (OJS), в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України

Здійснюється обов'язкове розсилання періодичного видання відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів”

Примірники журналу безоплатно надсилаються у всі обласні універсальні наукові бібліотеки України, у бібліотеки ЗВО державної форми власності, де здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю 052 „Політологія”

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320)

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus

Повні тексти наукових публікацій журналу індексуються в пошуковій системі вільного доступу

Google Scholar

DIGITAL OBJECT IDENTIFIER
DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2>

Весь контент доступний на умовах ліцензії із зазначенням авторства
Creative Commons Attribution 4.0
International license

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори

© Автори статей, 2023
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023

Рецензенти журналу

Ольга Андреева, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Тетяна Бевз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут”

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор (Швейцарія)

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколаєць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Віталій Перевезій, кандидат історичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Воєнна академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталя Хома, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Львівська політехніка”

Маргарита Чабанна, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Києво-Могилянська академія”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В'ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Оксана Зорич

Концептуалізація ідеї соборності в незалежній Україні:
гене́за смислотворення 7

Маргарита Чабанна

Концепт політичної довіри та реалії посттоталітаризму
(методологічний аспект) 34

Політичні інститути та процеси

Олександр Майборода

Проблемні напрями реструктуризації політичного поля України в умовах
війни: прогностичні варіанти 58

В'ячеслав Потапенко, Ірина Павленко, Володимир Нагірний

Внутрішньополітичні загрози під час війни та у повоєнний час:
пошук шляхів мінімізації 87

Валентина Романова, Андреас Умланд

Відносини по лінії центр-периферія в Україні:
ресурси підвищення стійкості держави 103

Віталій Перевезій

Еволюція інституційної спроможності парламенту України:
історико-політологічний аналіз 123

Політична культура та ідеологія

Микола Рябчук

Називаючи речі своїми іменами. Російська пропагандистська риторика як
вірогідний доказ геноцидних намірів 146

Сініша Куко

Російський чинник української ідентичності 162

Етнополітологія та етнодержавознавство

Ігор Туров

Хасидські громади діаспори як актори впливу
на етнополітичні процеси в сучасній Україні 178

Рецензії

Юрій Шаповал

Україна як глобальне явище. Рецензія на книгу Ярослава Грицака
„Подолати минуле: глобальна історія України” 191

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі Інтернет вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 31.10.2023 р.)*

CONTENTS

Theory and history of political science

Oksana Zorych

Conceptualization of the idea of unity in independent Ukraine:
genesis of meaning 7

Marharyta Chabanna

The concept of political trust and the reality of (post)totalitarianism
(methodological aspect) 34

Political institutions and processes

Oleksandr Mayboroda

Problem areas of restructuring of the political field of Ukraine in the conditions
of war: predictive options 58

Viacheslav Potapenko, Iryna Pavlenko, Volodymyr Nahirnyi

Internal political threats during the war and in the post-war period:
study and search for ways of minimization 87

Valentyna Romanova, Andreas Umland

Centre-periphery relations: means for advancing state resilience 103

Vitaliy Pereveziy

Evolution of the institutional capacity of the Parliament of Ukraine:
historical and political analysis 123

Political culture and ideology

Mykola Riabchuk

Calling a spade a spade. Russian propaganda rhetoric as probable evidence of
genocidal intentions 146

Sinisha Kuko

The russian factor in ukrainian identity 162

Ethnopolitics and ethnostate studies

Igor Turov

Diaspora Hasidic communities as actors of influence
on ethno-political processes in modern Ukraine 178

Reviews

Yury Shapoval

Ukraine as a global phenomenon. Review of the book by Yaroslav Hrytsak
„Overcoming the Past: A Global History of Ukraine” 191

*Recommended for printing and publication on the Internet
by the Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

УДК 323.2(477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-1>

Концептуалізація ідеї соборності в незалежній Україні: гене́за смислотворення

Анотація. У статті автор аналізує розвиток ідеї соборності України, суперечливість та неоднорідність в інтерпретаційних та нормативних підходах, які були явно або латентно спрямовані на формування ціннісних орієнтирів української нації, починаючи від 1991 р. і до 2014 р., коли відбулася Революція гідності. Виявлено, що означений період характеризувався невпинним пошуком та продукуванням нових смислів, які мали контрадикторну природу – з одного боку, були спрямовані на реабілітацію національної історії, а з іншого – слугували маніпулятивним інструментом для формування громадської думки і справляли здебільшого дезінтегруючий вплив на українське суспільство. Особлива увага приділена питанню висвітлення ідеї соборності у нормативно-правових актах, зокрема тих, що регулювали питання реабілітації національної

Оксана Зорич,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Oksana Zorych,
Candidate of Political
Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic
Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0001-8640-9760
e-mail: zorich@ukr.net

історії та відновлення у публічному полі країни дискурсу про День Соборності України як події, що безпосередньо символізувала прагнення українського народу до утвердження єдиної, суверенної, незалежної держави. У статті розкрито також модифікації концепції соборності у контексті ідейних засад роботи низки громадських організацій на загальнонаціональному та місцевому рівнях.

Установлено, що саме період 1991–2014 рр. був засадничим для продукування нових смислів та орієнтирів у націєтворенні, які ідейно підготували ґрунт для подій 2014 р., Євромайдану та Революції гідності, а також окупації Криму та частини Донбасу, що знаменували собою новий етап випробування на стійкість української нації, зокрема, її єдності не тільки у знаково-символічному вимірі, але і у практичній площині прямого військового зіткнення, коли контекст попередніх світоглядних суперечностей було знято заради збереження політичної єдності української нації, що зазнала прямої зовнішньої атаки з боку Російської Федерації.

Виявлено, що спекулятивні дискусії, дискримінаційна риторика довкола концепції єдності української політичної нації з плином часу трансформувалися у політичну технологію підриву соборності України, зокрема, на рівні популяризації ідеї „несумісності” та „взаємовиключності” Заходу і Сходу України, їх економічних, культурних, зовнішньополітичних орієнтирів. Політичні маніпуляції, помножені на істотні фінансові та організаційні ресурси, призвели до зародження і посилення регіональних політичних режимів, актуалізації дезінтеграційних сепаратистських політичних проєктів.

Ключові слова: соборність, консолідація, громадянська злагода.

Conceptualization of the idea of unity in independent Ukraine: genesis of meaning

Abstract. In the article, the author analyzes the development of the idea of the unity of Ukraine, contradictions and heterogeneity in interpretive and normative approaches, which were explicitly or latently aimed at forming the value orientations of the Ukrainian nation, starting from 1991 until 2014, when the Revolution of Dignity took place. It was revealed that the specified period was characterized by the relentless search and production of new meanings, which had a contradictory nature, on the one hand, they were aimed at the rehabilitation of national history, and on the other hand, they served as a manipulative tool for the formation of public opinion and had a disintegrating effect on Ukrainian society. Special attention was paid to the issue of highlighting the idea of unity in normative and legal acts, in particular those that regulated the rehabilitation of national history and the restoration in the public field of the country of the discourse on the Day of Unity of Ukraine as an event that directly symbolized the aspirations of the Ukrainian people for the establishment of a sovereign and independent state. The article also reveals modifications of the concept of unity in the context of the ideological foundations of the work of a number of public organizations at the national and local levels.

It was revealed that the period 1991–2014 was fundamental for the production of new meanings and orientations in nation-building, which ideologically prepared the ground for the events of 2014, the Euromaidan and the Revolution of Dignity, as well as the annexation of Crimea and the occupation of part of Donbas, which marked a new stage a test of the stability of the Ukrainian nation, in particular its unity not only in the symbolic dimension, but also in the practical plane of a direct military conflict, when the context of previous worldview contradictions was removed for the sake of preserving the political unity of the Ukrainian nation, which was subjected to a direct external attack from Russian Federation.

It was stressed that speculative discussions, discriminatory rhetoric surrounding the concept of the unity of the Ukrainian political nation over time transformed into a political technology of undermining the unity of Ukraine, in particular at the level of popularizing the idea of „incompatibility” and „mutual exclusivity” of the West and East of Ukraine, their economic, cultural, and foreign policy orientations. Political manipulations, multiplied by significant financial and organizational resources, led to the emergence and strengthening of regional political regimes, the actualization of disintegrating separatist political projects.

Key words: unity, consolidation, civil consensus.

Постановка проблеми. З-поміж низки націєтворчих ідей соборність безперечно належить до однієї із найбільш давніх і разом із тим важливих тем українського державотворення. Так, новочасний етап відродження незалежності Української держави на початку 1990-х рр. супроводжувався численними дискусіями довкола смислового наповнення концепції соборності, що зводилося до питання: як можлива єдність української політичної нації у всьому багатоманітті її етнічних, мовних, релігійних, культурних та інших вимірів? Під титулом „соборність” від початку 1990-х рр. дебатовався широкий спектр проблем, що був масштабним та багатогранним – від консолідації довкола ідеї всебічного відродження української нації у суверенній та

незалежній країні, утвердження національної ідентичності до цілком конкретних тем, як, наприклад, курс на євроатлантичну інтеграцію, мовне питання, статус етнічних меншин, створення єдиної помісної православної церкви, розвиток громадянського суспільства тощо. У цьому контексті на початку 1990-х рр. соборність у публічному дискурсі була актуалізована як „парасольковий” термін, який об’єднував ключові аспекти життєдіяльності української нації – мову, віру, геополітичний вибір тощо.

Вивчення теми соборності пов’язано із важливими науковими і практичними завданнями. З одного боку, ретроспектива варіацій смислового наповнення та проєктів утілення соборної України дає можливість краще зрозуміти здобутки і втрати української нації на шляху до розбудови незалежної та суверенної держави, з іншого боку, аналітичний та компаративний зріз комплексу уявлень про соборну Україну має важливе значення у контексті практичного застосування принципів соборності у майбутній післявоєнній відбудові України. Аналіз різних форм та можливостей інтерпретацій поняття „соборність” у нормативно-правових актах уможливорює також їх узагальнення та внесення пропозицій щодо удосконалення державної політики національної єдності.

Аналіз наукових досліджень проблеми. Зважаючи на те, що сам термін „соборність” набув значного поширення та особливого змісту на початку ХХ століття, під час інтенсифікації національно-визвольного руху за незалежність та самостійність Української держави та, зокрема, проголошення Акта злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919 р., велика кількість наукових досліджень присвячена саме цьому періоду в національній історії. У численних роботах висвітлюється ретроспектива подій початку ХХ століття, аналізуються перші гасла самостійності та незалежності України, діяльність Української повстанської армії, реконструюється національно-державницький напрям суспільно-політичної думки в Україні. Так, І. Гошуляк [1] на основі архівних матеріалів здійснив аналіз діяльності державних органів влади, політичних партій, громадських організацій у період Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, а також процесу об’єднання УНР і ЗУНР у соборну Українську Народну Республіку. Дослідження проблеми соборності української нації в період Революції 1914–1923 рр. представлено у роботі В. Великочого [2], у якій проблема соборності розглядається крізь призму нової парадигми Української революції перших десятиліть ХХ століття як окремого явища національного характеру та водночас процесу, який формував її „обличчя” як складової Великої Східноєвропейської революції. Аналіз діяльності політичних партій революційної доби та їх ролі в утвердженні соборності Української держави репрезентована також у низці публікацій І. Кураса [3] та В. Солдатенка [4]. Ретро- та інтроспекція у буремне ХХ століття представлена у змістовній праці Ю. Шаповала [5], у якій цей період карколомної української історії висвітлено на рівні деталізації та опису ліній долі непересічних особистостей, які упродовж ХХ століття були долучені до процесу боротьби за світоглядну та політичну єдність українського народу на тернистому шляху до незалежності.

Соборність України як концепт новітньої історіографії аналізується у роботі Я. Калакури [6], який розглядав соборність як наступність та безперервність етногенезу українського народу, його визвольних змагань за національну державність, формування цілісності етнічних земель, нерозривності національної культури й духовності, цивілізаційних устремлінь української нації, а також її європейського вибору. Генезу формування соборницької ідеї, так і реальну спробу її втілення в умовах завершення Першої світової війни, переформатування політичної мапи Центральної та Східної Європи репрезентував у своїй роботі В. Верстюк [7].

Організаційно-правовий та політичний аспекти утвердження соборності у період новочасної незалежності України висвітлено у роботах Ю. Левенця [8], О. Майбороди [9], М. Кармазіної [10], І. Рафальського [11], Л. Нагорної [12]. У працях вищезгаданих авторів соборність як чинник українського державотворення розглядається у тісному зв'язку із категоріями національної ідеї, незалежності, ідентичності, патріотизму, зокрема, акцентовано увагу на численних викликах національно-державного становлення України в умовах суспільної, політичної, економічної невизначеності початку 1990-х рр. Так, зокрема, Ю. Левенець, аналізуючи образи політичного простору національного буття в українській політиці, визначав соборність як метафізичну модель української геополітичної думки та простежив еволюцію від концепції етноісторичної єдності народу до ідеї територіального патріотизму нації [8].

Теоретичні та практичні проблеми становлення державності соціального і правового характеру в Україні в контексті світового модернізаційного процесу представлено у роботах О. Рудакевича [13] та Ф. Шульженко [14]. Дилема „національне відродження чи націєтворення?” концептуалізована у роботі Г. Касьянова [15], який обстоював думку, що у процесі формування нації утворюється певна „матриця”, логічна схема, яка періодично під дією різних чинників і на різних історичних етапах самовідтворюється в іншому якісному вимірі, щоразу в коротший історичний термін. Елемент безперервності, регенеративності у цьому процесі забезпечується наявністю інтелігенції, яка була й залишається ключовим соціально-культурним елементом цієї черги „відроджень”.

Глобальний геополітичний контекст історії України, виведений за межі традиційної русоцентристської схеми, перебував у центрі дослідницької уваги Р. Шпорлюка [16], який у своїй роботі простежив генезу утвердження суб'єктності української нації та символів її незалежності у крос-культурному та історичному порівнянні. Дослідження політико-правових, економічних, культурних засад соборності України, їх становлення, трансформацій та поточного стану здійснено також у колективних монографіях та збірниках статей „Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього” [17], „Життєвий простір України” [18], „Український соціум” [19], „Соборність як чинник українського державотворення” [20], „Україна і Росія в історичній ретроспективі” [21], „Український націоналізм” [22], „Перелом” [23], „Інституціоналізація історичної пам'яті як складова формування

національної єдності” [24], „Регіональні версії української національної ідеї” [25], „Політика суспільних реформ” [26], „Культура історичної пам’яті: європейський та український досвід” [27] тощо. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, дотичних до теми соборності, у період новітньої історії України було здійснено переважно роботу з історичної реконструкції подій та постатей, що презентували ідею соборності. При цьому, інтертекстуальний аналіз концепції соборності, зокрема, специфіки артикуляції ідеї єдності української політичної нації у нормативно-правових актах України та у програмних документах громадських організацій загальнонаціонального та місцевого рівнів залишився значною мірою на периферії дослідницької уваги, тож ця стаття покликана частково компенсувати цю прогалину та дати більш точне уявлення про соборність як метакатегорію державного будівництва у новітній період української історії. До дослідницьких завдань, яким присвячена ця стаття, відносимо такі питання: 1) яким чином ідея соборності була репрезентована у публічному полі країни, зокрема, у нормативно-правових актах України, які регулювали питання реабілітації національної історії та відновлення дискурсу про День Соборності України як події, що символізувала прагнення українського народу до утвердження єдиної, суверенної, незалежної держави; 2) які модифікації концепції соборності простежувалися в роботі громадських організацій на загальнонаціональному та місцевому рівнях в Україні та яку роль вони відіграли у формуванні ціннісних орієнтацій населення. У межах цієї статті ми сфокусуємо свою увагу на хронологічному відрізку, який охоплює 1991–2014 рр., оскільки саме цей період новочасної вітчизняної історії, з нашого погляду, найбільш яскраво демонструє суперечності і виклики націєтворення у мирний час, який було перервано у 2014 р., коли Російська Федерація, порушуючи усі норми міжнародного права, розпочала війну проти суверенної Української держави.

Виклад основного матеріалу. Соборність у цій статті ми визначаємо як комплексне поняття, що позначає національну та державну єдність у територіальному та знаково-символічному вимірах, завдяки якій формується спільний простір українського народу у всьому багатоманітті його етнічних, релігійних, мовних, культурних, регіональних та ін. характеристик. Концепція соборності транслює дві ключові ідеї – це передовсім спільність історичної долі, минулого та майбутнього українського народу як самобутньої та незалежної нації, а також єдність українських земель, зокрема, непорушність українських міжнародно визнаних кордонів.

Дискурс соборності Української держави був актуалізований у правовому полі ще на початку 1990-х рр. Так, зокрема, 16 липня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет України. Цей документ став програмним для відродження незалежної України, зокрема, у ньому було проголошено необхідність утвердження суверенітету і самоврядування народу України, „здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення” [28]. Історична та політична вага Декларації про державний суверенітет України мала надзвичайно важливе значення для

окреслення основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, а також заклала правовий фундамент для утвердження майбутньої Конституції України.

Паралельно із утвердженням у правовому полі ідея соборності була відроджена і у публічному просторі країни. Так, зокрема, символічним актом єднання поколінь, що боролися за незалежність Української держави, став „живий ланцюг”, що був присвячений 71-й річниці Акта злуки, і відбувся 21 січня 1990 року. „Ланцюг” об’єднав низку міст України, зокрема, Івано-Франківськ, Стрий, Львів, Тернопіль, Рівне, Житомир і Київ. Його учасники стояли пліч-о-пліч, формуючи символічне коло єднання, демонструючи громадянську єдність та одночасно віддаючи шану своїм співвітчизникам, які боролися за незалежність Української держави. За різними даними, кількість українців, що взяли участь у „живому ланцюзі”, становила від 450 тисяч осіб до декількох мільйонів. Ця подія стала знаковою, адже символізувала єдність східних та західних земель України та сприяла, з одного боку, переосмисленню минулого, а з іншого — піднесенню патріотичних настроїв у суспільстві.

Навесні 1991 р. відбулася інша важлива подія — хода шахтарів у Києві як продовження низки шахтарських страйків, що розпочалися ще у 1989 р. Прикметно, що рух протесту гірників набув свого стрімкого поширення, а гасла, що початково були сконцентровані довкола теми соціально-економічних умов праці, трансформувалися у політичний маніфест соборної України. „Ми, шахтарі, перші підняли питання про те, що компартія не має керувати. Ми тоді рішуче були налаштовані проти Союзу, за незалежну Україну”, — згадував М. Волинко, співголова Донецького страйкому [29]. У 1991 р. також відбулися вагомі зміни у політичному та правовому полі країни. Так, зокрема, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною демократичною державою та ухвалила Акт проголошення незалежності України [30], що був підтриманий на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., а також було прийнято Конституцію України [31], що визначила державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права і обов’язки громадян. Ідеї соборності, єдності українського народу як носія суверенітету та джерела влади стали ключовими для утвердження новітньої ідентичності громадян України.

Разом із тим, на початку 1990-х рр. образ колективного „Ми” української нації, її політичних орієнтирів залишався надзвичайно розмитим, тож необхідними ставали чіткі меседжі щодо основних націєтворчих, об’єднавчих ідей. Прикметно, що у публічному полі країни у цьому контексті перевагу не було надано позитивним каналам ідентифікації, а переважно застосовувалися негативні образи — воєнної загрози та економічного занепаду України, небезпеки для кожної родини. Так, наприклад, на шпальтах газет у 1994 р. з’явилися такі заклики: „Якщо не хочете стати біженцями, якщо Вам дорогий мир і злагода в нашій країні, якщо Ви любите своїх синів і не хочете отримувати на них похоронки — зробіть правильний

вибір!” [32]. Такі спекулятивні меседжі були розраховані на провокування тривоги та, як наслідок, конформізму та апатії серед широких верств громадськості, яка, поставши перед економічними реаліями початку 1990-х рр., була вимушена піклуватися передовсім про виживання, при цьому тема соборності України поступово була витіснена на периферію громадського дискурсу.

Таким чином, перші акції громадянської солідарності у незалежній Україні, що супроводжувалися відродженням у публічному дискурсі теми соборності, не набули подальшого розвитку, і, відповідно, на законодавчому рівні День Соборності у перші роки незалежності не набув статусу офіційного свята. Перша правова ініціатива щодо відзначення у національному масштабі Дня Соборності як знакової дати для українського народу зафіксована лише у 1999 р., коли згідно з Указом Президента України Л. Кучми, „зважаючи на велике політичне та історичне значення об’єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки для утворення єдиної (соборної) української держави, 22 січня було визнано Днем Соборності України [33], а також випущено в обіг ювілейну монету 80 років проголошення соборності України” [34].

Загалом, починаючи з 1999 р. і до березня 2023 р. база даних документів „Законодавство України” Офіційного вебпорталу парламенту України налічує 39 документів, що мають зв’язок із Днем Соборності та специфікою його трактування на вищому державному рівні. Прикметно, що тільки на початку 2000-х рр. соборність знову набуває ваги у політичному дискурсі країни, а також нового змісту у політтехнологічних практиках, стаючи „осьовою” темою для політичних еліт на центральному рівні. Так, зокрема, у 2002 році у розпорядженні Президента України Л. Кучми тема соборності була використана як політтехнологічний інструмент для підкреслення виключної ролі однієї з діючих на той момент політичних партій. Так, зокрема, у п. 1 розпорядження Президента України „Про відзначення у 2002 році Дня Соборності України” зазначено, що ініціатива щодо проведення урочистих заходів з нагоди Дня Соборності України належить виборчому блоку „За єдину Україну”, і, підтримуючи її пропозиції, 22 січня 2002 р. було заплановано проведення одночасних урочистих зборів у м. Києві, м. Сімферополі, обласних центрах та м. Севастополі, а також мітингів, культурно-мистецьких акцій, тематичних заходів у навчальних закладах, виступів у місцевих засобах масової інформації відомих учених, політичних і громадських діячів. Прикметно, що у вищезгаданому розпорядженні було чітко зафіксовано не тільки контекст „керівної партії”, що ініціює святкування Дня Соборності, але і означено практичну вагу цієї події: „використати підготовку і проведення святкових заходів для утвердження у суспільстві політичної та громадянської злагоди, виховання у населення патріотизму, консолідації українського народу навколо ідеї державності” [35]. Також у зазначеному розпорядженні Кабінету Міністрів України було доручено провести конкурс на кращі проєкти монументів соборності України, спорудження яких передбачалося до 85-ї річниці

проголошення Акта злуки (у 2004 р.) у м. Києві, а також Ужгороді, Луганську, Чернігові і Севастополі як крайніх західному, східному, північному та південному адміністративних центрах України. Таким чином, де-юре це був перший прецедент у новочасній історії України щодо масштабного святкування Дня Соборності на державному рівні, а також проведення низки заходів у рамках багаторівневої інформаційної кампанії, що її супроводжувала.

Однак важливо, що зазначене розпорядження Президента України було підписане та опубліковане менш ніж за тиждень до безпосередньої дати святкування, а саме: 16 січня 2002 р., і масштаб запланованих заходів був безпрецедентно великим, а отже, таким, що мав би передбачати відповідну підготовчу роботу, що очевидно не могла бути проведена упродовж шести днів до дати святкування. Такий факт свідчить щонайменше про дві особливості актуалізації теми соборності на законодавчому рівні: 1) нормативно-правові акти, що регламентували святкування Дня Соборності, фактично були юридичним панциром для ідеологічної, пропагандистської роботи „керівної партії”, роль якої виконував виборчий блок „За єдину Україну”; 2) розпорядження Президента України щодо відзначення Дня Соборності мало формальний характер та де-факто не передбачало його повного виконання, а радше було символічним документом, що засвідчував політичну волю вищого керівництва країни щодо конструювання та відродження національного нарративу про довготривалу історичну боротьбу українського народу та політичних й інтелектуальних еліт за державну незалежність. Крім того, аналіз вищеозначених документів дає підстави для виокремлення синонімічного ряду, у якому соборність асоційована з єдністю держави, політичною і громадянською злагодою, патріотизмом, і, разом із тим, поняття соборності введено у контекст використання, виховання, консолідації.

Половинчастість та суперечливість утвердження соборності на початку 2000-х рр. знаходить своє підтвердження під час подальшого аналізу нормативно-правових актів. Так, зокрема, питання щодо проєктів кращих монументів соборності України, яке було порушене ще у 2002 р., не набуло подальшого розвитку та було заблоковане як маргінальне і не варте уваги. До цієї теми повернулися лише у 2005 р., коли згідно з розпорядженням Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко було прийняте рішення щодо спорудження у містах Києві, Севастополі та Чернігові монументів соборності України [36]. При цьому Ужгород та Луганськ були виключені зі списку локацій, раніше запланованих для символічного та монументального вшанування соборності України. Прикметно, що до сьогодні попри численні бюрократичні рішення та контррішення Ужгород, Луганськ і столиця України залишаються без монумента на честь соборності України. Це свідчить, зокрема, про те, що лінія державного спадкоємництва щодо риторики довкола теми соборності здебільшого мала умовний характер. Нереалізованість проєктів щодо встановлення згаданого пам'ятника О. Северин назвав „саботажем національної пам'яті” [37], адже значна

частина розпоряджень, що стосувалися питання соборності України, була суто декларативною та не мала практичних наслідків і, відповідно, не пророкувала істотних змін у сприйнятті та інтерпретації національної історії серед широких верств населення. Це, зокрема, посилювало перевагу регіональних ідентичностей над загальнонаціональною і, безумовно, створювало поживний ґрунт для історичних спекуляцій та посилення сепаратистських настроїв на прикордонних територіях – як на Сході, так і на Заході країни.

У 2006 р. з нагоди 87-ї річниці проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР на рівні центральної державної влади знову було запропоновано проведення урочистих зборів у м. Києві та інших населених пунктах України за участю народних депутатів України, представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, політичних партій, діячів науки та культури, представників української діаспори, дипломатичного корпусу та міжнародних організацій [38]. Відповідні заходи були заплановані у розпорядженні Президента України В. Ющенка. Прикметно, що саме у період його президентства у нормативно-правових актах, пов'язаних із соборністю, актуалізувався дискурс не стільки вшанування безпосередньо дати проголошення Акта злуки, скільки було акцентовано увагу на необхідності вивчення історії національно-визвольних змагань початку ХХ століття в Україні.

Так, уперше в історії новітньої України було ініційовано топонімічні новації, зокрема, запропоновано перейменування вулиць, площ, проспектів на честь свята соборності та діячів національно-визвольного руху. Також, у рамках святкування Дня Соборності вперше в історії новітньої України було відзначено державними нагородами України юристів з різних міст, – орденами „За заслуги”, „За бездоганну службу”, званнями „Заслужений юрист України”. Крім того, було вперше запропоновано звернення до релігійних організацій з пропозицією читання молитви за Україну з нагоди Дня Соборності, а також відкриття у музеях та бібліотеках експозицій з історії Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. При цьому, цільовою аудиторією цих заходів відповідно до розпорядження Президента України були не тільки громадяни України, але і світова громадськість. Це було новацією, порівняно із досвідом святкування Дня Соборності у попередні роки. Так, закордонним дипломатичним установам України було доручено забезпечити проведення в державах перебування заходів, пов'язаних із відзначенням Дня Соборності України, зокрема, за участю української діаспори. Таким чином, святкування Дня Соборності було введено у більш широкий історичний контекст та здійснено кроки щодо популяризації Дня Соборності як важливої віхи в історії національно-визвольного руху в Україні для якнайширшого кола аудиторії, включно з українською діаспорою у світі.

Таким чином, питання святкування Дня Соборності упродовж перших п'ятнадцяти років незалежності новітньої України (у період з 1991 до 2006 рр.) було артикульовано на вищому державному рівні лише чотири

рази – у 1999, 2002, 2005, 2006 роках – і до цих процесів долучилися такі ключові особи в державі, як Л. Кучма, Ю. Тимошенко, В. Ющенко. Спорадичний характер святкувань був ознакою периферійної уваги високопосадовців до реабілітації історії та не набув подальшого належного розвитку як елемент національного нарративу України як суверенної держави.

У 2007–2008 рр., під час президентства В. Ющенка, відповідно до указів Президента України святкування Дня Соборності України було організовано за інформаційно-просвітницьким планом, який був апробований у попередні роки: у місті Києві та Севастополі, інших населених пунктах, було заплановано проведення урочистих зборів, присвячених Дню Соборності, покладання квітів до пам'ятників діячам Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, учасникам національно-визвольних змагань. На основі досвіду попередніх років було запропоновано організацію та проведення тематичних науково-практичних лекцій, семінарів, організацію виступів у засобах масової інформації відомих учених, політичних та громадських діячів, відкриття у бібліотеках експозицій, присвячених історії Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки [39]. При цьому, новацією 2008 р. стало те, що інформаційно-просвітницьку роботу щодо Дня Соборності України було запропоновано провести не тільки у навчальних закладах, але і у військових частинах [40]. У вищезгаданих указах було також наголошено на необхідності ревізії стану виконання актів Президента України щодо відзначення подій Української революції 1917–1921 років. Зокрема, Кабінету Міністрів України, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям було запропоновано проаналізувати стан виконання зазначених актів.

У 2009 р., у 90-ту річницю проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР, не вийшло жодних документів на вищому державному рівні, які б регулювали питання відзначення Дня Соборності, і лише у наступному, 2010 р., було опубліковано указ Президента України [41], який де-факто дублював основні положення нормативно-правових актів попередніх років щодо означеного питання. У 2011 році День Соборності України було знову виведено за межі порядку денного – на вищому державному рівні не вийшло жодного документа, який би регулював питання вшанування цієї дати, а у наступні роки – 2012, 2013 та 2014 – під час президентства В. Януковича, були видані виключно укази щодо відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Соборності та Свободи України. Таким чином, упродовж чотирьох років поспіль, з 2011 по 2014 рік, питання вшанування національної історії, реабілітації національної пам'яті було вкотре переведено на маргінеси уваги як на рівні Президента України, так і переважно для широких верств громадськості Української держави. Історичний та символічний контекст Дня Соборності було вкотре знівельовано, і тільки наприкінці 2014 року новообраний Президент України П. Порошенко підписав Указ „Про День Соборності України”, в якому була затверджена щорічна дата святкування

Дня Соборності України – 22 січня [42].

Таким чином, процес визнання та реабілітації національної історії щодо Дня Соборності України був розтягнутий на роки. Політика національної пам'яті щодо популяризації категорії соборності як об'єднуючої ідеї для усього українського суспільства мала здебільшого спорадичний та половинчастий характер. Унаслідок цього інтегративний, консолідуючий потенціал концепції соборності значною мірою було втрачено, що засвідчувало гостру потребу подальшої злагодженої та системної роботи державних інститутів та широких верств громадськості задля утвердження об'єднаної політики історичної пам'яті на засадах соборності, що символізувала б єдність Української держави в усьому багатоманітті її етнічних, релігійних, мовних та культурних вимірів.

Важливо, що паралельно із офіційним дискурсом в Україні питання соборності активно дебатовалося на рівні громадськості. Тож основні траєкторії інтерпретацій соборності, використання цього концепту для формування національної пам'яті можливо простежити, аналізуючи активність громадських організацій на теренах України. Так, зокрема, у політичному полі країни починаючи з 1990-х рр. спостерігалось розширення перспектив самореалізації особистості, соціальні зв'язки диференціювалися та множилися, оскільки велика кількість громадських об'єднань виходила із тіні радянського партократичного домінування в громадському житті. Цінності громадянської злагоди, відкритих методів політичного суперництва, верховенства прав людини стали базовими для численних громадських організацій патріотичного спрямування, серед яких – Українська Гельсінська спілка (правозахисні групи працювали починаючи з 1976 р.), Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (1989 р.), Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму „Меморіал” (1989 р.), Українське добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство „Меморіал” ім. Василя Стуса (1989 р.), Спілка незалежної української молоді (1990 р.) тощо. Показово, що всі ці організації починали свою роботу як неінституціоналізовані опозиційні осередки інтелігенції ще в Радянському Союзі, поступово розширюючи силу та ареал впливу на формування громадянської єдності українського народу. Так, Українська Гельсінська спілка ставила перед собою мету визнання України як суверенної європейської держави, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка прагнуло всебічного відродження й утвердження української мови в Україні й серед українців зарубіжжя, Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму „Меморіал” було ініціатором утворення Антикомуністичного антиімперського фронту. Спілка незалежної української молоді виступала за застосування форм ефективної участі громадськості в законотворчому процесі з питань, що пов'язані із захистом прав та основоположних свобод людини.

Характерною особливістю утвердження ідеї соборності на початку 1990-х рр. було те, що неформальні громадсько-політичні об'єднання та рухи, які не мали інституційно закріпленого статусу, поступово перетворювалися на легальні інститути громадянського суспільства,

пропагуючи ідеї ненасильницької громадянської солідарності, політичного самовизначення, культурної самобутності українського народу.

Активна участь патріотичної інтелігенції в утвердженні демократичного режиму в Україні мала своїм наслідком перетворення окремих громадських об'єднань у політичні партії. Така трансформація відбулася, зокрема, із Українською Гельсінською спілкою, на базі якої була утворена Українська республіканська партія (1990 р.). Аналогічним чином громадсько-політична організація Народний Рух України за перебудову була переформатована в альтернативну щодо КПРС політичну силу – політичну партію Народний Рух України (1993 р.). Головною метою діяльності НРУ було „відновлення державної незалежності України, створення ненасильницькими засобами демократичної парламентської республіки” [43, с. 269].

Разом із тим, багатовимірність концепції соборності стала початком застосування маніпулятивних технологій для конструювання політичних проєктів, спрямованих на розбалансування націєтворчих ідей – спочатку світоглядно, а згодом і практично. Зокрема, від початку 1990-х рр. в Україні стабільно зростала кількість громадських організацій, що виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Так, якщо у 1995 р. в Україні функціонували одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-культурних російських товариства [44, с. 36], то за неповних десять років, станом на 2014 р., в Україні вже діяли десятки проросійських громадських організацій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України. Серед них, зокрема, Українське товариство російської культури „Русь” (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація „Руська Рада України” (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація „Руський Рух України” (1999 р.), Громадська організація „Російська община України” (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація „Росіяни України” (2005 р.), Громадська організація „Фонд "Руські збори”” (2009 р.) тощо.

Загалом, на початку 1990-х рр. спостерігався сплеск громадської активності проросійських громадських організацій із „культурно-просвітницькою місією”, зокрема Українське товариство російської культури „Русь” (1992 р.), яке визначало своїми статутними завданнями збереження, розвиток, пропаганду російської культури. Однак за „гуманітарною місією” проросійських організацій часто-густо приховувались ідеї, що виходили за контекст просвітництва, відверто підривали основи конституційного ладу в державі, сприяючи тим самим „розмиванню” кордонів громадянської ідентичності та єдності українського народу. Так, зокрема, серед програмних завдань Всеукраїнської громадської організації „Руський Рух України” (1999 р.) було задекларовано „входження України до Союзу Росії і Білорусі, надання російській мові статусу державної, збереження масштабу створеної за часів СРСР системи російськомовної освіти” [45]. Серед основних тем, що порушувалися проросійськими організаціями, були: конституційне закріплення російської мови як державної, запровадження подвійного громадянства, спільний інформаційний простір Росії та України, збереження російськомовної освіти. Ці гасла були об'єднані спільною

ідеологічною платформою, т. зв. „порятунку” росіян та російськомовного населення, що зазнало утисків у незалежній Україні.

При цьому, базовим принципом ведення громадської роботи була своєрідна боротьба за визнання росіян державотворчою нацією, а не міноритарним етносом в Україні. Громадські організації російського спрямування взяли на озброєння тезу, що їх мета – боротьба, насамперед боротьба понятійна, тож, хто виграє битву за усталення стереотипів, громадянських орієнтирів, ціннісних настанов українського народу, врешті-решт, контролюватиме колективне „я”, свідомість громадян, матиме доступ до решти ресурсів – земельних, виробничих, фінансових, політичних тощо. Один із adeptів такого підходу, активіст громадської організації „Союз громадян України”, Є. Чернишов, зазначав, що „понятійний апарат – це зброя масової світоглядної поразки” [46]. Саме в цьому напрямі була розгорнута пропагандистська робота переважної більшості проросійських громадських організацій, що розпочали свою „понятійну війну” за Україну. Логіка інтелектуального наступу, спрямованого на спростування громадянської ідентичності в інтерпретації Є. Чернишова, була такою: по-перше, саме поняття „українці” є омонімом, тобто тим словом, що має різні значення, тож варто розрізняти юридичний, етнічний та політичний зміст терміна „українець”; по-друге, на підставі юридичного факту проголошення незалежності України був здійснений так званий „помилковий” „філологічний прийом”, коли громадяни України були визнані українцями – із самобутньою культурою, мовою, історією; по-третє, це створило „уявну” політичну націю українців, якої насправді не існує [46].

Проросійські структури переважно позиціонували себе як організації „соотечественников”, не вдаючись до аналізу самого поняття Вітчизни, систематично апелюючи у своїй роботі до теми мовної та культурної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. Ключовою передумовою появи цих організацій у післяперебудовчий період в Україні стала зміна панівного статусу росіян у політичному та культурному просторі: фактично з домінуючої більшості, привілейованої, „титольної” нації, що була „першою серед рівних”, вони перетворилися на меншину у новоствореній Українській державі. Сприйняття українців як вторинного етносу, нездатного на самостійні політичні дії, втратило свої логічні та історико-політичні підстави. Росіяни, що проживали на території України, зіштовхнулися із реаліями, які О. Майборода кваліфікував як „випадок самоорганізації групи в умовах зміни її політичного статусу, коли група-представник панівної більшості наддержави перетворюється на етнічну меншину в новоутвореній національній державі” [47, с. 4].

Прецеденти непрямого, завуальованого впливу на свідомість громадян від імені „ідеологічно незалежних” організацій громадського сектору відкривали безліч можливостей для політичних спекуляцій довкола тем національної історії, культурної традиції, територіальної цілісності та перспектив розвитку українського суспільства. Саме тому громадські організації перманентно перебували у центрі уваги політичних сил та

часто здійснювали свою роботу під тиском значної інструменталізації, коли від їх імені висловлювалася „суспільна думка” з того чи іншого питання, визначалися „свої” та „чужі” в геополітичних орієнтирах, виокремлювалися „історична правда” та „історичні наклепи”, розрізнялися „ідоли” та „ідеали” у колективному „я” українського народу.

Однією із провідних тенденцій у цьому контексті стала мімікрія - уподібнення (і, як наслідок, – єднання) українців та сусіднього російського народу у численних риторичних практиках. Цей „тренд” не оминув також вище керівництво країни. У 1995 р., під час святкування Дня Незалежності, Президент України Л. Кучма, серед іншого, заявив: „В Україні національна ідея не спрацювала”. Паралельно із цим, в Україні упродовж 1990-х рр. неухильно зростала кількість громадських організацій т. зв. „соотечественников”, що систематично апелювали у своїй роботі до теми мовної, культурної, історичної єдності російськомовних українців та етнічних росіян, у назвах та офіційних документах цих громадських організацій часто фігурували такі поняття, як „Русь”, „Руський рух”, „Руська рада”, „Руські збори” тощо. Провідним завданням цих організацій було створення видимості масового проросійського руху, що спочатку маскувався під виглядом руху за захист російської мови. Також ці організації виконували й ідеологічну роботу: поширювали проросійську агітацію, де-факто відстоювали російську культурну гегемонію в Україні.

Велику кількість громадських організацій, які мали проросійські орієнтації, було зареєстровано на території Автономної Республіки Крим. Так, Фонд розвитку економічних та гуманітарних зв'язків „Москва – Крим”, що був створений за розпорядженням мера Москви у 1996 р., заснував у Криму громадську організацію „Російський культурний центр”, серед статутних завдань якого – „збереження та розвиток російської культури та мови в автономії, укріплення відносин Криму та Росії, допомога співвітчизникам у реалізації їхніх прав, налагодження міжнаціональних відносин” [48]. Аналогічні за буквою та духом ідеї пропагувала „Російська община Севастополя”, зокрема, такі: „всебічний правовий та соціальний захист своїх членів, пропаганда російської культури, мови, традицій...” [49]. Таким чином проросійські організації в Україні вели понятійно-пропагандистську війну, що була спрямована на зближення культурних і, в довгостроковій перспективі, територіальних кордонів між народами України та Росії, а також підризу суверенітету та громадянської єдності в державі.

Прагнення до заперечення соборності українського народу поступово набувало форм переорієнтації знаково-символічного простору суспільного буття. Так, громадська організація „Російська община Криму” (1994 р.) регулярно відзначала День входження Криму до складу Росії (1783 р.), а „Конгрес руських общин Криму” на власному інтернет-сайті пропагував гасло „Крим – колиска російського Православ'я та символ повноцінності Росії!” [50]. Всеукраїнське національне культурно-просвітницьке товариство „Руські збори” виступало із гаслом: „Не вмісто, а вместе!”, а Житомирська обласна громадська організація „Руська співдружність” у

2004 р. пропонувала такий календар суспільно важливих свят: 8 січня – День возз'єднання Русі (Переяславська рада), 12 червня – День Росії, 4 листопада – День народної єдності, 21 лютого – Міжнародний день рідної мови (рідної російської мови), 13 травня – День Чорноморського флоту Росії, 22 серпня – День Державного прапора Російської Федерації тощо [51]. Разом із тим, на сайті організації не було зазначено жодного загальноукраїнського свята, весь „червоний” календар сформований з дат, знакових для Росії та історичної пам'яті її громадян.

Поступово інструменти, що були застосовані для розмивання кордонів соборності української нації та громадянської ідентичності, ускладнювалися та множилися. Крім риторично-пропагандистських, до них були долучені інституційні та посадові, зокрема, лобювання на посади очільників громадських організацій осіб, лояльних до ідей т. зв. культурної асиміляції українців. Керівні посади в цих організаціях обіймали не прості громадські активісти, а діячі зі солідним політичним реноме, які мали досвід ідеологічної роботи у формуванні колективних цінностей та орієнтацій населення. Так, наприклад, „Конгрес руських общин Криму” очолював депутат Верховної Ради автономії, колишній кандидат на посаду кримського президента С. Шувайников. А колишній лідер „Російської общини Криму”, С. Цеков – член Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників (2007–2014 рр.), поєднував адміністративну роботу в громадському секторі із партійною розбудовою: у 2003–2005 рр. він обіймав посаду заступника голови партії „Руський блок”, а з 2010 р. був заступником голови партії „Руська єдність”. С. Цеков, зокрема, будучи депутатом Верховної Ради України, голосував проти Декларації про державний суверенітет України та проти Акта проголошення незалежності України, пропагував ідеї надання українській і російській мовам рівного конституційного статусу, ініціював проведення у Криму низки святкових та пам'ятних дат, пов'язаних із історією Росії, виступав за визнання Криму символічним суб'єктом Російської Федерації [52].

Ідея соборності таким чином поступово вводилася в контекст реконструкції СРСР. Особливим внеском в утвердження цієї картини світу стало, зокрема, те, що власну реінкарнацію на українських теренах пережила Ленінська Комуністична Спілка Молоді України – всеукраїнська молодіжна організація, що існувала в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1919–1991 рр. та відновила свою роботу в незалежній Україні у 1997 р. Прикметно, що, замість забуття в умовах незалежності Української держави, цю організацію чекала активна підтримка на вищому державному рівні на початку 2000-х рр. Так, у 2004 р. Верховна Рада України прийняла постанову № 1559-IV „Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю”, у якій, зокрема, було зазначено, що „26 червня 2004 р. виповнюється 85 років з дня заснування комсомолу України, школу якого пройшли мільйони юнаків та дівчат. Чимало з них і сьогодні працюють на справу розбудови незалежної Української держави... комсомольські організації виховували у підростаючого покоління

любов до Батьківщини, повагу до старших, сприяли виробленню у юнаків та дівчат активної життєвої позиції” [53]. Такий історичний сумбур, що був запропонований як обґрунтування доцільності відзначення 85-річчя ЛКСМУ на державному рівні, змішував патріотичні почуття з історичним минулим радянської України, культивував образ Батьківщини в історичному контексті існування СРСР, що не мало жодного логічного та історичного зв’язку із дійсним міжнародним статусом України як незалежної та суверенної країни. Власне, цей законодавчий акт був яскравим прикладом чергового офіційного акту деструкції ідеї соборності Української держави.

Прикметно, що базовим аргументом на користь російського примордіалізму стосовно самовизначення населення України була мова. Новітня українська історія рясніє резонансними подіями на тлі так званої „мовної карти” України. Так, наприклад, Феодосійське відділення громадської організації „Російська община Криму” плідно співпрацювало із Генеральним консульством Росії в Одесі та Радою співвітчизників при Державній думі Росії, за їхньої підтримки до шкіл міста регулярно надходили російськомовні підручники. Станом на березень 2014 р. понад 2,5 тис. мешканців Криму вже мали російські паспорти [54]. Лояльність до Росії, ціннісно-символічне ототожнення із нею насаджувалося серед місцевого російськомовного населення роками. Так, зокрема, у 1999 р., виступаючи на I з’їзді росіян України, її лідер, К. Шуров, зазначав, що „існує нагальна потреба мати дієздатну організацію, яка б опікувалася суто правовим захистом громадян України, які вважають російську мову рідною” [55, с. 46]. „Руський рух України” відкрито виступав за надання російській мові статусу державної мови нарівні із українською, інтеграцію у Єдиний економічний простір разом із Росією та Білоруссю. Ще одним рупором захисту російської мови було Харківське обласне громадське об’єднання „За культурно-мовну рівноправність”, легалізоване у 2000 р. Один із активістів цієї організації, А. Міхільов, зазначав: „Переведення дитячих дошкільних, середніх і вищих навчальних закладів тільки на українську мову навчання, класифікація в офіційних документах російської мови як іноземної, а російської літератури як закордонної є не лише образою для мільйонів російських людей, повноправних громадян України, але й успішно здійснюваною антигуманною та антидержавною акцією з руйнації духовного зв’язку поколінь” [56, с. 27].

Інший показовий приклад – Всеукраїнська громадська організація „Правозахисний громадський рух “Російськомовна Україна”” (2009 р.), яку очолював один із представників Партії регіонів – В. Колесніченко, активісти якої виступали за надання державного статусу російській мові в Україні, а голова організації став ініціатором зміни законодавства щодо регулювання статусу мов в Україні. У червні 2012 р. Верховна Рада України ухвалила у першому читанні т. зв. скандальний мовний законопроект, авторами якого були В. Колесніченко та С. Ківалов. Законопроект, серед іншого, передбачав використання державними установами на офіційному рівні мов національних меншин, якщо вони становлять не менше 10% населення території [57].

Така відданість великодержавним ідеям не могла лишитися непоміченою з боку вищого керівництва сусідньої держави: 2008 р. Д. Медведєв нагородив В. Колесніченка „Орденем дружби”, а у 2013 р. – медаллю ім. О. Пушкіна за особливі заслуги. Із не меншим запалом питання мови постало у Маніфесті Всеукраїнської громадської організації „Всеукраїнський громадський рух “Український вибір”” (яку пов’язували з одним із одіозних діячів українського політикуму – В. Медведчуком), у якому, зокрема, стверджувалося, що Україна – двомовна країна, а отже, українські громадяни повинні мати право на друге громадянство.

Таким чином, ідея соборності, що виступала рушійною силою суспільних трансформацій, видозмінилася: від загальнофілософської, соціально-політичної категорії, що позначала єдність та суверенність української нації, вона стала передовсім семантичним ядром у практиках політтехнологічного маніпулювання. Таким способом здійснювалася пропагандистська робота щодо підриву соборності України. Власне, технології та гасла, що були застосовані в цьому напрямі, були політичним механізмом деструкції громадянської ідентичності українців ще на етапі її становлення. Найбільш виразно ця технологія була застосована під час виборчої кампанії 2004 р. та з більшою чи меншою мірою упродовж наступних передвиборчих періодів, коли в інформаційному просторі країни фігурували карти із розподілом України на різні регіони, які нібито мають різну цінність. Ці провокації мали на меті дискредитувати локальні спільноти в очах один одного та спровокувати громадянське протистояння на основі ідеологічних кліше зовнішньополітичного вибору українців – або Росія, або Європа. Таким чином в українському суспільстві за посередництва громадських організацій та окремих політичних діячів укорінювались ідеї автономізації та незалежності окремих регіонів країни, а основи соборності українців ставилися під знак питання та/або нівелювалися.

Поступово регіональні ідентичності витісняли ідею соборності на маргінеси суспільної уваги. Так, зокрема, гасла культурного та етнічного партикуляризму активно пропагувалися не тільки на Сході, але і на Заході країни. Питання надання автономії у складі України неодноразово поставало як ключове в роботі громадських організацій русинської спрямованості. У 1990 р. у Закарпатській області України розпочало свою роботу Товариство подкарпатських русинів, яке у тому ж році виступило із Декларацією „Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки” у версії 1938 р., коли ці території перебували у складі Чехословаччини [58]. У 1992 р. за участі Товариства подкарпатських русинів було утворено Підкарпатську республіканську партію (ПРП) [59], а в 1993 р. активісти Товариства увійшли до складу невизнаного Тимчасового уряду Підкарпатської Русі. Ключова мета організації полягала у виборюванні права на автономію Закарпаття через денонсування радянсько-чехословацького договору 1945 р., згідно з яким Закарпаття увійшло до складу УРСР. Базовими аргументами очільників організації на користь автономізації Закарпаття була „шовіністична та асиміляційна” політика уряду України, пов’язана із етноцидом русинів, що

проживали на території України. При цьому, міністром закордонних справ Республіки „Підкарпатська Русь” був призначений Т. Ондик, громадянин Словаччини, який, відстоюючи політичні позиції русинів, активно лобіював розгляд питання про зміну статусу Закарпаття серед вищого керівництва Російської Федерації, пояснюючи це тим, що РФ була правонаступницею СРСР і саме від її імені можливо визнати недійсним договір 1945 р. [60].

З часом кількість прорусинських громадських організацій на території Закарпаття збільшувалася – розпочали свою діяльність Закарпатське товариство імені Кирила і Мефодія, Закарпатське обласне товариство ім. Духновича, Русинське науково-освітнє товариство тощо. Провідна місія цих організацій зводилася до обстоювання права русинської громади Закарпаття на вільний розвиток т. зв. „мовно-культурного компоненту” русинської етнічної групи. Декларація Установчих зборів Русинського науково-освітнього товариства від 20 вересня 1997 р. зафіксувала основну мету діяльності організації – „досліджувати історію русинського народу, пропагувати його культурні надбання, стати на захист соціальних, економічних та духовних інтересів як русинів, так і всього населення краю” [61, с. 13]. При цьому, в риториці русинських громадських організацій активно використовувалася назва „Підкарпатська Русь”, замість „Закарпатська Україна”.

Як наголошував О. Майборода, така „підкарпатська локалізація” може бути інтерпретована, зокрема, як прихильність до неукраїнського політико-державного простору, заперечення належності Закарпаття до України як держави. Офіційному Києву важко повірити в лояльність „політичних русинів”, коли їхня преса називає його представників на Закарпатті „чужинцями” [61, с. 14].

Серед інших етнічних груп, які активно проводили антиукраїнську пропаганду та лобіювали ідею штучної і неправомірної єдності української політичної нації, були угорці. Серед провідних організацій цієї національної меншини було Товариство угорської культури Закарпаття. Воно відоме тим, що виступало ініціатором проведення 1 грудня 1991 р. на Закарпатті референдуму про створення Угорського автономного округу з центром у м. Берегове [62]. Після невизнання офіційних результатів плебісциту тема автономії була відкладена майже на десятиліття, до моменту, доки відносини Угорщини та етнічної діаспори угорців із 2001 р. не почав регулювати угорський Закон „Про закордонного угорця”. Цей Закон передбачав видачу свідоцтва угорця для громадян сусідніх країн, які визнають себе угорцями. При цьому, для отримання такого документа було не обов’язково проживати в Угорщині. Побічним наслідком таких історичних обставин стало повторне утворення на території Закарпаття самопроголошеної Республіки „Підкарпатська Русь” (2008 р.) за активної підтримки громадської організації „Зайнятість”, очільником якої був П. Гецко, він же – прем’єр-міністр самопроголошеної Республіки „Підкарпатська Русь”. Нівелювання соборності, єдності, громадянської ідентичності українців було уможливлене через безпосередню підтримку

високопосадовців Угорщини. Так, виступаючи з промовою в парламенті після складання присяги голови уряду, В. Орбан у 2014 р. заявив: „Ми розглядаємо угорське питання як європейське питання. Угорці, які живуть у Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на права національної спільноти й на автономію... Це наші чіткі очікування від нової України, яка зараз постає” [63].

Таким чином, громадські організації національно-культурного спрямування за активної зовнішньої підтримки урядів сусідніх країн як на Сході, так і на Заході, паралельно із риторикою щодо культурно-освітнього відродження своїх етнічних груп здійснювали антидержавну роботу, що розбалансовувала систему стримувань і противаг, а також була спрямована на зміну конституційного ладу та перерозподіл територій новітньої Української держави. Фальсифікація, „приватизація” історії та українофобська пропаганда справляли істотний деморалізуючий вплив на населення, сприяли розмиванню кордонів громадянської ідентичності та соборності українців.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Спекулятивні дискусії, дискримінаційна риторика довкола концепції єдності української політичної нації з плином часу трансформувалися у політичну технологію підризу соборності України, зокрема, на рівні популяризації ідеї „несумісності” та „взаємовиключності” Заходу і Сходу України, їх економічних, культурних, зовнішньополітичних орієнтирів. Політичні маніпуляції, помножені на істотні фінансові та організаційні ресурси, призвели до зародження і посилення регіональних політичних режимів, актуалізації дезінтеграційних сепаратистських політичних проєктів, що, в підсумку, результувалися низкою політичних криз у новочасній історії України аж до початку великої війни 2022 року.

Отже, якщо на початку 1990-х рр. концепція соборності була акртикульована переважно як мета, світоглядний горизонт соціокультурної самоідентифікації українців, то вже у 2000-х роках актуалізувався новий тренд – ідея соборності інструменталізувалася та стала предметом для численних маніпуляцій, зокрема, в контексті популяризації ідеї штучного, несумісного та контрпродуктивного об’єднання різних територій у межах новочасної України. Ідея соборності поступово була введена у конфліктогенний контекст, провідним трендом стала спекуляція довкола теми соборності – її цінність мінімізувалася, конструкт соборності позиціонувався як штучний, а отже – несуттєвий та маргінальний для української нації.

Важливо, що поняття „соборність” паралельно із розвитком демократичних прав і свобод в Україні зазнало вагомих трансформацій, а саме – відродження дискурсу про День Соборності України, що став символом реабілітації історії та національної пам’яті. Відзначення Дня Соборності як важливої історичної дати, згодом проведення меморіальних, культурно-просвітницьких заходів безумовно були вагомим внеском у розбудову державності та відновлення втраченого зв’язку поколінь. Однак

несистематичний характер цих заходів, відсутність чіткої регламентації щодо проведення інформаційної кампанії з популяризації цього свята, сукупно із процесами дезінтеграції окремих областей України, а також посиленням регіональних ідентичностей та становленням регіональних політичних режимів призвели до істотного ціннісного релятивізму та політизації поняття „соборність” та введення його у конфронтаційний контекст.

Подальші дослідження еволюції смислового наповнення концепції соборності відкривають можливості для аналізу успіхів та прорахунків у державному будівництві, зокрема, у законодавчій базі, що покликана регулювати політику пам'яті та зв'язку поколінь, з одного боку, і з другого – об'єднавчий дискурс у більш широкому геополітичному контексті – цивілізаційного вибору між Сходом та Заходом, підготовки збалансованих державних рішень для формування конкурентоспроможної моделі загальнонаціонального єднання.

Бібліографічні посилання *

1. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності: від ідеї до Акту Злуки. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 467 с.
2. Великочий В. Національна соборність і Українська революція 1914–1923 рр. Київ : Лілея-НВ, 2022. 160 с.
3. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). Київ : ІПіЕнд, 2001. 248 с.
4. Солдатенко В. Українська соборність: ідея й досвід її реалізації в 1919 році у сучасному науковому дискурсі. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1 (50). С. 104–122.
5. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
6. Калакура Я. Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 116–125.
7. Верстюк В. Соборність в українській суспільно-політичній думці та реальній політиці (до 100-річчя проголошення Акта злуки). *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 67–93.
8. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Київ : Стило, 2001. 585 с.
9. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). Київ, 1999. 28 с.
10. Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.
11. Рафальський І. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 480 с.
12. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
13. Рудакевич О. Націологічні засади модернізації українського суспільства. Академія політичних наук України. Київ : Політія, 2020. 360 с.

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

14. Шульженко Ф. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації. Київ : КНЕУ, 2007. 392 с.

15. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>

16. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). Київ : Дух і літера, 2000. 354 с.

17. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. Колективна монографія. Національна академія наук України, Інститут європейських досліджень. Київ, 2009. 544 с.

18. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 рр.) : збірник наукових статей. Київ, 2012. 261 с.

19. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. Український соціум. Київ : Знання України, 2005. 792 с.

20. Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки) : всеукраїнська наукова конференція. Київ, 21 січня 2009. 230 с.

21. Україна і Росія в історичній ретроспективі : в 3 т. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 3. 327 с.

22. Український націоналізм : антологія в 2 т. Київ : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2010. 384 с.

23. Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2 кн. / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016980>

24. Інституціоналізація історичної пам'яті як складова формування національної єдності в країнах світу: досвід для України. Національна академія наук України, Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ, 2018. 60 с.

25. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Київ : Світогляд, 2005. 186 с.

26. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць. Київ, 2018. 487 с.

27. Шаповал Ю., Нагорна Л., Бойко Ю. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ, 2013. 600 с.

28. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

29. Азаров В., Чернова О. Шахтарські протести. Шлях до незалежності. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/10/16/7310383/>

30. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р., № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

31. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

32. Антипович Г., Гожий А., Жарнікова Л. У Кравчука було більше супротивників, ніж помічників. *Полтавський вісник*. 1994. 8–14 липня (№ 28). С. 1.

33. Про День соборності України : Указ Президента України від 21.01.1999 р., № 42/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/99#Text>

34. Про випуск в обіг ювілейної монети „80 років проголошення соборності України” : Лист Національного банку України від 17.02.1999 р., № 11–311/86–1397. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1397500-99>

35. Про відзначення у 2002 році Дня Соборності України : Розпорядження Президента України від 16.01.2002 р., № 11/2002-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11/2002-rp>

36. Про спорудження монументів Соборності України у м. Києві, Севастополі та Чернігові : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.05.2005 р., № 138-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2005-p#Text>
37. Северин О. Не в змозі. Як саботується національна пам'ять. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=ne-v-zmozi-yak-sabotujetsya-natsionalna-pamyat>
38. Про відзначення у 2006 році Дня Соборності України : Розпорядження Президента України від 13.01.2006 р., № 1/2006-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1/2006-rp#Text>
39. Про відзначення у 2007 році Дня Соборності України : Указ Президента України від 27.12.2006 р., № 1132/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132/2006#Text>
40. Про відзначення у 2008 році Дня Соборності України : Указ Президента України від 13.12.2007 р., № 1219/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219/2007#Text>
41. Про відзначення у 2010 році Дня Соборності України : Указ Президента України від 1.12.2009 р., № 986/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986/2009#Text>
42. Про День Соборності України : Указ Президента України від 13.11.2014 р., № 871/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871/2014#Text>
43. Статут Народного Руху України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 230–274.
44. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. Київ, 1995. № 1. С. 37–72.
45. Устав Всеукраїнської общественной організації „Русское движение Украины”. URL: <http://rdu-old.narod.ru/doc1.htm>
46. Чернышев Е. Как нам выиграть понятийную войну за Украину. URL: https://ruskline.ru/analitika/2014/08/26/kak_nam_vyigrat_ponyatijnuyu_vojnu_za_ukrainu
47. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). Київ, 1999. 28 с.
48. Русский культурный центр в Крыму. URL: <https://crimea.ru/russkiy-kulturnyy-tcentr.htm>
49. Объединились в общину. Новости (без автора). *Слава Севастополя*. 1999. 7 августа (№ 150). С. 1.
50. Конгресс русских общин Крыма. URL: www.kro-krim.narod.ru
51. Даты „Русского содружества”. *Праздники*. URL: http://rus.zt.ua/?page_id=768
52. Цеков С. П. Председатель Русской общины Крыма. *Портал русского народа Крыма*. URL: <http://www.ruscrimea.ru/predsedatel-russkoj-obshhiny-kryma>
53. Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю : Постанова Верховної Ради України від 02.03.2004 р., № 1559-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1559-15>
54. Российские паспорта получили более 2,5 тыс. крымчан. URL: <https://taurica.net/97832-Rossiiskie-pasporta-poluchili-bolee-2-5-tys-krymchan.html>
55. Материалы I съезда русских Украины. Киев, 1999. 104 с.
56. Михилев А. Д. Духовная связь поколений: судьба русского языка в Украине – судьба будущего Украины. *Духовний зв'язок поколінь. На зламі тисячоріч*. Харків : ТОВ „Золоті сторінки”, 2001. С. 25–28.
57. Рада прийняла у першому читанні скандальний закон про мови. URL: <https://tyzhden.ua/rada-pryjniala-u-pershomu-chytanni-skandalnyj-zakon-pro-movy/>

58. Закарпатская Украина или Подкарпатская Русь? *Наша республика*. 1992. 31 июля (№ 4). С. 10.
59. В Закарпатье возможен взрыв. *Наша республика*. 1992. 24 июля (№ 3). С. 11.
60. Мишанич О. Самозвані „Батьки” і „Вожді” „русинського народу”. *Літературна Україна*. 1997. 6 лютого (№ 5). С. 3.
61. Майборода О. „Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. Київ, 1999. 25 с.
62. Бабинець І., Останець Ю. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпаття (1991–2004 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 30 (1). С. 56–68. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/NZ30_1_33.pdf
63. Угорщина вже теж хоче самоврядування і подвійного громадянства для угорців українського Закарпаття. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/123837-Uhorshchyna-vzhe-tezh-khoche-samovriaduvannia-i-podviinoho-hromadianstva-dlia-uhortsiv-ukrainskoho-Zakarpattia>

References

1. Hoshuliak I. Ternystyi shliakh do sobornosti: vid idei do Aktu Zluky. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2009. 467 s. (The thorny path to unity: from the idea to the Act of Zluky).
2. Velykochyi V. Natsionalna sobornist i Ukrainka revoliutsiia 1914–1923 rr. Kyiv : Lileia-NV, 2022. 160 s. (National unity and the Ukrainian revolution of 1914–1923).
3. Kuras I. F., Soldatenko V. F. Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.). Kyiv : IPIEnD, 2001. 248 s. (Solidarity and regionalism in Ukrainian state formation (1917–1920)).
4. Soldatenko V. Ukrainka sobornist: ideia y dosvid yii realizatsii v 1919 rotsi u suchasnomu naukovomu dyskursi. *Ukraina u svitovii istorii*. 2014. No. 1 (50). S. 104–122. (Ukrainian unity: the idea and experience of its implementation in 1919 in modern scientific discourse).
5. Shapoval Yu. Ukraina XX stolittia: osoby ta podii v konteksti vazhkoï istorii. Kyiv : Heneza, 2001. 560 s. (Ukraine of the 20th century: persons and events in the context of difficult history).
6. Kalakura Ya. Sobornist Ukrainy yak kontsept novitnoi istoriohrafii. *Istorychna pam'iat*. 2015. Vyp. 33. S. 116–125. (Unity of Ukraine as a concept of modern historiography).
7. Verstiuk V. Sobornist v ukrainskii suspilno-politychnii dumtsi ta realnii politytsi (do 100-richchia proholoshennia Akta zluky). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2019. No. 1. S. 67–93. (Unity in Ukrainian socio-political thought and real politics).
8. Levenets Yu. Teoretyko-metodolohichni zasady ukrainskoï suspilno-politychnoi dumky: problemy stanovlennia ta rozvytku (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia). Kyiv : Stylos, 2001. 585 s. (Theoretical and methodological foundations of Ukrainian socio-political thought: problems of formation and development (second half of the 19th – beginning of the 20th century)).
9. Maiboroda O. Rosiiskyi natsionalizm v Ukraini (1991–1998 rr.). Kyiv, 1999. 28 s. (Russian nationalism in Ukraine (1991–1998)).
10. Karmazina M. Politychni identychnosti v suchasniï Ukraini: miska hromada Donetska. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2016. 232 s. (Political identities in modern Ukraine: the urban community of Donetsk).

11. Rafalskyi I. Natsionalno-derzhavne samovyznachennia Ukrainy: vnutrishni chynnyky ta zovnishni vplyvy. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2016. 480 s. (National-state self-determination of Ukraine: internal factors and external influences).
12. Nahorna L. P. Istorychna pam'iat: teorii, dyskursy, refleksii. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. 328 s. (Historical memory: theories, discourses, reflections).
13. Rudakevych O. Natsiolohichni zasady modernizatsii ukrainskoho suspilstva. Akademiia politychnykh nauk Ukrainy. Kyiv : Politiia, 2020. 360 s. (Ethnological principles of modernization of Ukrainian society).
14. Shulzhenko F. Sotsialno-pravova derzhava v Ukraini: problemy stanovlennia ta modernizatsii. Kyiv : KNEU, 2007. 392 s. (The social and legal state in Ukraine: problems of formation and modernization).
15. Kasianov H. Teorii natsii ta natsionalizmu. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm> (Theories of nation and nationalism).
16. Shporliuk R. Imperiia ta natsii (z istorychnoho dosvidu Ukrainy, Rosii, Polshchi ta Biorusi). Kyiv : Dukh i litera, 2000. 354 s. (Empire and nations (from the historical experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus)).
17. Ukraina v Yevropi: poshuky spilnogo maibutnoho. Kolektyvna monohrafiia. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut yevropeyskykh doslidzhen. Kyiv, 2009. 544 s. (Ukraine in Europe: the search for a common future).
18. Zhyttievyi prostir Ukrainy: politychnyi ta humanitarnyi vymiry (1991–2010 rr.) : zbirnyk naukovykh statei. Kyiv, 2012. 261 s. (Life space of Ukraine: political and humanitarian dimension (1991–2010)).
19. Vlasiuk O. S., Krysachenko V. S., Stepyko M. T. Ukrainskyi sotsium. Kyiv : Znannia Ukrainy, 2005. 792 s. (Ukrainian society).
20. Sobornist yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennia (do 90-richchia Aktu zluky) : vseukrainska naukova konferentsiia. Kyiv, 21 sichnia 2009. 230 s. (Unity as a factor in Ukrainian state formation (to the 90th anniversary of the Act of Zluky)).
21. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi : v 3 t. Kyiv : Naukova dumka, 2004. T. 3. 327 s. (Ukraine and Russia in historical retrospect).
22. Ukrainskyi natsionalizm : antolohiia v 2 t. Kyiv : Ukrainska vydavnycha spilka im. Yu. Lypy, 2010. 384 s. (Ukrainian nationalism).
23. Perelom: viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy. U 2 kn. / vidp. red. V. Smolii. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016980> (The turning point: Russia's war against Ukraine in the time layers and spaces of the past. Dealings with historians).
24. Instytutsionalizatsiia istorychnoi pam'iaty yak skladova formuvannia natsionalnoi yednosti v krainakh svitu: dosvid dlia Ukrainy. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy. Kyiv, 2018. 60 s. (Institutionalization of historical memory as a component of formation of national unity in countries of the world: experience for Ukraine).
25. Rehionalni versii ukrainskoi natsionalnoi idei: spilne i vidminne. Kyiv : Svitohliad, 2005. 186 s. (Regional versions of the Ukrainian national idea: common and different).
26. Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2018. 487 s. (Policy of social reforms: strategy, mechanism, resources).
27. Shapoval Yu., Nahorna L., Boiko Yu. Kultura istorychnoi pam'iaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid. Kyiv, 2013. 600 s. (Culture of historical memory: European and Ukrainian experience).

28. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy vid 16.07.1990 r., No. 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (Declaration on State Sovereignty of Ukraine).

29. Azarov V., Chernova O. Shakhtarski protesty. Shliakh do nezalezhnosti. *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2021/10/16/7310383/> (Miner's protests. The way to independence).

30. Akt proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy vid 24.08.1991 r., No. 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (Act of Proclamation of Independence of Ukraine).

31. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Constitution of Ukraine).

32. Antypovych H., Hozhyi A., Zharnikova L. U Kravchuka bulo bilshe suprotivnykiv, nizh pomichnykiv. *Poltavskyi visnyk*. 1994. 8–14 lypnia (No. 28). S. 1. (Kravchuk had more opponents than assistants).

33. Pro Den sobornosti Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21.01.1999 r., No. 42/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/99#Text> (On the Day of the Unity of Ukraine: Decree of the President of Ukraine).

34. Pro vypusk v obih yuvileinoi monety „80 rokiv proholoshennia sobornosti Ukrainy” : Lyst Natsionalnoho banku Ukrainy vid 17.02.1999 r., No. 11-311/86-1397. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1397500-99> (About issuing into circulation the jubilee coin „80 years of the proclamation of the unity of Ukraine” : Letter from the National Bank of Ukraine).

35. Pro vidznachennia u 2002 rotsi Dnia Sobornosti Ukrainy : Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy vid 16.01.2002 r., No. 11/2002-rp. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11/2002-rp> (On the 2002 celebration of the Day of the Assembly of Ukraine : Decree of the President of Ukraine).

36. Pro sporudzhennia monumentiv Sobornosti Ukrainy u mm. Kyievi, Sevastopoli ta Chernihovi : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.05.2005 r., No. 138-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2005-p#Text> (On the construction of monuments of the Cathedral of Ukraine in Kyiv, Sevastopol and Chernihiv : Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine).

37. Severyn O. Ne v zmozi. Yak sabotuietsia natsionalna pam'iat. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=ne-v-zmozi-yak-sabotujetsya-natsionalna-pamyat> (Unable. How national memory is being sabotaged).

38. Pro vidznachennia u 2006 rotsi Dnia Sobornosti Ukrainy : Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy vid 13.01.2006 r., No. 1/2006-rp. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1/2006-rp#Text> (On the 2006 celebration of the Day of the Assembly of Ukraine : Decree of the President of Ukraine).

39. Pro vidznachennia u 2007 rotsi Dnia Sobornosti Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27.12.2006 r., No. 1132/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132/2006#Text> (On celebrating the Day of the Unity of Ukraine in 2007 : Decree of the President of Ukraine).

40. Pro vidznachennia u 2008 rotsi Dnia Sobornosti Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 13.12.2007 r., No. 1219/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219/2007#Text> (On celebrating the Day of the Unity of Ukraine in 2008 : Decree of the President of Ukraine).

41. Pro vidznachennia u 2010 rotsi Dnia Sobornosti Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 1.12.2009 r., No. 986/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986/2009#Text> (On celebrating the Day of the Unity of Ukraine in 2010 : Decree

of the President of Ukraine).

42. Pro Den Sobornosti Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 13.11.2014 r., No. 871/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871/2014#Text> (On the Day of the Unity of Ukraine : Decree of the President of Ukraine).

43. Statut Narodnoho Rukhu Ukrainy. *Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini*. Kyiv, 1991. S. 230–274. (Statute of the People's Movement of Ukraine).

44. Informatsiinyi biuleten Ministerstva Ukrainy u spravakh natsionalnostei, mihratsii ta kultiv. Kyiv, 1995. No. 1. S. 37–72. (Information bulletin of the Ministry of Nationalities, Mihrates and Cults of Ukraine).

45. Ustav Vseukrainskoj obshchestvennoj organizacii „Russkoe dvizhenie Ukrainy”. URL: <http://rdu-old.narod.ru/doc1.htm> (Charter of the All-Ukrainian Public Organization „Russian Movement of Ukraine”).

46. Chernyshev E. Kak nam vyigrat ponyatijnuyu vojnu za Ukrainu. URL: https://ruskline.ru/analitika/2014/08/26/kak_nam_vyigrat_ponyatijnuyu_vojnu_za_ukrainu (How can we win the conceptual war for Ukraine).

47. Maiboroda O. Rosiiskyi natsionalizm v Ukraini (1991–1998 rr.). Kyiv, 1999. 28 s. (Russian nationalism in Ukraine (1991–1998)).

48. Russkij kulturnyj centr v Krymu. URL: <https://crimea.ru/russkiy-kulturnyy-tcentr.htm> (Russian cultural center in Crimea).

49. Ob'edinilis v obshinu. Novosti (bez avtora). *Slava Sevastopolya*. 1999. 7 avgusta (No. 150). S. 1. (United into a community).

50. Kongress russkikh obshin Kryma. URL: www.kro-krim.narod.ru (Congress of Russian communities of Crimea).

51. Daty „Russkogo sodruzhestva”. Prazdniki. URL: http://rus.zt.ua/?page_id=768 (Dates of „Russian Commonwealth”. Holidays).

52. Cekov S. P. Predsedatel Russkoj obshiny Kryma. *Portal russkogo naroda Kryma*. URL: <http://www.ruscrimea.ru/predsedatel-russkoj-obshiny-kryma> (Chairman of the Russian Community of Crimea).

53. Pro 85-richchia LKSU ta posylenia roli molodizhnykh hromadskykh orhanizatsii u vykhovnij roboti z moloddu : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 02.03.2004 r., No. 1559-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1559-15> (On the 85th anniversary of LKSU and strengthening the role of youth public organizations in educational work with young people : Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine).

54. Rossijskie pasporta poluchili bolee 2,5 tys. krymchan. URL: <https://taurica.net/97832-Rossiyskie-pasporta-poluchili-bolee-2-5-tys-krymchan.html> (More than 2,5 thousand Crimeans received Russian passports).

55. Materialy I s'ezda russkikh Ukrainy. Kiev, 1999. 104 s. (Materials of the first congress of Russians of Ukraine).

56. Mihilev A. D. Duhovnaya svyaz pokolenij: sudba russkogo yazyka v Ukraine – sudba budushego Ukrainy. *Dukhovnyi zv'iazok pokolin. Na zlami tysiachorich*. Kharkiv : TOV „Zoloti storinky”, 2001. S. 25–28. (Spiritual connection between generations: the fate of the Russian language in Ukraine is the fate of the future of Ukraine).

57. Rada pryiniala u pershomu chytanni skandalnyi zakon pro movy. URL: <https://tyzhden.ua/rada-pryjniala-u-pershomu-chytanni-skandalnyj-zakon-pro-movy/> (The Parliament adopted the scandalous law on languages in the first reading).

58. Zakarpatskaya Ukraina ili Podkarpatskaya Rus? *Nasha respublika*. 1992. 31 iyulya (No. 4). S. 10. (Transcarpathian Ukraine or Subcarpathian Rus?).

59. V Zakarpate vozmozhen vzryv. *Nasha respublika*. 1992. 24 iyulya (No. 3). S. 11.

(An explosion is possible in Transcarpathia).

60. Myshanych O. Samozvani „Batky” i „Vozhdi” „rusynskoho narodu”. *Literaturna Ukraina*. 1997. 6 liutoho (No. 5). S. 3. (Self-proclaimed „Fathers” and „Leaders” of the „Rusyn people”).

61. Maiboroda O. „Politychne rusynstvo”. *Zakarpatska versiiia peryferiinoho natsionalizmu*. Kyiv, 1999. 25 s. („Political Rusynism”. Transcarpathian version of peripheral nationalism).

62. Babynets I., Ostanets Yu. Suspilno-politychnyi ta kulturnyi rozvytok uhorskoï natsionalnoi menshyny Zakarpattia (1991–2004 rr.). *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2006. Vyp. 30 (1). S. 56–68. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/NZ30_1_33.pdf (Socio-political and cultural development of the Hungarian national minority in Transcarpathia (1991–2004)).

63. Uhorshchyna vzhe tezh khoche samovriaduvannia i podviinoho hromadianstva dlia uhortsiv ukrainskoho Zakarpattia. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/123837-Uhorshchyna-vzhe-tezh-khoche-samovriaduvannia-i-podviinoho-hromadianstva-dlia-uhortsiv-ukrainskoho-Zakarpattia> (Hungary also wants self-government and dual citizenship for the Hungarians of Ukrainian Transcarpathia).

Стаття надійшла до редакції 29.09.2023

Концепт політичної довіри та реалії посттоталітаризму (методологічний аспект)

Маргарита Чабанна,
доктор політичних наук,
доцент,
Національний університет
„Києво-Могилянська
академія”

Marharyta Chabanna,
Doctor of Political Science,
Associate Professor,
National University
of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID: 0000-0002-0898-8290
chabanna@ukma.edu.ua

Анотація. У статті висвітлено взаємозв'язок механізмів здійснення тотального контролю та формування політичної довіри у тоталітарній державі з акцентом на цілях та методах впливу на суспільну свідомість, що визначає особливості подальшої трансформації політичного режиму. Зокрема, аргументовано доцільність інтерпретувати риси посттоталітарної свідомості як чинника формування інституційної довіри у процесі демократизації. Актуальність дослідження зумовлена тим, що політичну довіру традиційно вивчають для пояснення суспільної підтримки політиків чи політичних інститутів у демократичному або перехідному режимі, подекуди ігноруючи або навіть заперечуючи її роль

у підтримці певного типу влади недемократичної. Зважаючи на те, що у загальній інтерпретації тоталітаризм сприймають як терор, доповнюючи розуміння цього типу диктатур визнанням їх моністичної сутності, у статті запропоновано змістити фокус уваги на контролюючу функцію держави, реалізовану через масові репресії, пропагандистську діяльність та процес ресоціалізації. Стверджуючи, що тоталітарна держава вимагає від громадян суб'єктності у здійсненні такого контролю, умовою його тотальності автор пропонує вважати поєднання насильницького примусу (тобто зовнішнього контролю) з політичною самоцензурою (внутрішнім контролем). У такому контексті, з методологічної точки зору, аргументовано доцільність визначати зовнішній контроль як чинник формування політичної довіри, а політичну самоцензуру як наслідок довіри до тоталітарної влади. Також у статті обґрунтовано, що підтримуваний владою інверсійний зв'язок між політичною та міжособистісною довірою має значення для пояснення особливостей довіри після зміни політичного режиму в державі. Із використанням цієї аргументації автор доводить, що відповідне штучне формування довіри в межах диктатури відіграє суттєву роль у поясненні посттоталітарних трансформацій, зокрема, підтримки формальних і неформальних політичних інститутів, які визначають перебіг демократизації.

Ключові слова: політична довіра, тоталітаризм, демократизація, політична свідомість, соціальна атомізація, пропаганда

The concept of political trust and the reality of posttotalitarianism (methodological aspect)

Abstract. The article considers the interrelation between the mechanisms of total control implementation and political trust formation in a totalitarian state with an emphasis on the goals and methods of shaping social awareness, which determines

the features of the further transformation of the political regime. In particular, the expediency of interpreting the features of posttotalitarian consciousness as a factor in the formation of institutional trust in the process of democratization is argued. The relevance of the research question is determined by the fact that political trust is traditionally analyzed to explain public support for politicians or political institutions in a democratic or transitional regime. However, sometimes scholars ignore or even deny its role in supporting certain types of undemocratic authority. In this context, considering the general interpretation of totalitarianism as mass terror, as well as its broader understanding with the recognition of the monistic essence, the article proposes to shift the focus of attention to the controlling function of the state, realized through mass repressions, mass propaganda activities and the process of resocialization. Arguing that a totalitarian state requires a specific subjectivity from citizens in establishing such political control, the author proposes to consider the combination of violent coercion (external control) with political self-censorship (internal control) as a condition for its totality. Therefore, from a methodological point of view, the expediency of determining external control as a factor of the formation of political trust, and political self-censorship as a consequence of trust in totalitarian authority is argued. The article also substantiates that the government-supported inversion relationship between political and interpersonal trust is important for explaining the specifics of trust after the change of political regime in the state. Consequently, author proves that the so-called artificial formation of trust within the dictatorship plays a significant role in explaining post-totalitarian transformations. In particular, it determines the support of formal and informal political institutions in the context of democratization.

Key words: political trust, totalitarianism, democratization, political awareness, social atomization, propaganda

Політична довіра як явище або як теоретичний концепт привертає дедалі більшу увагу вчених, зважаючи на стрімкі трансформації суспільних відносин у сучасному світі. Зокрема, розгалужені горизонтальні зв'язки і незмінна роль виборчого процесу у визначенні політичного ландшафту, в управлінні державами і спільнотами викликають цікавість дослідників щодо чинників політичних відносин.

Постановка та дослідженість проблеми. Зважаючи на те, що абсолютизувати раціональність у політиці не завжди доцільно, а вимірювати фактори суспільного вибору не завжди раціонально, фокус уваги зміщується в бік психологічних, ціннісних та поведінкових аспектів взаємодії. Наприклад, тих, які уможливають здійснення відповідного вибору та підтримання сталих зв'язків без потреби володіти вичерпною інформацією про політиків, кандидатів на посади або потенційних партнерів. Використання міждисциплінарного підходу для врахування максимальної кількості факторів дозволяє цілісно побачити контекст і уникнути тих методологічних обмежень, які потенційно спричинено вузьким фокусом уваги на процесуальних або формально-інституційних сторонах політичної взаємодії.

Наукова цінність дослідження політичної довіри значною мірою зумовлена множинністю контекстів. Її соціальний та політичний виміри не обходять увагою ані дослідники демократії і демократичних трансформацій,

ані наукові установи, що проводять опитування громадської думки, ані прагматично налаштовані політтехнологи і суб'єкти виборчого процесу. Загалом політичну довіру визначають як підтримку громадянами політичних інститутів, таких як уряд і парламент, в умовах невизначеності або вразливості щодо дій цих інститутів [1]; як базову оціночну орієнтацію щодо уряду, яка спирається на те, наскільки він діє відповідно до нормативних очікувань людей [2]; або як оцінку громадянами атрибутів основних інститутів держави, зокрема, їх надійності, справедливості, компетентності, прозорості у виробленні політики та відкритість до конкуренції [3]. Тоді як соціальна довіра є впевненістю у надійності соціального об'єкта („що ґрунтується на уявленні або знанні про нього і пов'язана зі здатністю передбачати, прогнозувати чи впливати на дії цього об'єкта, контролювати його діяльність” [4]). Водночас прагнення відшукати усталені зв'язки та диверсифікувати чинники формування інституційної довіри привертає увагу до генералізованої, узагальненої довіри.

Багатовимірність феномену довіри та варіативність інтерпретацій її сутності через множинність предметів вивчення з акцентом на психологічних, політичних, економічних аспектах, так само як і виокремлення різних рівнів довіри, потребує розвиненої методології, поєднання наявних підходів та теорій і цілком закономірно зумовлює виникнення та розвиток нових наукових концепцій (подекуди малопов'язаних між собою), що забезпечує пояснення згаданих особливостей. Таким чином, досліджуючи довіру політичну, аж ніяк не варто оминати ті здобутки у її поясненні, які отримано психологами, соціологами, філософами, оскільки довіра формується не у вакуумі і визначається нашаруванням впливів соціалізації, навчання, досвіду соціальної та політичної взаємодії та, здебільшого, особистими рисами її суб'єктів, їх раціональністю, емоційністю, критичністю, (не завжди безпосереднім) зв'язком з генералізованою або соціальною довірою, а також рівнем поінформованості і, переважно, так званим зовнішнім середовищем (політичним режимом, інформаційною та освітньою політикою держави, ефективністю функціонування політичних інститутів, перебігом виборчого процесу, що перебувають у фокусі безпосередньої уваги політологів).

Сутність довіри більшість учених пояснює через так зване позитивне очікування, переконаність суб'єкта у тому, що об'єкт довіри виражатиме сприятливе ставлення до нього, не шкодитиме, чинитиме відповідально, передбачувано, відповідно до зобов'язань і попередніх домовленостей (авторами таких підходів є С. Робінсон, Дж. Ремпел, Дж. Холмс, М. Занна, П. Рінг, Д. Руссо, К. Каммерер, А. Вейгерт, Д. Левіс, Р. Гардін, Б. Барбер, Х. Гарфінкел, Н. Луман). Водночас комплексний підхід до інтерпретації сутності довіри передбачає врахування такого чинника, як раціональна оцінка суб'єктом (зокрема, в інституційних теоріях, представлених дослідженнями таких учених, як: Д. Марч, Д. Норт, Д. Старк, А. Лейпхарт, К. Вайсман, К. Оррен, С. Сковронек, Дж. Коулмен, М. Гезерінгтон та інші), з визнанням того, що ставлення громадян до політичних інститутів формується політичною культурою країни [5; 6, с. 715]. На протигагу або

на доповнення висловлених тверджень, у так званих культурних теоріях (представлених у працях Г. Алмонда, С. Верби, Р. Інглгарта, Р. Патнема та інших) не менше значення мають уявлення про об'єкт, а також його емоційне сприйняття. Загалом, культурні теорії вивчають політичну довіру як екзогенну стосовно політичних інститутів, натомість інституційні – теорії як ендогенну, оскільки вважають політичну довіру раціональною відповіддю індивідів на інституційну ефективність, її наслідком, а не причиною.

Не перебуває поза межами уваги вчених і ціннісна основа довіри. Пояснюючи роль довіри у легітимації політичної влади [7] та конкретних політичних інститутів, учені зважають на прагнення політичних режимів сформувати спільну систему цінностей [8; 9; 10, с. 65] і норм [11]. Водночас самих спільних цінностей недостатньо для формування ані соціальної, ані політичної довіри через те, що має значення їх зміст, зокрема, зміст цінностей індивідуального суб'єкта.

У таких поясненнях простежується, проте, певна контроверсійність. З одного боку, довіра до політичних інститутів і окремих політиків спирається на спільні цінності і норми, які вони поділяють або яких дотримуються, але, з іншого боку, як підкреслюють учені [11], довіра до влади визначається її передбачуваністю, послідовністю і організованістю, виконанням узятих на себе зобов'язань. Отже, спрощено пропонуємо виокремлювати раціональні (досвід) та ірраціональні (цінності, стереотипи, емоції) чинники політичної довіри.

При цьому, зважаючи на вагомість особистісного чинника, не можемо нехтувати як психологічними рисами суб'єкта довіри, властивими для його темпераменту, так й індивідуальними особливостями, сформованими через досвід особистої неполітичної взаємодії, у процесі соціалізації. Одним з тверджень, на яке спирається це дослідження, є спричинена пошуком безпеки базова потреба людини довіряти близькому оточенню, пов'язана з прагненням прийняття, визнання, єдності зі спільнотою. Тобто, якщо припустити, що певний рівень довіри (у тому числі, генералізованої) притаманний людині від народження, то особливості її соціалізації і досвід взаємодії розвивають або придушують цю схильність. З іншого боку, за однакового процесу політичної соціалізації, суб'єкти, які поділяють спільні цінності, можуть демонструвати різну довіру до одних і тих самих політичних інститутів або владних осіб.

І тут варто відзначити малоописаний у науковій літературі фактор виникнення довіри. Окрім ціннісної основи і ролі очікувань у формуванні довіри або ж психологічної схильності довіряти іншим, не варто недооцінювати чинники її цілеспрямованого (подекуди штучного) формування політичним суб'єктом, коли здобуття влади є ситуативним (не базованим на оцінці ефективності, кредиті довіри тощо) або становище владного суб'єкта є хитким. Вплив довіри на забезпечення стабільності політичної взаємодії, інститутів і політичної системи загалом, що зумовлює їх ефективність, визнається поза межами порівнянь різних політичних режимів. Водночас, якщо демократичне правління потребує

довіри широких верств суспільства ¹ (тоді як авторитарне зазвичай ні), то тоталітарне правління у чистому вигляді залежить від політичної довіри цілковито. Тобто, якщо рівень довіри до демократичної влади може хитатись (спричиняючи, логічно, ротацію еліт), то хиткість довіри до влади тоталітарної підважує легітимність правління, оскільки тоталітарний контроль з виникненням найменших сумнів у його доцільності, за самою логікою свого визначення, припиняє бути тотальним.

Попри це, політичну довіру переважно вивчають для пояснення побудови горизонтальних зв'язків, суспільної підтримки політиків чи політичних інститутів у демократичному або гібридному режимі, подекуди ігноруючи або навіть заперечуючи її визначальну роль у підтримці певного типу влади недемократичної. Така інтерпретація присутня як у працях авторів концепту політичної довіри [2; 5; 7–9; 39–43; 45; 46; 48], так і у сучасних дослідженнях [1; 6; 10–13; 35–37; 44–47; 59–66; 69]. Вказуючи на малодослідженість, маємо на увазі помітний у теорії тоталітаризму акцент на тому, що в основі тоталітарного правління лежить ідеологічний та партійний монізм, мілітаризація, політизація та масовий терор [13; 14; 16; 17; 26; 28; 31; 32] і неврахованим залишається чинник довіри, що значно уможливує тотальний контроль (який, безумовно, в окремих своїх аспектах здійснюється силовими засобами, проте без довіри до влади призводив би лише до авторитаризму).

Отже, метою цієї статті є з'ясування взаємозв'язку тотального контролю і політичної довіри у тоталітаризмі та його наслідків для формування інституційної довіри у процесі демократизації посттоталітарного режиму. Відповідно, завдання: узагальнити ознаки тоталітаризму з акцентом на зумовленості методів здійснення тоталітарного правління прагненням встановити тотальний контроль над суспільством; окреслити причинно-наслідкові зв'язки між контролем та довірою (як політичною, так і міжособистісною) у контексті розгляду методів впливу тоталітарного режиму на суспільну свідомість; з'ясувати, яку роль відіграють культивовані режимом соціально-психологічні особливості у формуванні інституційної довіри посттоталітарного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Припускаючи, що сутність тоталітаризму визначається через взаємозв'язок контролю і довіри, наведемо теоретичні підходи та інтерпретацію критеріїв тоталітарності, що дозволить нам пізніше показати роль засобів тоталітарного правління у встановленні тотального контролю над суспільством і водночас у формуванні довіри до влади.

К. Фрідріх та З. Бжезінський виокремили такі структурні особливості тоталітарних диктатур, як: офіційна ідеологія, яка охоплює всі сфери суспільства і яку підтримують усі його громадяни; єдина партія, яку, як правило, очолює одна людина, диктатор, і до складу якої входить порівняно невелика частина населення; репресивний поліцейський контроль для

¹ У межах мейнстрімного дискурсу про довіру та громадянську участь є нормативне припущення, що демократія корисна для політичної довіри [12].

збереження панівного становища партії та забезпечення впливу вождя; цілковитий контроль партії над засобами масової інформації громадськими організаціями; наявність милітаризованих формувань партії, підпорядкованих їй вождю; централізоване керування економікою за допомогою бюрократичного апарату [13, с. 10–11]. Р. Арон так формулював визначальні ознаки тоталітаризму: монопольне право певної партії на політичну діяльність, коли ідеологія партії проголошується єдино правильною, а згодом – державною; виключне право держави на силовий вплив та засоби переконання, державне керування засобами масової комунікації; підпорядкування державі більшості видів економічної та професійної діяльності суспільства; його політизація та ідеологізація; репресії і терор [14]. М. Кертис виокремив такі риси тоталітаризму: офіційна ідеологія, спрямована на побудову політичного і соціального порядку та створення нового типу особистості; монополія певної політичної сили на тотальний контроль суспільства, впровадження всеохопного конформізму, терору й політичної поліції; ієрархічна однопартійна система; підміна особистих інтересів суспільними; централізація влади, недопущення опозиції та інакодумства²; непідконтрольність вищої влади суспільству; контроль з боку партії та уряду над засобами масової інформації та освітньою системою для мобілізації громадян; відсутність вільних виборів; монопольний контроль над зброєю та армією; відмова громадянам у вільному виїзді за кордон; централізована планова економіка та контрольоване споживання [16, с. 7–13]. Л. Шапіро серед визначальних ознак тоталітарного режиму називав наявність вождя, визначення ним законності та порядку, контроль над особистими сферами та мораллю, постійну мобілізацію населення для досягнення поставлених урядом цілей, легітимність режиму, що впливає з його підтримки масами [17, с. 20–43].

Зауважимо, що поняття „тоталітаризм” у цьому дослідженні використано для позначення влади, яка здійснює тотальний контроль, для позначення формату відповідної взаємодії в межах як політичних режимів, так і суспільних рухів або окремих спільнот. Тоталітарний політичний режим у цьому контексті пропонуємо визначати як такий, якому притаманні політичне, економічне, ідеологічне панування правлячої еліти, організованої у цілісний бюрократичний партійно-державний апарат (очолюваний лідером) і тотальний контроль над суспільством, задля здійснення якого відбувається втручання в усі суспільні сфери [18, с. 85]. Отже, сфокусуємося на сутнісній рисі тоталітарного правління: тотальному контролі, на тому, як він трансформує свідомість і (опосередковано) сприяє формуванню довіри до суб'єкта репресивної діяльності. Відповідно, сформульоване припущення стосується того, що в основі тоталітарного контролю не лише узурпація влади і нагляду над політичними і неполітичними інститутами та регламентація суспільних відносин і навіть не просто вимушена зовнішня слухняність населення, а певна форма довіри, сформована, проте, доволі специфічним способом.

² Термін „інакомислення” під час розгляду цього питання використав К. Г. Юнг [15].

Загалом, значення лояльного ставлення до влади у тоталітарній державі подібне до ситуації у демократії і пов'язане насамперед з уникненням опору режиму з боку населення. Беручи до уваги те, що легітимізувати владу суто силовими методами (як і зовнішньо контролювати дотримання постулатів ідеології, уникати нерегламентованих державою соціальних зв'язків та дій), не спрямованими на психологічний вплив, неможливо, визнаною особливістю тоталітарного або тотального контролю є, з одного боку, злиття, ототожнення з вождем і владою, а з іншого боку, забезпечення самоцензури. Водночас, у загальній інтерпретації, спрощуючи розуміння і не деталізуючи ознаки, тоталітаризм у будь-якому масштабі насамперед сприймають як терор. Почасти як терор масовий і, як правило, безпідставний. При цьому навіть насильницькі засоби управління суспільством (на доповнення до ненасильницьких, пов'язаних з ідеологізацією та політизацією всіх сфер діяльності) спрямовано на формування суспільної свідомості, яка виступала б зручним об'єктом тоталітарного маніпулювання і відтак уможливила здійснення політичної самоцензури.

Зважаючи на потенційну контроверсійність інтерпретації терору або насильницького примусу як засобу трансформації свідомості і, зокрема, формування політичної довіри, цей аспект взаємодії влади із суспільством слід розглянути детальніше. Попри декларативне дотримання свобод, за твердженням Б. Беттельгейма, розвинені комунікаційні технології та наявність масового суспільства у тоталітаризмі уможливають ситуацію, коли громадяни дотримуються переконань, пов'язаних державою. Передумовою такого нав'язування є когнітивний дисонанс, спричинений поєднанням дій на підтримку тоталітарної влади і поглядів, яким ці дії суперечать. Іншими словами, дисонанс спричинений потребою висловлювати активну підтримку і при цьому „внутрішньо протидіяти системі” [19]. Таким чином, у людей, налаштованих антисистемно стосовно встановленого режиму, тоталітаризм з його вимогою лояльності до влади спричиняє внутрішній конфлікт: людина або діє за власними переконаннями і стає об'єктом репресій, або перебуває у відносній безпеці, але зраджує свої переконання і діє всупереч власним цінностям. Тобто, для нонконформістів існує вибір між опором системі або висловлюванням переконань, які вони зневажають, що, у свою чергу, „послаблює цілісність особистості” [19]³ і призводить до психологічного дискомфорту та, відповідно, до прагнення його позбутися. Реалізація такого прагнення, зважаючи на те, що, згідно з психоаналітичним підходом, цілісність особистості визначається відповідністю її вчинків переконанням, можлива шляхом а) зміни поведінки (у ситуації, коли антисистемна діяльність тягне за собою репресії), б) зміни переконань (їх узгодження з проявами зовнішньої лояльності до влади). При цьому, прийняття нав'язуваних переконань як

³ Зауважимо, що, згідно з психоаналітичною теорією, для забезпечення внутрішнього і зовнішнього комфорту, безпеки індивіда його зовнішній і внутрішній світ повинні перебувати у гармонії одне з одним.

власних зумовлюється намаганням уникнути помилки (коли несхвалювана державою діяльність вважається неправильною), складністю постійного замовчування опозиційних поглядів (навіть у найближчому оточенні, рівень довіри до якого держава теж намагається регулювати) і, отже, побоюванням викриття. Натомість внутрішнє прийняття нав'язуваних норм забезпечує їх носіїв від помилкових дій і забезпечує як фізичну безпеку, так і подолання внутрішнього конфлікту.

Повертаючись до запитання, навіщо тоталітарній владі довіра з боку об'єктів її контролю, треба зазначити, що тотальний контроль обов'язково має два виміри: зовнішній і внутрішній. І якщо зовнішній безпосередньо пов'язаний зі силовим примусом тоталітарної держави, то механізм формування внутрішнього є складнішим, оскільки передбачає роль як репресивних дій режиму, так і психосоціальних особливостей суспільства. Іншими словами, якщо демократичні, перехідні та гібридні режими обмежуються контролем зовнішнім, цілком достатнім для підтримання суспільного порядку, забезпечуючи функціонування політичних і соціальних інститутів, не потребуючи контролю суспільної свідомості, то тоталітарний режим, залежний від підтримки, базованої на активній несвободі, використовує ті методи, які перебувають поза традиційними повноваженнями політичних інститутів і вимагають від громадян певної суб'єктності у здійсненні такого контролю. Тобто, можемо стверджувати, що для ефективності тоталітарного (тотального) володарювання необхідним є поєднання насильницького примусу (зовнішнього контролю) з самоцензурою (внутрішнім контролем). Поняття „самоцензура” в межах цього дослідження використано у значенні політичної самоцензури, що зумовлено, не в останню чергу, політизацією всіх видів суспільної діяльності. У такому контексті політизація всіх сфер і суттєва роль візуальних та вербальних символів (нав'язаних насильницьким способом) становить постійний тригер для нонконформіста. Таким чином, початковий (потенційний) опір зовнішньому контролю заміщується певною привабливістю нав'язуваних дій і символів⁴.

На підставі наведеного твердження є сенс розглядати довіру до влади як один з чинників внутрішнього контролю, що передбачає більше, ніж просто лояльність чи покора, і навіть більше, ніж активна підтримка. Вона дозволяє некритично оцінювати політичні інститути та впроваджувані політики, сприймати ідеологічні настанови як правильні, вважати норми і цінності, пропоновані режимом, також правильними, що сприяє їх прийняттю на особистому рівні.

Відповідно, у статті визначаємо зовнішній контроль як чинник формування довіри, а внутрішній контроль (у формі самоцензури) — як наслідок довіри до тоталітарної влади. Виходячи з цієї ідеї, розглянемо

⁴ Б. Беттельгейм для пояснення ролі владного суб'єкта у формуванні бажань індивіда, на прикладі тоталітарних держав, використав поняття „сурогату над-Я”. Відповідними сурогатами він називав вождів і загалом систему, отримати схвалення від яких, як і самосхвалення, індивід може лише через отождолення з ними, коли підкорення системі не просто гарантує безпеку, але і звільняє від почуття провини [19]. В цьому контексті дотичним є поняття ідентифікації з агресором, запроваджене А. Фрейд.

методи управління тоталітарним суспільством у контексті, який дозволить зрозуміти, як влада формує довіру, якими є наслідки самоцензури та яке значення вони мають для посттоталітарних трансформацій. Отже, зіставимо чинники формування політичної довіри з методами тоталітарного правління. Розпочнемо з того, що встановлення тотального контролю тоталітарною владою і сформованої до неї довіри, яка уможливує тривале його здійснення, залежить як від зовнішніх, „об’єктивних” умов та зумовлених ними індивідуальних потреб, так і від психологічних рис членів суспільства. Щодо зовнішньої ситуації, обставин, які спонукають підтримувати тоталітарні режими, вступати у тоталітарні секти або приєднуватися до рухів⁵, зазначимо, що чинником встановлення відповідного політичного режиму, наприклад, може виступити невдоволення населення демократією, як це було у Веймарській республіці, де відбулася спроба запропонувати альтернативну політичну владу. В межах тоталітарних сект це, зазвичай, складні емоційні, побутові, економічні ситуації, у яких опиняються їх учасники напередодні залучення до нової спільноти, яка пропонує належність як вирішення особистих складнощів. Тоталітарні політичні рухи зазвичай приваблюють своєю неконформністю, і якщо приєднання до них відбувається добровільно, то це внаслідок поєднання зовнішнього чинника (ситуації, яка спонукала людину шукати альтернативу або приєднатися до спільноти, належність до якої задовольняла її тимчасові прагнення) та внутрішніх (психологічних) особливостей, пов’язаних, як мінімум, з прагненням підпорядковуватись, орієнтуватися на лідера (визначальна роль якого є атрибутом тоталітарного руху), уникати або протистояти звичному середовищу (оскільки тоталітарний рух критично налаштований до реалій, тоді як секта, наприклад, пропонує певний уявний захист від них).

У цьому контексті, для інтерпретації ролі методів тоталітарного управління і виховання у культивуванні тих чи інших рис суспільної свідомості та, відповідно, у формуванні політичної довіри вкажемо на соціальну атомізацію як чинник становлення тоталітаризму, що, як показує історія ХХ ст., сприяв диктатурам у низці країн. Посилаючись на праці теоретиків, звернемо увагу, що Х. Арндт називала масовість (з якою пов’язані процеси знеособлення, атомізації, відчуження індивіда) основною рисою тоталітарних рухів, а наявність масового суспільства – головною передумовою становлення тоталітарних режимів [20, с. 360–365]. Е. Ледерер, вважаючи фашизм наслідком масовізації [21], ототожнював тоталітарне та масове суспільство. Е. Фромм зауважував, що атомізованість та відчуження особистості у масовому суспільстві спричиняє її схильність до участі у тоталітарних рухах [22]. На думку В. Корнхаузера, атомізація спричиняє появу „виразного відчуття відчуження та занепокоєння, звідки

⁵ Зауважимо, що зіставлення тоталітарних держав і тоталітарних спільнот у межах цього дослідження є цілком прийнятним, оскільки попри різні масштаби панування і подекуди різні цілі спільною є як залежність від тотальної підтримки, заснованої на довірі (для позначення сутності цього чинника вважаємо цілком правомірним використовувати поняття відданості, лояльності), так і способи її формування.

виникає схильність включатися у граничні форми поведінки” [23, с. 162], коли пасивні, за визначенням атомізовані індивіди стають схильними до участі у масових, зокрема, у тоталітарних рухах, які за певних умов призводять до встановлення тоталітарних режимів. Взаємозв’язок між психологією мас та різноманітними формами тоталітаризму розглянув і В. Райх, на думку якого, при всіх тоталітарних системах психологічні структури характеру мас мають подібні риси: небажання брати на себе відповідальність та виявляти ініціативу [24]. Згідно з поглядами К. Г. Юнга, індивідам у такому суспільстві притаманні нестабільність, незахищеність та навіюваність [25, с. 44–50].

Варто зважати, що масове суспільство як суспільство атомізованих індивідів виникає внаслідок порушення соціальних зв’язків на особистісному рівні, між суспільними групами, зв’язків суспільства та держави, чим тоталітарна влада і користується, централізуючи відповідні взаємини і залежність від неї громадян. Серед інших об’єктивних або історичних чинників соціальної атомізації визначальну роль відіграє маргіналізація, яка на суспільному рівні пов’язана із соціально-економічними змінами і зазвичай передуює атомізації. Слабкі автономні зв’язки і відносини спричиняють відчуження індивідів, що підвищує готовність людей брати участь у масових рухах, які надають можливість виразити невдоволення чи проголосити обіцянки покращення соціального становища. Це пояснює наше твердження про те, що атомізовані люди є легко мобілізовуваними та підконтрольними.

Варто зауважити, що на момент установлення тоталітарної влади її контроль не є всеохопним, що вимагає особливих методів його запровадження для подальшого ствердження влади. Найпопулярнішими з таких методів ми вважаємо залякування, культивування „зручних” рис суспільної свідомості (а саме: орієнтацію назовні, знеособленість, прагнення уникати вибору та відповідальності, пристосовуваність, конформізм, ксенофобію, ірраціональність, прагнення підпорядковуватися сильному лідеру та ототожнювати себе з ним), а також переважання емоційного сприйняття (що є суттєвим для управління тоталітарним суспільством, оскільки дозволяє уникати аргументації впроваджуваних ідей, зменшує рівень критичного сприйняття населенням дій лідерів та політичних процесів у цілому). Водночас ці особливості є доволі узагальненими і, враховуючи індивідуальні психологічні відмінності членів колективного об’єкта, слід зважати на початкову потребу їх уніфікації. Таке завдання для тоталітарного суб’єкта є досяжним, оскільки виникнення ситуації тоталітарності правління означає, що його об’єкти вже мають набір рис, що дозволило їм підтримувати (або не опиратися) встановлення тоталітарної влади в межах державного режиму (що виходить за межі авторитарних диктатур, які обмежуються відсутністю опору системі) або ж бути залученими у тоталітарну спільноту (секту) за власною згодою ⁶.

⁶ Примусове залучення у рух або секту також є можливим, проте за відсутності лояльності до відповідних владних суб’єктів правління не стане тоталітарним через відсутність тотального контролю.

В ситуації так званої зовнішньої появи тоталітаризму, коли риси атомізованих індивідів є недостатньо сформованими, соціально-психологічні аспекти його подальшого функціонування можуть бути пояснені, наприклад, за допомогою підходів Б. Беттельгейма або А. Фрейд. Спираючись на їхні ідеї, є сенс стверджувати: пристосування до вимог тоталітаризму передбачає те, що система, суб'єкт терору сприймається об'єктом як джерело захисту, з паралельним намаганням раціоналізувати його дії і наміри, що гарантує, з одного боку, їх передбачуваність, з іншого боку, схвалення та прийняття індивіда спільнотою/системою (які є значущими прагненнями) і веде до ототожнення з нею.

Зауважимо, що у статті тоталітаризм визначається за сукупністю ознак у межах класифікації політичних режимів. Водночас реалізація кожного тоталітарного „проєкту” на рівні держави передбачає наявність певних відхилень від теоретичної моделі (зокрема, критично налаштованих громадян, які ставали об'єктами репресій, або нездатності режиму контролювати певні форми міжособистісної комунікації). Водночас такі відхилення не стільки через кількісний вимір, скільки через способи їх придушення не заперечують тоталітарність режиму і відповідну тотальність контролю.

Отже, однією зі сутнісних рис, культивованих у тоталітарному суспільстві, є конформізм, знижена критичність в осмисленні суспільних і політичних процесів та впроваджуваних ідей. Подібна некритичність, на думку К. Поппера, властива саме для закритого недемократичного суспільства [26, с. 13]. В. Корнхаузер писав про цю особливість як про пристосування, яке відбувалося через прагнення подолати невпевненість у суспільному становищі [23]. Також варто зважати, що у тоталітарному суспільстві конформізм пов'язаний безпосередньо із прагненням уникати відповідальності. І те, що держава привласнює собі всі виняткові цілі суспільства, має подвійний ефект. З одного боку, це задовольняє громадян, які уникають особистої відповідальності за прийняті рішення, проте, з іншого боку, влада нав'язує певний спосіб поведінки та навіть мислення. У такому контексті, як зазначають учені, створюються нові норми моралі, здійснюється вплив на „масово вироблену уяву” та „монолітну свідомість” [27, с. 344], формується „тотальна одностайність” або „морально-політична єдність суспільства” [28, с. 35]⁷. І тут необхідно звернути увагу на таку особливість конформізму, що забезпечує притаманну тоталітаризму тотальність, якою є не лише згода із запропонованими ідеями, нормами, стандартами, але й переконаність у їх правильності. Як наслідок, саме конформізм певним чином призводить до вироблення інтелектуального шаблону, до підкорення поліцейським організаціям, до ксенофобії і ворожості, сприяючи при цьому екстремізму [22]. А негативне ставлення до альтернативних поглядів, так звану полярність тоталітарного мислення,

⁷ Унаслідок того, що громадяни думають переважно так, як потрібно владі, відчуття пригноблення у тоталітарних країнах не є таким сильним, як вважають люди, які живуть за умов лібералізму [29].

спричиняє відчуття єдності, надмірна ідентифікація зі спільнотою. Такий колективізм (або антиіндивідуалізм), необхідний для реалізації ідеологічних настанов, цілком відповідає прагненням наслідування, підпорядкування, схильності до некритичності, властивим для атомізованих індивідів. До того ж, це дозволяє владі видавати вузькогрупові (або державні) інтереси за власні інтереси громадян. Отже, через це підтримку відчуває втручання держави у різноманітні суспільні сфери, в тому числі приватні. У свою чергу, це легітимізує масовий терор, спрямований не лише на усунення опозиції режиму, але і на залякування населення, яке не чинить опору режиму. Тобто, масовий терор у тоталітарній державі (поверховий розгляд якого може обмежуватись акцентом на силовому примусі для усунення опору) спрямовується не лише проти реальних чи уявних опонентів режиму, але й використовується як засіб управління суспільством, на відміну від вибіркового терору в авторитарній державі, коли репресії спрямовані проти опозиції, дії якої загрожують політичній системі. При цьому, для виправдання масових репресій, а також жорстких методів управління і обмеження свободи особистості використовується створення так званого образу ворога, який дозволяє об'єднати населення, підсилює лояльність до своєї спільноти та водночас пояснює за необхідності наслідки можливих прорахунків влади, що підсилюється ксенофобією. Ксенофобія є іншою суттєвою рисою так званого тоталітарного типу, сприяючи застосуванню державою терору, звернення до якого не потребує об'єктивних причин або провокації [30, с. 265]. Загалом, особливістю тоталітарних репресій є те, що коли тоталітарна культура стає панівним елементом соціальної системи, відбувається послаблення фізичного терору, проте роль ненасильницького або морального терору зберігається.

Попри визначну роль масового терору, саме ідеологічний монізм у тоталітарній державі дозволяє єдиній партії монополізувати владу і, понад те, здобувати підтримку населення, коли тоталітарна ідеологія, яка пропонує принципи функціонування нового суспільства, є єдиним світоглядним орієнтиром, засобом мобілізації населення та легітимації режиму. Переконати громадян у доцільності монізму партії, яка пропонує загальнодержавну ідеологію, та в правильності тверджень цієї ідеології можна тільки, заборонивши плюралізм ідей, коли альтернативність становить потенційну опозиційність і коли плюралізм думок стає загрозою режиму. Насамперед такий монізм досягається шляхом ідеологічного контролю, для чого тоталітаризм використовує пропаганду, індоктринацію та методи політичної соціалізації, коли індивіди опановують форми політичної поведінки, суспільні норми та цінності.

Про тоталітарну пропаганду, як і про методи пропаганди масової, написано доволі багато. Отже, аби не повторювати інші дослідження, зауважимо, виходячи за межі інтерпретації суто зовнішніх методів контролю, що оскільки за інституційним підходом оцінювання політиків і політичних інститутів є одним з чинників формування довіри, тоталітарна влада, не ризикуючи формуванням „самостійних” оцінок громадян, пропонує „власне оцінювання”. Тобто, тоталітарна пропаганда має виконувати завдання,

що стосуються поширення впливу не лише на переконання, яких людина дотримується згідно з поглядами, прийнятими у суспільстві, але й на сферу фактів [29]. Отже, не лише емоційні, суб'єктивні судження, але і формальні показники є суттєвими для такої оцінки⁸, тому зміст пропаганди передбачає викривлену інформацію, зокрема, перебільшення досягнень режиму.

Загалом властиве для тоталітаризму обмеження інформації шляхом цензури, як в освітньому процесі, так і в суспільній комунікації, насамперед пов'язане з недиверсифікованістю інформаційних джерел⁹. Аналогічно до того, як у багатьох наукових працях з використанням різних формулювань пишуть, по суті, про ідеологічний, партійний монізм, у статті пропонується термін „інформаційний монізм” на позначення згаданої вище недиверсифікованості і наявності єдиного центрального джерела інформації, визначення держави як монополіста права на (політичну) цензуру. Відповідно, централізація пропагандистської діяльності через партійно-державний контроль із усуненням усіх альтернативних джерел інформації, коли держава має монополію на інформування, що перебуває у цілковитій залежності від ідеологічних настанов, дозволяє ефективно досягати цілей тоталітаризму.

У контексті розгляду феномену довіри варто зазначити, що в теорії поінформованість суспільства, його політична обізнаність є сприятливим чинником довіри до влади. Отже, обмеженням інформації з одночасним нав'язуванням інформації схваленої влада досягає не лише мети цензурної політики, усунення опору або впровадження ідеології, але і формує довіру з боку населення (свідомо чи неусвідомлено). Тому дієвість тоталітарної пропаганди, подекуди її заміна ідеологічною обробкою, спрямованою на формування тотальної відданості, виступає психологічною основою тоталітарного панування.

Іншим потужним засобом контролю є політична соціалізація, якість та особливості якої справляють визначальний вплив на збереження політичної системи. Ефективність політичної соціалізації переважно залежить від ефективності дії її інститутів, зокрема, сім'ї, системи освіти, державних організацій, засобів масової інформації тощо. Загалом, саме прагнення впровадити у суспільстві нову систему цінностей відрізняє тоталітарні диктатури від інших. Зважаючи на потреби режиму, влада справляє вплив на ціннісно-нормативний аспект соціальної адаптації, коли відбувається опанування так званих еталонних культурних цінностей, які орієнтують на некритичну асиміляцію та чітке відтворення усталених норм. Наприклад, Х. Арендт писала, що коли відбувалося становлення тоталітарних режимів,

⁸ Враховуючи обидві теорії, які пояснюють походження довіри культурними або ж інституційними чинниками, ми схильні вважати, що попри позірну відсутність „оцінки інститутів”, яка могла б сформувати довіру до них, тоталітарне правління використовує, окрім упровадження цінностей, емоційного контексту, і нав'язування оцінок інституційної ефективності. Тобто, в цьому вимірі формування довіри відбувається опосередковано, через пропаганду і, відповідно, цензуру, які спрямовані на переконаність у правильності ладу.

⁹ Водночас спостерігаються суттєві відмінності поінформованості широких верств населення та керівної ланки партії, про що, зокрема, писав М. Восленський [31].

„вони починали діяти за системою цінностей, яка настільки відрізняється від усіх інших, що жодна із застосовуваних нами категорій – чи то будуть категорії моралі, традиції, справедливості чи просто здорового глузду – не можуть допомогти зрозуміти лінію їхньої поведінки, дати їй оцінку чи передбачити її” [32, с. 562]. З іншого боку, щоб люди приймали необхідні для тоталітаризму цінності, потрібно переконати їх, що таких цінностей вони дотримувалися і раніше, але їх інтерпретація була неправильною. Ефективним засобом тут є використання слів із новими значеннями, що є однією з найхарактерніших особливостей інтелектуального клімату тоталітаризму. Крім того, певні офіційні цінності мають бути обґрунтовані, члени суспільства повинні розуміти взаємозв'язок між засобами та метою. Таким чином, людей потрібно переконувати не лише у правомірності мети, але й у необхідності конкретних шляхів її досягнення. Відтак уможливорюється мобілізація населення на реалізацію сформульованої в ідеології мети.

Оскільки, як неодноразово зазначено, тоталітарна влада потребує не лише усунення опору з боку населення, але й висловлення лояльності до режиму у формі активної підтримки, що має формувати ілюзію долученості особи до ширших суспільних процесів, принциповим аспектом тоталітарного контролю вважаємо мобілізацію режимом населення на свою підтримку за допомогою створених та контрольованих ним проміжних груп (як заміників інститутів громадянського суспільства). Створення масових організацій та примусове залучення у них індивідів, у поєднанні із заборонаю інших політичних об'єднань, є тим суттєвим кроком тоталітарного режиму, який усуває загрозу альтернативних режимів осередків ідеологічного впливу на населення. Створити роз'єднане суспільство, тобто, мінімізувати довіру на мікрорівні, можна саме за допомогою заходів з недопущення автономності діяльності, заборони неконтрольованих тоталітарною владою організацій, які можуть виступати посередниками між індивідами та державою та сприяти реалізації тих інтересів населення, що суперечать меті тоталітарного правління. Іншими словами, збереження атомізованого суспільства за допомогою заходів, спрямованих на недопущення автономності діяльності організацій та об'єднань громадян, їх підконтрольність владі, виступає єдиною умовою самого їх існування. Відтак це підсилює довіру до централізованої влади¹⁰ і водночас послаблює або усуває довіру в межах середніх соціальних груп, зв'язки в яких держава намагається контролювати.

Відповідна вимога лояльності, нав'язувана, зокрема, дітям, залученим у молодіжні організації партії, в поєднанні з масовим терором (який означає загрозу репресій для всіх, без винятку, громадян) і заохоченням доносів,

¹⁰ Беручи до уваги роль очікувань у формуванні політичної довіри, наведемо твердження про те, що „у певному сенсі громадяни авторитарних країн, загалом демонструючи низький рівень міжособистісної довіри, „довіряють” уряду прийняти” складні рішення. Це просто означає, що громадяни усвідомлюють і впевнені, що конкретні інститути держави приймуть рутинізоване рішення, і тому на державу можна покласти, що вона діятиме дуже конкретно і, що найважливіше, очікувано [12].

послаблює міжособистісну довіру у тоталітарному суспільстві, навіть у межах малих соціальних груп. Це, у свою чергу, сприяє консолідації прибічників режиму (які відкрито висловлюють схвалені владою переконання) і водночас призводить до роз'єднаності його потенційних опонентів, які не мають змоги ані висловлювати альтернативні погляди, ані створювати альтернативні (до керованих державою) об'єднання.

Отже, вкрай значущим для дослідження є акцент на тому, що у тоталітаризмі тотальний контроль, сприяючи штучному формуванню політичної довіри, послаблює при цьому довіру міжособистісну (і, загалом, генералізовану). Доводить цю тезу посилення, за трансформації режиму, неформальних суспільних відносин, які спираються на довіру і заміщують формальні зв'язки, регульовані державою; на відміну від попереднього режиму, де поряд з формуванням довіри до вождя, політиків та формально закріплених політичних інститутів тоталітарна влада шляхом терору, заохочення доносів мінімізує довіру до інших членів суспільства. Отже, якщо в демократії, наприклад, абсентеїзм [33, с. 55] супроводжується переважанням особистої довіри над інституційною, то у тоталітаризмі влада зацікавлена у переважанні інституційної довіри над особистою, що водночас безпосередньо корелює з політизацією всіх суспільних сфер. Продовжимо ці міркування аналогією про переважання довіри до неформальних інститутів над довірою до формальних ¹¹. Водночас такий тип довіри є доволі специфічним і з початком трансформації режиму (як це було, наприклад, у СРСР 1950-х рр.) довіра до політичних інститутів суттєво знижується ¹². Як показав досвід, з розвитком неформальних відносин на постсоціалістичному просторі, ухилянням громадян від взаємодії з державою у період так званого комуністичного авторитаризму (що якраз і свідчило про зміну режиму і відповідне послаблення рис тоталітарної свідомості) відбувався розвиток автономних суспільних зв'язків і переважання міжособистісної довіри у сферах, неконтрольованих політичною владою.

Зокрема, вважаємо, що сутність гібридного режиму якраз і полягає у переважанні неформальних інститутів над формальними ¹³, акцентуючи увагу на їх заміщуючому і доповнюючому типах ¹⁴.

У межах цієї дискусії варто зважати на множинність визначень і типологізацій авторитаризму з відповідним виокремленням гібридних політичних режимів, які, зокрема, встановлено у процесі демократизації. Попри те, що в чистому вигляді авторитарне правління не потребує

¹¹ Неформальними інститутами варто вважати прийняті у суспільстві неписані правила, які створено, популяризовано та насаджено поза офіційно санкціонованими каналами [34]. Г. Хелмке та С. Левіцкі пропонують визначення неформальних інститутів, яке одночасно охоплює максимально можливу кількість неформальних правил та є доволі вузьким для того, щоб відокремлювати неформальні правила від неінституційних неформальних явищ [34].

¹² Зокрема, наведемо тезу Р. Роуза і В. Мішлера про те, що громадяни комуністичної держави для забезпечення матеріальних та емоційних потреб покладаються на міжособистісні відносини та зв'язки, що захищають їх від репресивної держави [35–37].

¹³ Наприклад, Ю. Мацієвський пише про такі притаманні гібридному режиму риси, як конкурентні вибори та домінування неформальних інститутів над формальними [38, с. 16].

¹⁴ Якщо використовувати термінологію Г. Хелмке і С. Левіцкі.

довіри, її рівень у транзитних державах певним чином визначає перебіг демократичних трансформацій. Загалом, початково у посттоталітарних суспільствах (зокрема посткомуністичних, які є найбільш досліджуваними) довіра до політичних, у т. ч. демократичних, інститутів є низькою. У політичній науці наявні спроби пояснити низький рівень політичної довіри у суспільствах, що демократизуються (аналогічно до пояснення походження політичної довіри в усталених демократіях, побудованого навколо дебатів „культуралізм” проти „інституціоналізму” [36]), через культурні змінні. Тобто, прихильники культурного підходу, вважаючи довіру чинником демократизації, намагаються запропонувати „культурну” революцію. Водночас прихильники інституційного підходу стверджують, що зміна політичних, економічних чи соціальних інститутів одразу приведе до зміни суспільного сприйняття і, відповідно, до демократії [12]. Водночас, якщо, згідно з культурними теоріями, авторитарні цінності притаманні більшості членів суспільств і змінюються повільно, то інституційні теорії пояснюють невисоку політичну довіру, підкреслюючи складнощі демократичного транзиту і брак досвіду функціонування демократичних інститутів. Попри це, культурні й інституційні теорії суттєво різняться у змалюванні динаміки довіри у транзитних суспільствах. Культурно детермінована політична довіра, укорінена у соцієтальних нормах, сформованих у процесі соціалізації, призводить до того, що сформувати довіру до нових демократичних інститутів доволі складно [39–41]. На противагу цьому, за інституційною теорією, довіру до нових демократичних інститутів, визначену інституційною ефективністю, спричиняють економічне зростання, відмова від репресивних і корупційних дій, тобто ті досягнення, які можливі у короткостроковому періоді [36, с. 33]. Отже, особливість посттоталітарних суспільств, які звикли покладатися не на репресивну державу, а на соціальні, міжособистісні зв'язки (як, наприклад, у Радянському Союзі 1960–1980 рр.), полягає у тому, що політичну довіру тут формує і міжособистісна довіра, й інституційна ефективність, а також оцінка й економічної, і політичної ефективності.

Зокрема, пояснюючи формування довіри у посткомуністичних країнах, вчені стверджують, що довіра до інститутів залежить від їх діяльності. Щодо специфічності такого оцінювання, зазначимо суттєву особливість. Наприклад, у посткомуністичних країнах після запровадження демократичних політичних інститутів громадяни подекуди довіряють їм, незалежно від оцінки діяльності, лише тому, що ці інститути засновано на верховенстві права (тобто, на противагу досвіду обмеження верховенства права в минулому) [42]¹⁵. Отже, там, де мала б оцінюватись інституційна ефективність, роль відіграє ціннісний чинник. До того ж, формальне дотримання демократичних принципів слугує як зовнішній легітимації, так і відчуттю причетності громадян, що потенційно підсилює інституційну довіру.

¹⁵ Це спостереження свідчить про те, що оцінка результатів діяльності і, зокрема, економічних показників може бути більш значущою для громадян, які живуть в усталених демократіях, де вона більш актуальна для людей, ніж цінності, що підтримують інститути [12; 36; 43–44].

Окрім того, оцінка економічної ефективності політичних інститутів подекуди відіграє ледь не визначальну роль у формуванні довіри до них з боку транзитного суспільства. Зокрема, у працях з теми зазначено, що, незважаючи на зниження з 1990-х років рівня політичної довіри в розвинених демократіях унаслідок критичного ставлення громадян до влади [7; 40–41; 45–48], в авторитарних суспільствах спостерігається вищий рівень довіри до державних інститутів [49–51], спричиненої їх економічним успіхом [52]. Тобто, досліджуючи транзитні суспільства, варто брати до уваги праці, які розглядають зміцнення довіри до авторитарних режимів через задоволеність економічним управлінням і навпаки [12; 53]. Деякі вчені навіть стверджують про кореляцію між рівнем довіри у постсоціалістичних країнах і рівнем ВВП [36, с. 47]. Отже, використовуючи інституційні теорії і враховуючи, що соціальний вимір політичного транзиту передбачає розвиток спільних цінностей і норм для співпраці [54], для пояснення довіри у транзитних країнах не варто недооцінювати роль економічної і соціальної ефективності [55].

Інший вектор дослідження політичної довіри в авторитарних умовах передбачає врахування того, що, як показують дані *World Values Survey*, недемократичні інститути або відсутність демократії не можуть бути наслідком низької політичної довіри. Відповідно, використовуючи поняття „криза демократії” для усталених або новостворених демократій, учені стверджують, що демократизація не обов’язково породжує політичну довіру [36; 56].

Не можемо нехтувати також тим, що, попри сутнісну відмінність держав, транзитних від тоталітарних, зі становленням автономних, неконтрольованих державою суспільних зв’язків (які передбачають посилення міжособистісної і соціальної довіри), беручи до уваги те, що „участь в організаціях громадянського суспільства визначає нижчий рівень довіри до уряду”, подекуди у гібридних режимах для уникнення критичності з боку громадянського суспільства „довірчі відносини, які складаються в таких контекстах між активістами та представниками держави, є клієнтелістськими та патерналістськими” [12], що спричиняє уявлення суспільства про відповідну взаємодію як корупційну і, таким чином, знижує довіру і до формальних політичних інститутів, і до організацій громадянського суспільства.

У ширшому контексті зауважимо, що саме корупція, яка є неформальним інститутом, ефективним, „коли за допомогою офіційних (формальних) інститутів досягти бажаного результату економічно нерозважливо” [57], є чинником зниження політичної довіри у посткомуністичних країнах. Корупція і непрозорість функціонування політичних інститутів, відповідно, визначають їх оцінку громадянами, що і пояснює ситуацію низької довіри. Корупційними засобами здобуття, утримання, посилення влади є „купівля” політичної підтримки та лояльності за допомогою підкупу виборців, використання таких неформальних інститутів, як клієнтелізм, кооптація, „патронажна політика” [58, с. 5]; вплив на контрольні, наглядові, інші

органи; плата за прийняття певних політичних рішень органами державної влади; приватне фінансування політичних партій та виборчих кампаній в обмін на обіцянки доступу до ресурсів, створення переваг для бізнесу тощо [58, с. 5]. Водночас до послаблення інституційної довіри призводить розвиток неформальних мереж еліт [59, с. 37], коли у гібридному режимі часто недемократичні неформальні інститути, а саме: корупція, клієнтелізм, непотизм, неформальні пакти між політичними гравцями – безпосередньо впливають на процес прийняття політичних рішень [38, с. 17].

Отже, доходимо висновку, що з об'єктивних причин неусталеності формальних демократичних інститутів та через сталість рис суспільної свідомості, сформованої в умовах державного контролю над усіма сферами соціальної та політичної взаємодії, у транзитних суспільствах зазвичай доволі розвиненими є неформальні зв'язки, які заміщують старі формальні відносини. Ця ситуація має витоки з тоталітарного минулого, коли тотальний контроль потребує і цілеспрямовано формує політичну довіру, послаблюючи при цьому довіру міжособистісну (і, загалом, генералізовану), а подальша відмова від його тотальності веде до зміни режиму, попри те, що у державі протягом певного періоду може зберігатися партійний монізм, вождизм, політична цензура або контроль над економікою. Таким чином, зменшення репресивного контролю, насамперед внутрішнього, спричиняє збільшення критичності громадян у ставленні до влади, що поєднується з поступовою диверсифікацією джерел інформації та посиленням міжособистісних відносин, не контрольованих державою. У свою чергу, критичне ставлення до влади (та політичних інститутів), визнання її прорахунків та можливість вибудовувати соціальні зв'язки, які є ефективнішими у задоволенні потреб громадян, ніж встановлені державою формальні механізми, веде до зниження довіри до формальних інститутів.

Відповідно, можемо стверджувати, що паралельно з демократизацією політичного режиму, послабленням державного контролю та розвитком неформальних політичних інститутів відбувається трансформація властивого для тоталітаризму інверсійного зв'язку міжособистісної і політичної довіри. У суспільстві виникає потреба покладатися на надійніші неформальні відносини, і подальша зміна режиму, закономірно, відбувається в умовах збереження стійких неформальних інститутів. Так, їх функціонування у транзитному або гібридному режимі може бути таким саме ефективним, як і впровадження формальних інститутів демократії. Це пояснює невисокий рівень політичної довіри і зростання рівня соціальної довіри, що зазвичай має вузький радіус і поєднується з недовірою до представників інших спільнот. Водночас надання переваги неформальним способам політичної і загалом суспільної взаємодії послаблює формальні демократичні інститути і, таким чином, знижує до них довіру, створюючи замкнене коло. Така ситуація, зокрема, у посткомуністичних суспільствах має суттєве значення для подальших демократичних трансформацій, і її вивчення, як і відповідна розробка та імплементація політик, потребує врахування того, що чинники довіри до нових демократичних інститутів суттєво відрізняються

від чинників в усталених демократіях і значною мірою залежать від їх економічної ефективності, культурних особливостей суспільства і, певною мірою, від сформованих попередньою владою стереотипів.

Бібліографічні посилання *

1. Tom W., van der Meer G. Political Trust and the „Crisis of Democracy”. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2017. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.77>
2. Miller A. Political issues and trust in government: 1964–1970. *American Political Science Review*. 1974. No. 68. P. 951–972.
3. Zmerli S. Political Trust. In: Michalos A. C. (eds). *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht, 2014. 7347 p.
4. Довіра соціальна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <http://www.esu.com.ua/article-20476>
5. Almond G., Verba S. The Civic Culture. Political attitudes and democracy in five nations. Princeton : Princeton University Press, 1963.
6. Marien S. The effect of electoral outcomes on political trust: A multi-level analysis of 23 countries. *Electoral Studies*. 2011. No. 30 (4). P. 712–726.
7. Easton D. A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*. 1975. No. 5 (4). P. 435–457.
8. Sztompka P. Trust. A Sociological Theory. Cambridge, 1999.
9. Fukuyama F. Trust. The social virtues and the creation of prosperity London : Hamish Hamilton, 1995.
10. Шайгородський Ю. Довіра як політико-психологічний феномен. *Політичне життя*. 2021. № 4. С. 63–69.
11. Braithwaite V., Braithwaite J. An evolving compliance model for tax enforcement. In: N. Shover, & J. P. Wright (Eds.). *Crimes of privilege*. Oxford : Oxford University Press, 2000.
12. Rivetti P., Cavatorta F. Functions of political trust in authoritarian settings. 2013. URL: doras.dcu.ie/23177/1/04-Chapter4%20Rivetti%20Cavatorta%20-%20Functions%20of%20political%20trust%20in%20authoritarian%20settings_LdB.pdf
13. Friedrich C. J., Brzezinsky Z. K. Totalitarian dictatorship and autocracy. New York : Frederick A. Praeger, Inc., Publisher, 1962. 346 p.
14. Арон Р. Демократія і тоталітаризм. *Філософія політики*. У 4 т. / упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ : Знання, 2003. С. 183–195.
15. Юнг К. Г. Психологія несвідомого. ЦУЛ, 2002. 404 с.
16. Curtis M. Totalitarianism. New Brunswick-New York : Transaction Books, 1979. 128 p.
17. Shapiro L. Totalitarianism. New York : Praeger, 1972. 144 p.
18. Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 83–92.
19. Бруно Беттельхайм. О психологической привлекательности тоталитаризма. / *Асоціація європейських журналістів*. URL: <http://aej.org.ua/history/1067.html>
20. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ : Дух і літера, 2002. 539 с.
21. Lederer E. The Stale of the Masses: The Threat of the Classless Society. New York : W. W. Norton, 1967. 245 p.

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

22. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2019. 288 с.
23. Корнхаузер В. Політика масового суспільства. *Політологічні читання*. 1992. № 1. С. 151–211.
24. Reich W. *The Mass Psychology Of Fascism*. New York : Orgone Institute Press Inc., 1946. 182 p.
25. Юнг К. Г. Синхронистичність. Київ, 1997. 320 с.
26. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 444 с.
27. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
28. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії. Київ : Всесвіт, 1999. 509 с.
29. Гаєк Ф. Шлях до рабства. Київ : Наш формат, 2022. 208 с.
30. Чабанна М. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 20. Спеціальний випуск. 2002. С. 264–267.
31. Voslenskii M. *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class*. Doubleday, 1984. 455 p.
32. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. Київ : Основи, 1998. 669 с.
33. Зеленько Г. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси* : Зб. наук. праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 38–67.
34. Helmke G., Levitsky S. *Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda*. Cambridge University Press. 2004. Vol. 2. No. 4. P. 725–734.
35. Mishler W., Rose R. Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies. *The Journal of Politics*. 1997. No. 59 (2). P. 418–451.
36. Mishler W., Rose R. What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies. *Comparative Political Studies*. February 2001. Vol. 34. No. 1. P. 30–62.
37. Rose R., Mishler W., Herpfer C. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Baltimore : John Hopkins University Press, 1998.
38. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014 рр.) Чернівці : Книги-XXI, 2016. 277 с.
39. Dahl R. *Dilemmas of Pluralist Democracy* (New Haven : Yale University Press, 1982), 138–150.
40. Pharr S. J., Putnam R. D. *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton, NJ : Princeton University Press, 2000.
41. Pharr S. J., Putnam R. D. and Dalton R. A. A quarter century of declining confidence. *Journal of Democracy*. 2000. No. 11 (2). P. 5–25.
42. Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1992.
43. Przeworski A., Alvarez J., Cheibub J., Limongi F. What makes democracies endure? *Journal of Democracy*. 1996. No. 7 (1). P. 39–55.
44. Rothstein B. Creating political legitimacy: Electoral democracy versus quality of government. *American Behavioral Scientist*. 2009. No. 53 (3). P. 311–330.
45. Crozier M., Huntington S., Watanuki J. *The Crisis of Democracy*. New York : New York University Press, 1975. 212 p.
46. Dalton R. A. Value change and democracy, in S. J. Pharr and R. D. Putnam (eds.). *Disaffected Democracies*. Princeton : Princeton University Press, 2000. P. 252–269.

47. Hetherington M. J. *Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2006.
48. Norris P. (ed.) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, Oxford : Oxford University Press, 1999.
49. Wang Z. Political trust in China: Forms and causes. *Legitimacy: Ambiguities of Political Success or Failure in East and Southeast Asia*. Singapore : World Scientific, 2005. P. 113–39.
50. Wang Z. Before the emergence of critical citizens: Economic development and political trust in China. *International Review of Sociology*. 2005. No. 15 (1). P. 155–171.
51. Wang Z., Dalton R. J., Shin D. C. Political trust, political performance, and support for democracy. *Citizens, Democracy, and Markets Around the Pacific Rim*. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 135–155.
52. Teorell J. *The Determinants of Democratization*. Oxford : Oxford University Press, 2010.
53. Kim S. Public trust in government in Japan and South Korea: Does the rise of critical citizens matter? *Public Administration Review*. 2010. No. 70 (5). P. 801–810.
54. Offe C. *Designing institutions for East European transitions*. Wien : Institut für Höhere Studien (IHS), Wien, 1994. URL: http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing_institutions_for_east_european.pdf?sequence=1
55. Boda Z., Medve-Bálint, G. Does Institutional Trust in East Central Europe Differ from Western Europe? *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. 2014. No. 3 (2). P. 1–17. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-385164>
56. Della Porta D. *Can Democracy Be Saved*. Oxford : Polity Press, 2013.
57. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект) / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна ; РФ НІСД у м. Харкові. Харків : Золоті сторінки, 2011. 116 с.
58. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. *Національна безпека і оборона* / Центр Разумкова. 2009. № 7. С. 2–42.
59. Arpad T. Institutional trust in the context of post-communist democratic consolidation. *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*. 2005. No. 9. P. 36–51.

References

1. Tom W., van der Meer G. Political Trust and the „Crisis of Democracy”. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2017. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.77>
2. Miller A. Political issues and trust in government: 1964–1970. *American Political Science Review*. 1974. No. 68. P. 951–972.
3. Zmerli S. Political Trust. In: Michalos A. C. (eds). *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht, 2014. 7347 p.
4. Dovira sotsialna. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: <http://www.esu.com.ua/article-20476> (Social trust).
5. Almond G., Verba S. *The Civic Culture. Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton : Princeton University Press, 1963.
6. Marien S. The effect of electoral outcomes on political trust: A multi-level analysis of 23 countries. *Electoral Studies*. 2011. No. 30 (4). P. 712–726.
7. Easton D. A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*. 1975. No. 5 (4). P. 435–457.
8. Sztompka P. *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge, 1999.
9. Fukuyama F. *Trust. The social virtues and the creation of prosperity* London : Hamish Hamilton, 1995.

10. Shaihorodskiy Yu. Dovira yak polityko-psykholohichniy fenomen. *Politychne zhyttia*. 2021. No. 4. S. 63–69. (Trust as a political and psychological phenomenon).

11. Braithwaite V., Braithwaite J. An evolving compliance model for tax enforcement. In: N. Shover, & J. P. Wright (Eds.). *Crimes of privilege*. Oxford : Oxford University Press.

12. Rivetti P., Cavatorta F. Functions of political trust in authoritarian settings. 2013. URL: doras.dcu.ie/23177/1/04-Chapter4%20Rivetti%20Cavatorta%20-%20Functions%20of%20political%20trust%20in%20authoritarian%20settings_LdB.pdf

13. Friedrich C. J., Brzezinsky Z. K. Totalitarian dictatorship and autocracy. New York : Frederick A. Praeger, Inc., Publisher, 1962. 346 p.

14. Aron R. Demokratsiia i totalitaryzm. *Filosofiiia polityky*. U 4 t. / uporiad.: V. P. Andrushchenko (ker.) ta in. Kyiv : Znannia, 2003. S. 183–195. (Democracy and totalitarianism).

15. Yunh K. H. Psykholohiia nesvidomoho. TsUL, 2002. 404 s. (Psychology of the unconscious).

16. Curtis M. Totalitarianism. New Brunswick-New York : Transaction Books, 1979. 128 p.

17. Shapiro L. Totalitarianism. New York : Praeger, 1972. 144 p.

18. Chabanna M. Avtorytaryzm i totalitaryzm. Uivna podibnist ta sutnisna riznytsia. *Politychnyi menezhment*. 2003. No. 2. S. 83–92. (Authoritarianism and totalitarianism. Apparent similarity and essential difference).

19. Bruno Bettelhajm. O psihologicheskoy privlekatelnosti totalitarizma. / Asociaciya yevropejskih zhurnalistiv. URL: aej.org.ua/history/1067.html (On the psychological appeal of totalitarianism)

20. Arendt X. Dzherela totalitaryzmu. Kyiv : Dukh i litera, 2002. 539 s. (Origins of totalitarianism).

21. Lederer E. The Stale of the Masses: The Threat of the Classless Society. New York : W. W. Norton, 1967. 245 p.

22. Fromm E. Vtecha vid svobody. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub „Klub Simeinoho Dozvillia”, 2019. 288 s. (Escape from freedom).

23. Kornkhauzer V. Polityka masovoho suspilstva. *Politolohichni chytannia*. 1992. No. 1. S. 151–211. (Politics of mass society).

24. Reich W. The Mass Psychology Of Fascism. New York : Orgone Institute Press Inc., 1946. 182 p.

25. Yung K. G. Sinhronistichnost. Kiev, 1997. 320 s. (Synchronicity).

26. Popper K. R. Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy. T. 1. Kyiv : Osnovy, 1994. 444 s. (The open society and its enemies).

27. Toffler E. Tretia khvyliia. Kyiv : Vsesvit, 2000. 480 s. (The third wave).

28. Valitskiy A. Marksyzm i strybok u tsarstvo svobody: istoriia komunistychnoi utopii. Kyiv : Vsesvit, 1999. 509 s. (Marxism and the leap into the kingdom of freedom: the history of the communist utopia).

29. Haiek F. Shliakh do rabstva. Kyiv : Nash format, 2022. 208 s. (The road to Serfdom).

30. Chabanna M. Zasoby formuvannia novoho typu osobystosti u totalitarnomu suspilstvi. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T. 20. Spetsialnyi vypusk. 2002. S. 264–267. (Means of forming a new type of personality in a totalitarian society).

31. Voslenskii M. Nomenklatura: The Soviet Ruling Class. Doubleday, 1984. 455 p.

32. Rius Zh. Postup suchasnykh idei. Panorama novitnoi nauky. Kyiv : Osnovy, 1998. 669 s. (Advance of modern ideas).

33. Zelenko H. Podolannia kryzy instytutsiinoi doviry yak peredumova rozvytku sotsialnoho kapitalu. *Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy* : Zb. nauk. prats / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody. IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy 2018. S. 38–67. (Overcoming the crisis of institutional trust as a prerequisite for the development of social capital).
34. Helmke G., Levitsky S. *Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda*. Cambridge University Press. 2004. Vol. 2. No. 4. P. 725–734.
35. Mishler W., Rose R. Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies. *The Journal of Politics*. 1997. No. 59 (2). P. 418–451.
36. Mishler W., Rose R. What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies. *Comparative Political Studies*. February 2001. Vol. 34. No. 1. P. 30–62.
37. Rose R., Mishler W., Herpfer C. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Baltimore : John Hopkins University Press, 1998.
38. Matsiievskiy Yu. U pasttsi hibrydnosti: zhyzahy trasformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014 rr.) Chernivtsi : Knyhy-XXI, 2016. 277 s. (Trapped in hybridity: zigzags of the transformation of the political regime in Ukraine (1991–2014)).
39. Dahl R. *Dilemmas of Pluralist Democracy* (New Haven : Yale University Press, 1982), 138–150.
40. Pharr S. J., Putnam R. D. *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton, NJ : Princeton University Press, 2000.
41. Pharr S. J., Putnam R. D. and Dalton R. A. A quarter century of declining confidence. *Journal of Democracy*. 2000. No. 11 (2). P. 5–25.
42. Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1992.
43. Przeworski A., Alvarez J., Cheibub J., Limongi F. What makes democracies endure? *Journal of Democracy*. 1996. No. 7 (1). P. 39–55.
44. Rothstein B. Creating political legitimacy: Electoral democracy versus quality of government. *American Behavioral Scientist*. 2009. No. 53 (3). P. 311–330.
45. Crozier M., Huntington S., Watanuki J. *The Crisis of Democracy*. New York : New York University Press, 1975. 212 p.
46. Dalton R. A. Value change and democracy, in S. J. Pharr and R. D. Putnam (eds.). *Disaffected Democracies*. Princeton : Princeton University Press, 2000. P. 252–269.
47. Hetherington M. J. *Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2006.
48. Norris P. (ed.) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, Oxford : Oxford University Press, 1999.
49. Wang Z. Political trust in China: Forms and causes. *Legitimacy: Ambiguities of Political Success or Failure in East and Southeast Asia*. Singapore : World Scientific, 2005. P. 113–39.
50. Wang Z. Before the emergence of critical citizens: Economic development and political trust in China. *International Review of Sociology*. 2005. No. 15 (1). P. 155–171.
51. Wang Z., Dalton R. J., Shin D. C. Political trust, political performance, and support for democracy. *Citizens, Democracy, and Markets Around the Pacific Rim*. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 135–155.
52. Teorell J. *The Determinants of Democratization*. Oxford : Oxford University Press, 2010.

53. Kim S. Public trust in government in Japan and South Korea: Does the rise of critical citizens matter? *Public Administration Review*. 2010. No. 70 (5). P. 801–810.

54. Offe C. Designing institutions for East European transitions. Wien : Institut für Höhere Studien (IHS), Wien, 1994. URL: http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing_institutions_for_east_european.pdf?sequence=1

55. Boda Z., Medve-Bálint, G. Does Institutional Trust in East Central Europe Differ from Western Europe? *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. 2014. No. 3 (2). P. 1–17. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-385164>

56. Della Porta D. Can Democracy Be Saved. Oxford : Polity Press, 2013.

57. Dynamika politychnoho rezhymu v Ukraini (prohnoznyi aspekt) / za zah. red. d. polit. n. O. A. Fisuna ; RF NISD u m. Kharkovi. Kharkiv : Zoloti storinky, 2011. 116 s. (Dynamics of the political regime in Ukraine (forecasting aspect)).

58. Politychna koruptsiia v Ukraini: sub'iekty, proiavy, problemy protydii. *Natsionalna bezpeka i oborona* / Tsentrazumkova. 2009. No. 7. S. 2–42. (Political corruption in Ukraine: subjects, manifestations, problems of countermeasures).

59. Arpad T. Institutional trust in the context of post-communist democratic consolidation. *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*. 2005. No. 9. P. 36–51.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2023

Проблемні напрями реструктуризації політичного поля України в умовах війни: прогнозні варіанти

Олександр Майборода,
доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент
НАН України,
Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Oleksandr Mayboroda,
Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Member by Correspondence of
the NAS of Ukraine,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0003-3919-8088
mayboroda@ipiend.gov.ua

Анотація. Стаття є спробою прогнозу щодо вірогідних ліній реструктуризації політичного поля України в умовах війни у парадигмі ключових проблем, які можуть стати предметом полеміки між конкуруючими акторами українського політикуму. До переліку таких проблем віднесено підсумок війни, перспектива повоєнних російсько-українських відносин, новації у суспільно-політичному устрої України, довіра населення до влади, місце національного бізнесу у політичному ландшафті України, збереження національної єдності в умовах політичної конкуренції, вірогідна розстановка політичних сил з врахуванням фактору появи нових акторів. Перспектива впливу таких ліній та ліній розмежування українського політичного поля аналізується з врахуванням думки, яка зараз присутня в офіційних та аналітичних колах євроатлантичного співтовариства.

Припущення, які пропонує стаття, виходять із зіставлення позицій правлячого в Україні режиму і євроатлантичних аналітиків з приводу доленосних для країни питань – перемоги у війні, вступу до НАТО та Європейського Союзу, юридичного покарання Російської Федерації. В цьому відношенні можна передбачити посилення позицій політичної опозиції, у якій буде можливість використати той факт, що позиція західних країн у названих питаннях подекуди буває більш поміркованою і менш категоричною за офіційну українську, а також є залежною від внутрішньої політичної кон'юнктури.

Автор припускає, що політична опозиція правлячому режиму буде використовувати розбіжність між концентрацією влади й загальним трендом утвердження демократії, яка занепокоєна посиленням авторитарних режимів. Цілком вірогідним розвитком політичного поля України буде використання опозицією непопулярних, хоча й неминучих в умовах війни практик правлячої політичної сили для нападок на неї, і ця тактика буде супроводжуватися посиленнями на позицію країн, від яких зараз залежить майбутнє України.

Ключові слова: політичне поле, розмежування, полеміка, правлячий режим, опозиція, євроатлантичне співтовариство.

Problem areas of restructuring of the political field of Ukraine in the conditions of war: predictive options

Abstract. The article is an attempt to predict the probable lines of restructuring of the political field of Ukraine in the conditions of war in the paradigm of key problems that may become the subject of controversy between competing actors of Ukrainian politics. The list of such problems includes the conclusion of the war, the perspective of post-war Ukrainian-Russian relations, innovations in the socio-political system of Ukraine, the public's trust in the authorities, the place of national business in the political landscape of Ukraine, the preservation of national unity in the conditions of political competition, the likely arrangement of political forces, taking into account the factor of emergence of new actors. The perspective of influence of these lines in dividing the Ukrainian political field is analyzed taking into account the opinions that are currently present in the official and analytical circles of the Euro-Atlantic community.

The assumptions offered by the article are based on a comparison of the positions of the ruling regime in Ukraine and the Euro-Atlantic analysts regarding issues that are fateful for the country – victory in the war, joining NATO and the European Union, legal punishment of the Russian Federation. In this regard, it is possible to predict the strengthening of the positions of the political opposition, which will be able to use the fact that the position of Western countries on the mentioned issues can sometimes be more moderate and less categorical than the official Ukrainian one, and also depends on the domestic political situation.

The author suggests that the political opposition to the ruling regime will use the discrepancy between its concentration of power and the general trend of the establishment of democracy, which is concerned about the strengthening of authoritarian regimes. A very likely development of the political field of Ukraine will be the use by the opposition of the unpopular, although inevitable in the conditions of war, practices of the ruling political power to attack it, and this tactic will be accompanied by references to the position of countries on which the future of Ukraine now depends.

Key words: political field, demarcation, controversy, ruling regime, opposition, Euro-Atlantic community.

Серед функцій політичної науки окремо стоїть прогнозування. Особливість цього наукового жанру полягає у тому, що ним наявні знання якщо і використовуються, то не для пояснення подій, що відбулися, а для формування евристичних моделей. Аналогії, на які спирається дослідник, у майбутньому, якщо і повторюються, то лише частково, окремими сюжетами й проявами.

Спроба політичного прогнозу обов'язково повинна враховувати певну відмінність між прогностикою і футурологією. Обидва наукові напрями спрямовані у майбутнє і в цьому відношенні доповнюють один одного. Все ж таки футурологія може дозволити собі обмежитися виявленням загальних тенденцій розвитку і людства, і його окремих частин. Від прогностики ж очікується передбачення конкретних ситуацій і поведінки їх учасників. Коли прирівняти цю вимогу до нинішнього становища України, то тут прогностика поки що може вестися у парадигмах переважно тенденцій,

ніж конкретних ситуативних передбачень. Річ у тім, що такі передбачення мають впливати з аналізу сьогоденної активності політичних акторів, але загальний стан вітчизняного політичного поля позначений доволі помітним застоєм. Однак спостереження за певними політичними тенденціями дають ґрунт для роздумів на тему найбільш вірогідних напрямів політичної активності в оглядній перспективі, у т. ч. в умовах війни.

Воєнний стан, у якому перебуває Україна, дає мало можливостей її політичному полю для радикальної реструктуризації. Загальна атмосфера суспільства наповнена прагненням не допустити політичних конфліктів, здатних зруйнувати національний фронт протистояння агресору. Скоріше за все, саме з цим пов'язана певна пасивність найбільш активних у довоєнний час політичних акторів. Колкості, якими час від часу обмінюються через ЗМІ правляча й опозиційні їй сили, не несуть ознак політичної кризи, яка могла б зруйнувати національну солідарність.

Разом з тим, стан війни гостріше унаочнює суспільні проблеми, які в майбутньому можуть стати темами політичної конкуренції й окреслити межі нових політичних протистоянь. З досвіду політичних дискусій довоєнного часу можна припустити, що у пошуках аргументів на користь своїх позицій конкуруючі політичні сторони будуть звертатися не тільки до фактичного стану справ всередині країни, а й до позиції стосовно цього стану найбільш впливових зовнішніх гравців, які в часи війни виступали донорами України й після її завершення вважатимуть, що мають право впливати на її внутрішній політичний процес (брати на себе роль „арбітрів”). Крім того, навіть без формального входження України до Європейського Союзу і Північноатлантичного блоку її цивілізаційна наближеність до євроатлантичної спільноти все одно зростатиме, що вимагатиме від українських політиків співвідносити свої програми й риторику із загальними трендами євроатлантичного розвитку та й світового розвитку в цілому.

Тематика, якою позначатимуться лінії розмежування у політичному полі України, охоплюватиме, безумовно, найбільш актуальні для населення проблеми й, відповідно, найбільш виграшні для політичних дискусій сюжети з погляду привабливості й для виборців, і для зовнішніх „кураторів”. Правляча політична сила вустами Президента України закликала до національного обговорення таких доктринальних орієнтирів майбутнього українського розвитку, як філософія перемоги України; глобальність української безпеки; політика героїв; політика справедливості; трансформація України за 10 років [1]. Життя і його проблеми значно різноманітніші, і навряд чи тематику національної дискусії вдасться обмежити запропонованим переліком, і вже зараз у вітчизняному інформаційному і пропагандистському просторі можна побачити й інші лінії політичної реструктуризації.

Підсумок війни. З названої проблеми найбільш актуальними будуть питання тривалості війни та формули її завершення. Правляча політична сила має можливість посилити свій імідж воєнними успіхами, здатними „змінити європейську реальність” [2]. Інше питання — чи вдасться владі

домогтися повного успіху у досягненні заявлених цілей. Щодо цього питання існують різні думки і припущення.

Українській правлячій силі для збереження і підтримки свого авторитету важливо домогтися головної оголошеної мети – повної деокупації країни. Затягування війни може використовуватися опозиційними силами для дискредитації режиму, що полегшуватиметься втомою населення. Крім того, оскільки терміни завершення залежать від допомоги західних країн, затягування війни використовуватиметься або проросійськими силами, або тими, хто претендує на репутацію більш умілого партнера у стосунках із колективним Заходом. Між тим, у середині останнього присутні коливання щодо термінів війни й масштабів допомоги Україні, що впливає із публікацій авторства аналітиків або журналістів, близьких до центрів прийняття рішень. Якщо вірити американській „Вашингтон пост”, то у Пентагоні не виключають глухий кут, коли й ніхто не переможе, і обидві сторони відмовлятимуться від переговорів [3]. Міністр оборони Великої Британії Бен Воллес вважає, що війна в Україні може продовжитись і у 2024 році, тим більше, що, за його враженнями, російський режим „не показав жодних ознак ослаблення” [4].

Аналітики Корпорації РЕНД Рафаель Коен і Джан Джентіле визнали за потрібне на сторінках журналу „Форін полісі” зміцнити психологічну готовність американців до тривалої війни: „Якщо метою Сполучених Штатів є перемога, єдине, що гірше, ніж вести тривалу війну, – це думати, що її можна уникнути” [5]. Майкл Еванс у статті у журналі „Тайм” навів слова високопоставленого чиновника адміністрації США: „Ми хочемо, щоб Україна перемогла і зберегла всю свою територію... Мета полягає в тому, щоб забезпечити суверенітет і незалежність України...” [6]. Разом з тим, професор Університету Дюка Брюс Джентлсон звертає увагу на те, що міжпартійна солідарність з Україною в американському Конгресі піддається випробуванню [7], а у „Форін полісі” висловлено припущення, що здійсненням політики санкцій проти недемократичних режимів Сполучені Штати можуть наблизити крах і свій власний, і всього західного порядку [8].

У руках правлячої у США партії залишається аргумент, що надходження західної зброї прискорить переможне завершення війни. Між тим, американський журнал „Тайм” надав можливість відомому журналісту Еріку Ліптону нагадати про проблему забезпечення озброєнням американської оборони [9]. Статтю Е. Ліптона можна тлумачити і як заклик до збільшення виробництва озброєнь, і як заклик до заощадливості, відправляючи їх у вигляді допомоги. Двоєко може бути витлумачена у світі й заява очільника зовнішньополітичного відомства Великої Британії Джеймса Клеверлі: „Ми не можемо допустити, щоб ця війна тривала ще 500 днів” [10]. Як адресована представнику Росії, вона вже наперед була приречена на ігнорування агресором, у той час, як для інших це міг бути заклик до завершення війни і за нинішньої ситуації. Політикам дається карт-бланш у виборі тлумачень.

Поле політичних дискусій в Україні може поповнитися темою доцільності продовження війни в ситуації негарантованості подальшого

постачання озброєнь, і в цих дискусіях можуть знову залунати голоси так званих „голубів”. Правлячому режиму доведеться шукати нових аргументів на користь продовження війни. За відсутності власних військово-технічних ресурсів головним аргументом буде, швидше за все, апеляція до патріотичних почуттів, до інстинкту національного самозбереження, запевняння у неминучості досягнення поставлених цілей, у надійності західних партнерів. Утім, надійність таких обіцянок доведеться підтверджувати новими успіхами на полі бою. Здобувати їх доведеться новими людськими втратами, якими „голуби” не забаряться скористатися.

Необхідність продовжувати воєнний захист країни, з одного боку, зміцнює підтримку правлячого режиму населенням. Але тривалість підтримки буде залежати від реальності завершення війни за формулою миру, представленою Президентом України Володимиром Зеленським на саміті „Великої сімки” ще у листопаді 2022 р. [11]. Вона передбачає вирішення за підсумком війни як українських національних, так і глобальних інтересів. Світові політичні лідери поки що демонструють розуміння глобального значення російсько-української війни, що ілюструється їхніми деклараціями про підтримку України. Але такого роду декларації супроводжуються й іншими міркуваннями, якими готується поворот суспільної думки у „миротворчому” напрямі. Ілюстративною в цьому можна вважати статтю старшого політолога корпорації RAND Семюеля Чарапа у „Форін афферз” за 15 червня 2023 р., у якій міститься недвозначний заклик: „П’ятнадцять місяців боїв показали, що жодна сторона не має спроможності – навіть із зовнішньою допомогою – досягти вирішальної військової перемоги над іншою”, а тому „ефективна стратегія боротьби з міжнародною кризою... вимагає від Сполучених Штатів та їхніх союзників переключити свою увагу та почати сприяти завершенню гри” [12].

Правлячий режим в Україні вже тривалий час протистоїть спробам деяких зарубіжних політиків і діячів умовити Київ до переговорів з Росією у ситуації окупації частини територій України, що, по суті, означало б програш у війні [13]. З одного боку, це спроби тих, кого є підстави вважати „агентами кремлівського впливу”. Але перевагу дипломатичному рішення перед військовим віддають і ті, хто загалом розуміє необхідність більшого озброєння України, однак при цьому песимістично налаштовані щодо повного успіху Збройних сил України й передбачають неминучість „глухого кута”. По суті, це позиція прихильників „заморожування конфлікту” на невизначений час – формула, яка могла б привабити Київ збереженням людських і матеріальних ресурсів в обмін на території [14]. З іншого боку, Київ може розраховувати на тих, хто поділяє позицію, яка віддає перевагу військовому розв’язанню проблеми деокупації.

Сигнали з приводу формули завершення війни, що надходять від західних союзників, які є водночас і донорами, і патронами України, будуть використовуватися як аргументи для критики правлячого режиму, якому доведеться переконувати у відповідності ціни війни її результату. Позиція опозиційних політичних акторів, які фактично повністю відсторонені від

прийняття державних рішень та їх реалізації, а тому вільні від відповідальності за хід війни і її завершення, може виявитися для населення сильнішою за позицію влади. Позицію останньої може суттєво послабити надмірне ув'язування нею завершення війни зі вступом України до НАТО. Відкладання цього рішення західними донорами на невизначений термін може спричинити серед українців відчуття марності принесених жертв. Аналогічний ефект може мати вимушена втрата територій, повне повернення яких теж є одним із головних наративів влади. Вагомим аргументом з боку влади буде сам факт збереження національної державності, яке дає можливість для прогресивного розвитку країни. Населення, втомлене війною, може переключити увагу до тих політичних сил, які не так порушують питання відповідальності за наслідки війни, як висувують проекти українського майбутнього.

Проблема майбутніх українсько-російських відносин. Нинішній стан цих відносин – відверте і непримиренне сприйняття українцями й росіянами одне одного як ворога. У травні 2023 р. 71,8% українців у черговому опитуванні, проведеному Центром Разумкова, заявили, що компроміси з країною-агресоркою неможливі, а 75% росіян, за даними Левада-центру, підтримували продовження агресії [15]. На непохитність росіян у готовності продовжувати війну звертають увагу і західні аналітики [16].

Як і путінський, так і правлячий в Україні режими мають можливість використовувати війну як націєконсолідуючий чинник. Поки що жодна з українських опозиційних сил не закликала до негайних переговорів з ворогом, тим більше до поступок йому. Однак із завершенням бойових дій тема „Україна – Росія” обіцяє стати однією з головних у політичних дискусіях.

Насамперед її зміст буде залежати від того, яка доля спіткає обидві країни після укладання миру. На нинішньому етапі війни доволі популярним є прогноз про розпад Російської Федерації. Повна впевненість у реальності такого розвитку подій присутня і серед вищого українського керівництва [17; 18], і серед західних аналітиків [19]. Якщо розпад РФ вважати неминучим, то в такому разі виникає питання про сенс політичної дискусії з приводу майбутніх стосунків з нею. Ті, хто вірить у неминучість розпаду, можуть опинитися у політичному програші поряд з тим, хто вже зараз замислюється над стратегією українсько-російських відносин. Тим більше, що у середині провідного геополітичного актора євроатлантичного співтовариства – у Сполучених Штатах подібної категоричності щодо російського майбутнього не спостерігається ані серед політичного керівництва, ані серед більшості експертного середовища.

Розпад РФ водночас був би й зникненням міжнародного суб'єкта, який має бути притягнутим до відповідальності за агресію та її наслідки. Сподівання на покарання Росії періодично висловлюються в українському інформаційному просторі, зокрема, у зв'язку з початком роботи в Гаазі Міжнародного центру з переслідування за злочин агресії проти України [20]. Натомість ряд західних аналітиків висловлюються скептично щодо такої перспективи. Серед них Брайан Фінукейн і Стівенн Помпер, які вказують на недоречність аналогії

між Нюрнберзьким трибуналом і сподіваннями на подібний трибунал для російського диктатора: „Якщо створення такого суду, зрештою, виявиться марним, це також може послабити, а не зміцнити проєкт міжнародного кримінального правосуддя” [21].

Слід зазначити, що у євроатлантичному просторі більше говорять не про зникнення РФ з геополітичної карти світу, а про її майбутню долю. У США не виключають перспективи внутрішнього безладу в Росії [22], незмінності в ній авторитарного стилю правління [23], але не меншою мірою сподіваються на лібералізацію Росії внаслідок її воєнної поразки і наступних масових протестів [24].

Відбудова України. Доволі легко передбачити конкуренцію проєктів авторства різних політичних сил щодо використання фінансової допомоги, яку передбачає виділити Україні міжнародне співтовариство. Тільки ЄС передбачає на 45% покрити витрати у 110 млрд дол., які вже на літо 2023 р. були потрібні на відбудову України. Скоріше за все автори кожного з проєктів будуть шукати їх схвалення від започаткованої 26 січня 2023 р. Міжвідомчої координаційної платформи донорів для підтримки процесу відновлення, відбудови та реконструкції України. Водночас, уявити галузеву спрямованість зарубіжної допомоги можна, коли звернути увагу на тематику міжнародної конференції, присвяченої відновленню України, яка проходила у Лондоні у липні 2023 р. Пріоритетними питаннями на ній були розбудова аграрних та енергетичних потужностей України [25; 26], тобто галузей, які мало впливають на загальний науково-технологічний рівень національного господарства, але мають пріоритетне значення для Європи. У дискусіях на тему українського майбутнього зможуть голосно нагадати про себе ті, хто традиційно ставив під сумнів корисність європейського курсу для української економіки. Більшість з таких політиків раніше були представниками так званих базових галузей української економіки, у т. ч. енергетики та аграрного сектору. Вони ж були переважно носіями ідей про співпрацю з Росією. Якщо ці галузі отримують лівову частку європейської допомоги, то, можливо, це змінить їхні політичні уподобання і євроінтеграційний курс правлячого режиму отримує в їхній особі додаткову підтримку. З іншого боку, залишкове фінансування галузей, якими визначається науково-технічний прогрес і в середині яких особливо жили сподівання на піднесення з європейською допомогою наукоємності національного виробництва, може спричинити зсув у політичних орієнтаціях найбільш інтелектуально насичених соціальних груп і посилити національно-демократичний опозиційний табір.

Можна припустити також, що у політичному полі країни поширяться популістська риторика – збільшення соціальних обіцянок у розрахунках на отримання мандата щодо використання європейської допомоги. Популізм скоріше за все стосуватиметься питання про терміни відбудови. Нинішні передбачення, що процес відбудови триватиме приблизно 5–7 років по завершенні війни, також забарвлені популізмом [35], а продовження воєнних дій і після 2024 р., що рядом експертів вважається цілком імовірним, може

заохотити опозицію на вихід із тіні і використання цього факту для критики режиму.

Політичні позиції скептично налаштованих до євроатлантичного курсу акторів можуть посилитися, коли нагадають про себе труднощі з пошуком обіцяних Україні коштів. В Україні популярні думки, що вагому частку обіцяного пакета допомоги становитимуть конфісковані російські фінансові активи за кордоном. Перспектива вилучення російських активів видається не надто обнадійливою, є відомості, що Європейський центральний банк у приватному порядку попередив Брюссель, що конфіскація російських коштів або передача Україні відсотків, зароблених на цих рахунках, може підірвати довіру до євро та похитнути європейську фінансову стабільність. У Сполучених Штатах також є побоювання, що такий крок буде нервувати країни, які тримають великі валютні резерви в доларах [28].

Політикам в Україні теж доводиться виявляти обережність у сподіваннях на те, що європейські уряди наважаться на акт конфіскації, як це впливає з офіційних коментарів щодо такої перспективи [29–30; 31]. Сумнівність перспективи отримання російських активів навряд чи зупинить українських політиків від використання цієї теми з огляду на її популярний потенціал. Партія „Голос” уже переконує, що затримка з конфіскацією активів зумовлена тим, що в Україні не розроблено механізму і плану їх використання [32], що може бути натяком на пропозицію свого авторства у розробці такого механізму.

Ригоризм українських політиків у питанні відносин з РФ вирізняється поряд з певною стриманістю західних донорів, які вже зараз розмірковують про майбутню співпрацю з цією країною, чим, скоріше за все, і зумовлена їхня обережність щодо питання про російські активи. Знаючи про популярність як одне з головних знарядь українських вітчизняних політиків, можна очікувати підсилення загострення пристрастей у дискусіях щодо відносин між Україною і РФ, коли емоції братимуть гору над раціональними міркуваннями. Підготовка розсудливого обговорення проблеми потребує завчасної підготовки громадської думки, що дуже важко робити під постійними ударами, що їх завдає агресор по цивільному населенню. Проте, можна передбачити, що найбільш авторитетно у майбутній дискусії пролунає голос тих, хто зуміє таку підготовку провести.

Політичний лад. Завершення війни, цілком вірогідно, підштовхне політичний клас до обговорення питання про ефективність, виходячи з досвіду воєнного часу, політичного устрою країни. Поки що риторика західних партнерів сповнена незмінністю підтримки України. Однак на Заході непоодинокі виступи, у яких прогнозується примушування України до переговорів з РФ, коли не завершена повна деокупація. Такий підсумок війни підживить очікування опозиції на використання настроїв розчарованості серед населення для здобуття влади, і один зі шляхів для цього – вимога змін у правилах виборчої гри, що потягне за собою і дискусію про політичний устрій держави. Цілком вірогідно, що ініціатори такої дискусії будуть орієнтуватися на концепції, які продукуються сучасною

західною політичною думкою стосовно долі демократії у світі. Провідним трендом є опікування глобальною перемогою демократії, оскільки „відмова від боротьби за свободу була б трагічною помилкою” [33]. Обговорюються також питання і протидії автократичному правлінню, і нагальних кроків з просування демократії у світі [34–36]. Для України може здаватися символічним виникнення такої дискусії в американській пресі в час, коли наша країна веде збройну боротьбу за глобальну демократію, про що сказав професор Єльського університету Тімоті Снайдер: „Чинячи опір, українці запобігли низці дуже темних сценаріїв, і виграли європейські та північноамериканські демократії цінний час на роздуми та підготовку” [37].

Внесок нинішнього правлячого в Україні режиму у розгортання європейського фронту опору російській деспотії обіцяє йому високі переваги у подальшій політичній конкуренції. Воєнні успіхи можуть бути вагомим аргументом для збереження національної політичної системи у тому вигляді, в якому вона склалася і, головне, того „режиму-порядку” її функціонування, який установлений правлячим „режимом-структурою”. З другого боку, наявні успіхи, скоріше за все, не переконають тих, хто виступатиме під гаслами вдосконалення демократії, тим більше, що такі гасла зазвичай безпрограшно впливають на свідомість населення, якого втома від війни зазвичай змушує забувати про воєнні успіхи й каналізувати цю втому в опозиційні владні настрої.

Правлячому режиму доведеться впоратися зі спокусою збереження того рівня концентрації влади в його руках, що його потребував воєнний стан. Професори Університету Джорджа Вашингтона Генрі Хейл і Манчестерського Ольга Онуч уже зараз на сторінках „Форін афферз” попереджають: „... коли війна нарешті закінчиться... Зеленському доведеться відбудувати та зміцнити не лише міста та інфраструктуру України, але й її демократію. Йому доведеться покласти край тенденції країни формувати уряд навколо мереж особистого патронажу, які схильні до корупції, і виробити інклюзивну концепцію патріотизму. Йому також потрібно буде поважати правила та дух української конституції. Здатність Зеленського протистояти цим викликам визначатиме долю його країни та майбутнє її демократії” [38].

Можна припустити, що „картинка” майбутньої української демократії буде однією з ліній, уздовж якої відбуватиметься реструктуризація політичного простору країни. Вітчизняна політична дискусія з цього приводу буде частиною глобальної дискусії, яка точиться зараз у світовому політичному просторі навколо питання про співвідношення пропорцій державного директизму суспільним життям і ліберальних свобод. Цікаво, що зіткнення думок з цього приводу відбувається і в середовищі британських консерваторів – традиційно послідовних поборників ідеї обмеження державного втручання. Лідер британських консерваторів Вільям Хейг у своїй статті у „Таймз” від 22 травня 2023 р. закликав партію утримуватися від догматизму і застосовувати на практиці ліберальні ідеї [39], що було зустрінуте з насторогою тими, хто тримається за традиційні консервативні цінності, сконцентровані у політичному афоризмі, що найстрашніші слова в англійській мові – „я з уряду і я тут, щоб допомогти” [40].

У той же час, у західній політичній пресі присутні роздуми не тільки навколо демократичних альтернатив, а й щодо можливої перспективи відходу країн від демократії у бік авторитаризму, який у ряді випадків демонструє кращу ефективність у розв'язанні базових людських потреб. Американські аналітики Метью Кроніг і Даніель Міллер вважають вартою уваги думку, що „автократії сьогодні більш спроможні та привабливіші, ніж у минулому, і це загрожує довготривалому домінуванню демократії”, а тому демократичним системам „потрібно буде визначити власні недоліки та виправити їх” [41]. Крім того, треба враховувати і стійкість диктатур, на що звертає увагу професор Торонтського університету Лукан Вей [42].

Тема ефективності демократій і диктатур порушується у західному політикумі, не в останню чергу, через необхідність посилення ролі держави у подоланні кризових явищ, і, крім того, це певною мірою відповідає настроям населення. Тим більше ця тема неминуче актуалізується у країнах, де вихід із кризи потребує максимальної національної консолідації, яка зазвичай асоціюється із „сильною” владою. Завершення війни, скоріше за все, дасть старт змаганням національних проєктів, у яких центральним сюжетом буде або поширення демократії, або її регулювання, або суттєве звуження. Не виключено, що почнеться конкуренція проєктів не „більшої-меншої демократії”, а „м'якшого-жорсткішого авторитаризму”, а то, може, й тоталітарної диктатури. І для населення, втомленого війною і соціальними втратами, друге зі змагань може виявитися більш цікавим з погляду перспективи розв'язання базових життєвих проблем.

Довіра до влади. Найближчий час обіцяє винятково гостру політичну пар-конкуренцію між чинним режимом та його опонентами зі створення максимально привабливого образу влади, якою вона або залишиться у правлячої політичної сили, або перейде до нових претендентів на неї. Уже саме наближення дати чергових парламентських (офіційно мали б відбутися 29 жовтня 2023 р.) і президентських (перший тур мав би відбутися 31 березня 2024 р.) виборів є перевіркою нинішньої влади на відданість демократичним процедурам, відхід від яких дасть конкурентам аргументи для її дискредитації. Критичні випадки проти влади може суттєво посилити незгода з її тими або іншими діями, яка лунатиме з євроатлантичного боку.

Перші симптоми незгоди вже присутні з приводу парламентських і президентських виборів. З одного боку, влада має формальне право відтермінувати вибори, посиляючись на воєнний стан, тобто до завершення війни, не говорячи про логічність такого кроку, виходячи не лише із формального стану, а й з воєнних реалій. Між тим президент Парламентської Асамблеї Ради Європи Тіні Кокс висловив українській владі думку про можливість проведення виборів і під час воєнного стану [43]. Різка заперечення цьому з боку секретаря Ради національної безпеки і оборони України Олексія Данілова було повністю обґрунтованим національними правовими положеннями, але позиція ПАРЄ залишається майданчиком для критики влади.

Крім того, виникли симптоми незгоди, яка існує у західному політикумі, з приводу перспективи другого президентського терміну Володимира

Зеленського, однозначно підтриманої Головою Верховної Ради України Русланом Стефанчуком [44]. Конкуренти В. Зеленського, своєю чергою, можуть посилалися на думки, які лунають з іншого боку Атлантики. У вже згадуваній статті Г. Хейла та О. Онуч міститься доволі відвертий натяк В. Зеленському: „Мабуть, найбільшою справою, яку будь-коли зробив президент США Джордж Вашингтон, навіть більшою, ніж приведення своїх військ до перемоги у війні за незалежність, було відійти з поста президента в той час, коли його все ще шанували як героя війни і він був найвидатнішим лідером країни” [38].

Незаперечний авторитет, який В. Зеленський має зараз не тільки в Україні, а й у світі, не завадив президенту Німецького Фонду Маршалла Хізер Конлі закликати американський уряд реалізувати „термінову потребу” – відшукати особистість, яка б контролювала і координувала всю допомогу уряду США Україні і відповідала перед Конгресом США за результати [45]. Претенденти на президентську посаду можуть поповнити свій багаж і думкою лідера британських консерваторів В. Хейга, що не тільки у диктатурах, а й у демократіях світу трапляються лідери, які відмовляються піти, не думаючи про збиток, який вони завдають цим своїм націям і власним демократіям [46].

Подальші процеси у політичному полі України безумовно підтвердять уже відому істину, що опозиція у диспутах з владою завжди матиме ту перевагу, що їй, на відміну від влади, не доводиться відповідати за свої дії. Відповідно, увесь час до наступних виборів буде етапом накопичення негативної інформації про дії правлячого режиму. В цьому відношенні владі доведеться дуже обережно прорухувати свої кроки, аби не давати підстав для поповнення „пулу критицизму”. Такою підставою, приміром, може бути висунутий фракцією „Слуга народу” законопроект про позбавлення народних депутатів права брати участь у пленарних засіданнях на 5 днів з вирахуванням із їхньої зарплати за ці дні за поширення ними інформації про пленарні засідання раніше, ніж через одну годину після їх закриття (законопроект № 9005). Ця ініціатива обов’язково буде використана опозицією для звинувачень правлячої політичної сили у намірах запровадити у політику „закритість”, обмежити у країні свободу слова і доступ громадян до інформації тощо [47]. Благодатним ґрунтом для критики влади будуть її провали із доведенням злочинів опозиційних політиків, некомпетентних або шкідливих дій попередньої влади і т. п.

Національний бізнес у політичному ландшафті України. Однією з головних тем політичного дискурсу у найближчі роки, без сумніву, стануть економічні проблеми. Можна очікувати насамперед політичної дискусії з приводу ефективності ринкових відносин для вирішення завдань оборони країни та її повоєнної відбудови, тим більше, що питання про соціальні успіхи капіталізму періодично порушуються й у самому капіталістичному світі. Інша новація у євроатлантичному світі – елементи лівого популізму у консервативній політичній ідеології. Цей феномен з’явився два десятиліття тому серед європейських правих, а зараз проявляється у США закликами

всередині Республіканської партії протистояти загрозам, створеним глобалізованими ринками та транснаціональними корпораціями, захищати робітників, їхні сім'ї та громади, а також національні інтереси [48].

Роздуми західних аналітиків на цю тему будуть свого роду „підкастом” відповідних роздумів в Україні на тему надання українській економіці належної інклюзивності й подолання в ній екстрактивних тенденцій. Не важко передбачити, що риторика на підтримку інклюзивності буде повторюванням не раз озвучених ідей, як це відбувається вже зараз, коли висуваються рецепти досягнення національного успіху [49].

Країну очікують популістські змагання з інших економічно чутливих питань, як це впливає з уже наявної риторики політичних акторів. ВО „Батьківщина”, приміром, домагатиметься під час ухвалення Закону „Про споживче кредитування” внесення в нього поправок щодо встановлення справедливої облікової ставки та мінімальної суми протермінованої заборгованості людей перед банками для реструктуризації їхніх кредитів [50], явно намагаючись розширити коло своїх прихильників. Аналогічним чином зростуть обіцянки різного роду пільг, приміром, у податковій системі, нинішня політика щодо якої піддається критиці з боку і ВО „Батьківщина” [51], і „Європейської солідарності” [52], або державних дотацій у випадках, що об'єктивно трапилися внаслідок воєнних дій [53].

Більша чи менша виразність економічної теми у політиці значною мірою буде залежати від активності самого бізнесу, чим актуалізуватиметься увага до відносин між владою і тими, кого зазвичай зараховують до олігархів. Загалом, ставлення українців до олігархату за роки незалежності склалося в цілому як негативне. Українських олігархів зазвичай вважають творцями економічної й політичної корупції, і ця тема, скоріше за все, і надалі буде лейтмотивом політичних дискусій у країні. Кожна політична сила буде переконувати населення, що вона спроможна примусити олігархат до національної відповідальності. Для підтвердження скоріше за все будуть використані посилання на діяльність великих бізнесменів у розвинутих країнах. Але цікаво, що осудливі випадки проти олігархів трапляються і в країні класичного капіталізму – Сполучених Штатах, де часом висловлюються підозри у бік американських бізнесменів щодо того, що вони не менш корумповані, ніж українські. Красномовною з цього погляду була історія зі звинуваченнями сина нинішнього американського президента Хантера Байдена, яка свого часу поволі вщухла на тлі українсько-американського військового співробітництва, але у 2023 р. спливла знову [54].

Під час воєнного стану ознаки політичної активності українських олігархів майже повністю зникли, але, як зазначає агентство „Блумберг”, не зникла вірогідність формування нового олігархічного класу, що може загальмувати надходження закордонних інвестицій та демонополізацію ринку [55].

Ситуація дає підстави для припущення, що однією з ліній політичного розмежування в Україні буде питання про ставлення до олігархату загалом і, зокрема, до так званого „закону про олігархів”, прийнятого

у 2021 р. Неоднозначність ставлення до українського олігархату на Заході ілюструється тим, що попри постійні звинувачення його у наданні українському суспільно-політичному життю корупційних рис, усе ж Європейська комісія „За демократію через право” (Венеційська комісія) рекомендувала відкласти імплементацію цього закону на час війни. У відповідь Кабінет Міністрів України не тільки відтермінував строк формування реєстру олігархів, а ще й передбачив виконання рекомендації комісії про внесення до закону окремих змін [56]. Позитивно відгукнувся на рекомендацію комісії і Офіс Президента коментарем, що український бізнес зазнав під час війни великих втрат, а тому зараз важко визначити, хто може бути у цьому списку [57].

Раціональність такого підходу може бути дезавуована, якщо за підсумком війни з'являться факти шкідливих щодо України дій з боку конкретних представників великого бізнесу. Такий перебіг подій неминуче загострить полеміку між правлячим режимом і його конкурентами, на хід якої обов'язково почне впливати великий бізнес, у підсумку підважуючи єдність суспільства, яка сформувалася під час війни.

З великим бізнесом зазвичай асоціюють масштабну корумпованість України, що є традиційною підставою для зволікання з прийняттям її до ЄС і НАТО. З одного боку, на Заході помічають активізацію антикорупційної діяльності адміністрації В. Зеленського [58], але не обминають увагою факти зволікання з прийняттям необхідних рішень, а також коментар виконавчого директора Transparency International Україна Андрія Боровика, що „за Зеленського ми завжди були крок вперед, крок назад” [59].

У західній пресі висловлюються сумніви щодо здатності України самостійно подолати корупцію після війни, коли почнеться період відновлення, і висувається пропозиція доповнити національний рівень протидії їй другим рівнем – системою міжнародної багатосторонньої координації та нагляду, третім – інститутом генеральних інспекторів для поточного фінансування військових операцій та гуманітарної допомоги, а також багатосторонніми донорськими агентствами та агентствами ЄС, і четвертим – незалежним інтегрованим офісом для управління зусиллями з реконструкції [60]. Не виключено, що ставлення до тих або інших проєктів, які народжуються у країнах-донорах майбутньої реконструкції України, стануть лініями розмежування і між владою та опозицією, і в середині самої опозиції, коли настане для них час висунення власних проєктів побудови нової країни.

Тема соціальної відповідальності бізнесу скоріше за все буде доповнюватися традиційно привабливою для виборців ширшою темою соціальної відповідальності багатства взагалі. Критика багатства і тих, хто його має, може стати вигідною темою для українських радикалів, які завжди намагалися грати на емоціях соціально знедолених.

Національна єдність і електоральне гуртування. Можна припустити, що однією з ліній розмежування у політичному полі України будуть претензії кожного з основних політичних акторів бути ядром національної консолідації. Заклики до національної єдності будуть автоматично лунати і

як заклики до електоральної єдності з їх авторами. Метод розрахований на безпосередню причетність населення до війни. На кінець березня 2023 р., за даними Центру Разумкова, 37% українців мали родичів або близьких і знайомих, які загинули або були поранені внаслідок воєнних дій, 28% опитаних громадян мали знайомих та близьких, яких війна змусила шукати притулку за кордоном [61].

Єдність у протидії агресору має посилюватися непримиримістю до тих, хто співпрацював з ним. Партія „Голос” уже зараз опановує цю тему в контексті недопущення будь-якої поблажливості до тих, хто допомагав окупантам [62]. Утім, непримиренність до колабораціонізму через невелику кількість тих, хто був його учасниками, не несе політичним акторам такої електоральної загрози, як їхнє негативне налаштування до чоловіків призовного віку, не увільнених від військового обов’язку, які залишили країну. Негативне ставлення до них має приваблювати тих, хто залишався у країні, але позбавляє перспективи залучити шукачів притулку на свій бік. Тактика кожної політичної сили буде визначатися і цими міркуваннями у сукупності із загальною моральною атмосферою у країні. Можлива і тактика лавірування, до якої вже зараз вдається правляча партія, чия фракція у Верховній Раді відмовилася голосувати за законопроект щодо відповідальності для чоловіків призовного віку, які поїхали за кордон і не повернулись у встановлений термін під час воєнного стану [63].

Загальна атмосфера ворожого налаштування до агресора робить неможливим структурування політичного поля вздовж лояльності/неприйнятності стосовно російських нарративів. Швидше за все структурування буде спрямоване вздовж теми ефективності протидії ворожій пропаганді. Виснажена війною людська свідомість може легше піддаватися навіюванням, що застосовуються агресором, і виявляти толерантність до нього, на що звертають увагу і західні журналісти [64; 65].

Усе це добре усвідомлюється акторами українського політичного поля, і кожен намагатиметься своїми контрпропагандистськими акціями збільшити свій авторитет серед українського населення. Однак у ситуації війни влада має більше можливостей, якщо не сказати монополію, на ведення психологічної війни з ворогом. Здобутий правлячим режимом під час війни лідерський авторитет дозволяє йому більш відверто проводити політику з культурної гомогенізації й дерусифікації української нації громадян. У цілому ця політика сприймається схваленням і підтримкою, що особливо важливо, серед культурної еліти, яка, на що звертає увагу і зарубіжна преса, в радянські часи й тривалий відрізок незалежності була переважно російськомовною [66]. Культурна дерусифікація України сприймається у західній пресі якщо не з вітаннями, то принаймні із розумінням, як засіб збереження національної ідентичності [67]. З іншого боку, „дерусифікація як заборона” може справити і протилежний очікуваному ефект, оскільки російські високі культурні досягнення цінуються у світі, усе ще приваблюють значну частину населення України, і це може бути використано конкурентами влади. З припиненням воєнних дій у політичному полі знову може пролягти

лінія між адептами повної відмови від культурної спадщини метрополії, у т. ч. заборонними методами, і адептами збереження тих її зразків, які позбавлені шовіністичного ідеологічного напilenня. В руках адептів другої лінії можуть опинитися кращі аргументи, щоб привернути на свій бік значну частину населення, особливо по завершенні воєнних дій.

Схожого характеру можуть набути політичні дебати з приводу релігійної єдності православної частини суспільства. Владі доведеться зважати на те, що у проросійських політиків залишається шанс на пропаганду своїх програм серед тих, хто поки що прихильний Українській православній церкві Московського патріархату. Згідно з проведеними у 2020–2021 рр. опитуваннями їх частка серед опитаних становила близько 22% [68]. Проросійські православні церковні кола можна позбавити можливості розколювати віруючих і протидіяти їхній діяльності радикальними кроками. Водночас такі кроки таять у собі ознаки недемократичності, тоді як подальші розмежування у політичному полі країни стосуватимуться саме оновленого обличчя української демократії, захист якої є одним із гасел в опорі фашистській агресії. Воєнний стан певною мірою переконує населення у необхідності вимушеного відходу від загальнодемократичних принципів заради національного самозбереження. Однак надалі жорсткі заходи стосовно проросійських церковників якщо і можуть сприйматися віруючими як виправдані, то за умови декларування з боку Вселенської Патріархії якщо не підтримки такої церковної політики, то принаймні нейтральної позиції щодо неї або морального осуду нею російського церковного кліру.

Проблема національної консолідації неминуче поставатиме разом з питанням про національні меншини – їхніми правами і статусом. Не зайве нагадати, що вдосконалення законодавства у сфері національних меншин було однією з вимог, які ставилися для України щодо надання їй статусу кандидата на членство у Європейському Союзі. Логічно очікувати, що ті політичні актори, які розташуються вздовж цієї лінії політичних дебатів, будуть орієнтуватися на етнополітичні практики, які є домінуючими у провідних країнах ЄС і яких вимагають міжнародні правозахисні організації, насамперед Венеційська комісія.

У цьому зв'язку доречно нагадати, що у державах Європейського Союзу немає матричної моделі етнонаціональної політики. Приміром, Франція дотримується філософії національної мовно-культурної гомогенності, хоч вона і розходиться з реаліями життя, що ілюструється заворушеннями вихідців з афро-азіатських країн [69]. Наявність такої самої проблеми визнається й у Великій Британії [70].

В Україні посилення дебатів з етнополітичних питань цілком можливе у зв'язку з питанням про ставлення до „руського міра” як політико-ідеологічного феномену і до російської меншини як етносоціальної спільноти. Якщо стосовно цієї найбільшої в Україні меншини буде вестися політика не те що дискримінації, а й ігнорування, то варто чекати скорої появи її захисників, які апелюватимуть до міжнародних інституцій. Питання може

набрати тим більшої гостроти, що йтиметься про право меншини на розвиток культури своєю національною мовою у країні проживання.

Не можна виключати внесення до політичного порядку денного і питання про фактор імміграції у досягненні національної єдності в Україні. Побожування, що імміграція може зруйнувати національну єдність, висловлюються й у європейських країнах [71], там, де давно утвердилася ліберальна філософія етнополітичних відносин. Неминуче погіршення демографічної ситуації в Україні внаслідок війни поставить державне керівництво перед питанням про резерв робочої сили, про залучення працівників з-поза меж України. Поява великих груп іноземних працівників, які зазвичай гуртуються на новому місці за етнорелігійною ідентичністю, призведе до утворення нових іммігрантських етнорелігійних груп. Відповідно, у політичному полі України окреслиться лінія розмежування з питання вибору моделі державної етнополітики – або соціокультурна інтеграція прибульців, або їх соціокультурна сегрегація. Здобуття голосів виборців як головна мета політичної боротьби може змусити частину політикуму позбутися гуманістичних принципів і спробувати використати атавізми масової психології, не турбуючись про моральне здоров'я суспільства, або, навпаки, приваблювати іммігрантів соціальними обіцянками. З іншого боку, безмежний лібералізм в етнополітичній сфері також може мати протилежний ефект. Приміром, категоричні вимоги Венеційської комісії, щоб правовий статус національної меншини в Україні надавався будь-якій групі громадян неукраїнської етнічної ідентичності незалежно від традиційності її проживання на українській території, спричинить появу такої кількості груп нових іммігрантів, які будуть мати право розраховувати на державні пільги, і це стане непосильним тягарем для національної економіки. Змагання за голоси таких виборців ще більше стимулюватиме популістський тренд у політичному просторі країни.

Дражливим питанням у політиці національної консолідації буде досягнення узгодження між необхідною в умовах війни централізацією управління і межами регіонального і місцевого самоврядування. У євроатлантичному світі розширення меж місцевого самоврядування і розпочата ще перед війною децентралізація управління дістала позитивне ставлення, про що можна судити хоча б з того факту, що авторитетний „Форін афферз” вмістив у червні 2023 р. статтю, центральна ідея якої полягає у тому, що основним джерелом стійкості України є сильне почуття місцевої громадянської ідентичності [72]. Політичні актори, без сумніву, намагатимуться використати на свою користь зміцнення регіональної свідомості та збільшити внаслідок цього свій електорат. Певний потенціал для цього існує: регіони зробили різний внесок у протистояння агресору, зазнали різного масштабу людських і матеріальних втрат, потребують різного обсягу підтримки з боку центральної влади. Не отримавши очікуваного обсягу підтримки, стануть шукати різних спонсорів, донорів та інвесторів за межами України, і не виключено, що і в країнах, які під час війни демонстрували лояльність до російського керівництва. Такий розвиток подій, якщо він трапиться, з одного боку, може посприяти угамуванню геополітичних пристрастей,

спричинених зухвалим порушенням Росією норм міжнародного права, а з іншого боку, може розвивати відчуття національної небезпеки, яке солідаризувало українців під час війни, або утворювати сприятливий ґрунт для пропаганди серед них євразійства.

Політична розстановка: вірогідність оновлення. Лінії політичного розмежування проявляються розташуванням уздовж них політичних акторів. За роки незалежності в Україні утворилася багатопартійність із певною структурою більш-менш стабільних за своїм впливом суб'єктів. Вище вже зазначалося, що в умовах війни політична активність, особливо опозиційна, партій значно зменшилася. Війна суттєво підняла рейтинг і президента, і його партії. Однак, коли йдеться про майбутню розстановку політичних сил, то треба мати на увазі вірогідність появи політичних акторів з не меншим авторитетом. Так, у січні 2023 р. велику підтримку у 49% опитувані надали неіснуючій „Політичній партії Сергія Притули”, яка випередила партію „Слуга народу” (41%) [73]. Наведений казус з опитуванням нагадує, що ситуація у розстановці сил у політичному полі країни може суттєво змінитися, якщо відбудеться політизація активних соціальних сегментів. Таким може бути, наприклад, ветеранський корпус. Позиція його членів, безумовно, важлива і для правлячої, і для опозиційних політичних сил. По-перше, збройним силам довіряють понад 90% населення [74]. Передбачається, що кількість тих, хто з повним правом може мати статус ветерана, в майбутньому може досягти 4–5 млн людей [75]. Не важко передбачити, що кількісне і морально-психологічне ядро цієї соціальної групи становитимуть безпосередні учасники бойових дій.

Ті, хто зацікавлений у залученні ветеранів на свій бік, скоріше за все застосовуватимуть випробувану тактику роздавання соціальних обіцянок. Концентрація влади і ресурсів війни дає можливість правлячому режиму вже зараз застосовувати таку тактику, будучи забезпеченим від звинувачень у психологічних маніпуляціях. Незалежно від відкритих і прихованих мотивів соціальної політики режиму стосовно ветеранів, його конкретні рішення і кроки безумовно мають викликати у вояків і членів їхніх сімей схвальні відгуки і почуття вдячності. Тим більше, що соціальний захист ветеранів декларується як послідовна урядова політика, яка включатиме адаптацію військовослужбовців до цивільного життя, забезпечення їх належним соціальним пакетом тощо [76]. Нарешті, у проєкті майбутньої України Президента України передбачено здійснення стосовно ветеранів так званої „Політики героїв”, яка полягатиме у вирішенні їхніх найбільш важливих життєвих питань.

Правлячий режим уже зараз, до завершення війни, робить у цьому напрямі відповідні правові й управлінські кроки. Розроблено комплекс заходів, якими має бути полегшено цивільну адаптацію ветеранів [77; 78]. Витрати на ветеранську політику окремо передбачені у державному бюджеті, і тільки у 2023 р. вони встановлені у розмірі 6,8 млрд грн, у т. ч. 5,5 млрд на забезпечення ветеранів житлом [79]. Безумовно, усе це дії, якими можна завоювати симпатії ветеранів. Разом з тим, у їхній пам'яті залишатимуться

факти обкрадання бійців, які несуть на собі важкий тягар фронтового буття, що було виявлено журналістськими розслідуваннями [80]. Навряд чи недовіру бійців до ефективності антикорупційних заходів державного і військового керівництва розвіють повідомлення про покарання окремих корупціонерів [81].

Вірогідно, правлячий режим намагатиметься каналізувати невдоволення бійців і ветеранів проти інших суспільних суб'єктів. Симптомами такої тактики можна вважати періодичні вкидання в інтернет-простір ветеранських обурень розвагами цивільного населення під час війни, витратами на культурні та мистецькі проєкти, замість спрямування цих коштів на потреби ЗСУ тощо. Люди в окопах завжди вимагають від мирних громадян солідарності з ними, яка нерідко розуміється як добровільне самообмеження людей тилу у побутовому сенсі. Між тим, історія показує, що усі війни супроводжувалися зусиллями зі збереження в тилу максимально наближених до довоєнних поведінкових практик. При цьому усі культурні і мистецькі продукти намагалися у тій або іншій формі донести до лінії фронту. Війна робить людину більш жорсткою, і якщо вона буде ще й відчужена від культурного процесу, а то й вороже налаштована до нього, то може сприймати своїм ворогом цивільне життя як таке, що зробить мало реальним утілення стратегії адаптування такої людини до мирних умов. Взагалі, стимулювання у вояків комплексу недоотриманого ними боргу може закономірно перерости у споживацький комплекс, який проявлятиметься постійним зростанням соціальних вимог від країни, яка має акумулювати кошти на своє відновлення. Якщо режим спробує соціальним пакетом і заохоченням серед ветеранів претензій до суспільства збільшити за їх рахунок базу своєї політичної підтримки, то ефект може виявитися протилежний очікуваному.

Неминучість продовження війни дозволяє правлячому режиму залишатися ядром політичної консолідації суспільства, а політична і моральна підтримка, що надається йому євроатлантичним світом, від допомоги якого залежить підсумок війни, поки що забезпечує режим від політичного радикалізму з боку конкурентів. Але, зважаючи на перебіг війни, ті проблемні питання української політики, які окреслюються у вигляді перспективи, можуть спричинити вибуховий ефект залежно від позиції щодо них з боку євроатлантичних донорів. Якщо це буде позиція „зовнішнього управлінця”, то поведінка основних політичних акторів в Україні може звестися до конкуренції за здобуття його лояльності.

У підсумку доводиться зауважити, що будь-який прогноз несе на собі відбиток авторської суб'єктивності. Прогноз, який претендує на статус наукового, не є винятком. Евристика, яка становить його сутнісне ядро, буде перевірена тільки через певний час. Тому політичний прогноз є більшою мірою спробою передбачення, ніж логічним обґрунтуванням з дотриманням ключової наукової вимоги – достовірності емпіричного знання, на основі якого зроблено прогностичний висновок. Таке знання ще має з'явитися з плином суспільно-політичного життя країни.

Бібліографічні посилання *

1. Зеленський запропонував нову доктрину для України з 5 пунктів. URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/zelenskiy-zaproponuvav-novu-doktrinu-dlya-ukraini-z-5-punktiv-video#gsc.tab=0>
2. Романюк А. Як Україна змінить нову європейську реальність: Кулеба назвав три ключові напрямки. URL: <https://trueua.info/news/yak-ukraina-zminit-novu-evropejsku-realnist-kuleba-nazvav-tri-klyuchovi-napryamki>
3. Холоднова А. Витік документів Пентагону: Війна рф проти України триватиме до 2024 року, жодна сторона не переможе. URL: <https://babel.ua/news/92710-vitik-dokumentiv-pentagonu-viyna-rf-proti-ukrajini-trivatime-do-2024-zhodna-storona-ne-peremozhe>
4. Пишкін С. Воллес вірить в успіх контрнаступу ЗСУ, однак війна не завершиться в 2023 році. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/volles-virit-uspih-kontrnastupu-zsu-odnak-1681907231.html>
5. Cohen R. The U.S. Should Get Over Its Short War Obsession. *Foreign Policy*. March 28, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/28/us-russia-ukraine-china-short-war-strategic-patience/>
6. Evans M. Russia-Ukraine War: Has Joe Biden's Endgame Changed? *The Time*. March 27, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/russia-ukraine-war-joe-biden-endgame-3x5jk5pn7>
7. Jentleson B. American Consensus on Ukraine Has Fractured. *Foreign Policy*. March 29, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/29/ukraine-support-us-republicans-democrats-politics/>
8. Sabatini C. America's Love of Sanctions Will Be Its Downfall. *Foreign Policy*. July 24, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/07/24/united-states-sanctions-debt-china-venezuela/>
9. Lipton E. From Rockets to Ball Bearings, Pentagon Struggles to Feed War Machine. *The New York Times*. March 24, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/24/us/politics/military-weapons-ukraine-war.html?action=click&pgtype=Article&state=default&module=styl-us-armed-forces&variant=show&region=MAIN_CONTENT_1&block=storyline_top_links_recirc
10. „Війна не може тривати ще 500 днів”, – голова МЗС Великої Британії Клеверлі. URL: https://sensor.net/ua/news/3431764/viyina_ne_mojе_tryvaty_sche_500_dniv_golova_mzs_velykoyi_brytaniyi_kleverli
11. Президент України представив на саміті G20 „українську формулу миру”, що складається з 10 пропозицій. URL: <https://rubryka.com/2022/11/15/prezydent-ukrayiny-predstaviv-na-samiti-g20-ukrayinsku-formulu-myru-shho-skladayetsya-z-10-propozytsij/>
12. Charap S. An Unwinnable War. *Foreign Affairs*. June 5, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/unwinnable-war-washington-endgame>
13. Мазуренко А. Україну намагаються „посадити” за стіл переговорів на умовах Росії, – Данілов. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/11/7401647/>
14. Haass R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. *Foreign Affairs*. April 13, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>
15. Скільки росіян підтримують війну проти України і чи бояться контрнаступу ЗСУ – результати опитування. URL: <https://informator.ua/uk/skilki-rosiyan-pidtrimuyut-viynu-proti-ukrajini-i-chi-boyatsya-kontrnastupu-zsu-rezultati-opituvannya>

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

16. Cohen R. Fear, Mayhem and Defiance as Russia's War Comes Home. *The New York Times*. June 12, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/12/world/europe/russia-war-belgorod.html>

17. Секретар РНБО озвучив 15 причин, чому українці хочуть зникнення росії. URL: <https://rubryka.com/2023/05/01/sekretar-rnbo-ozvuchyv-15-prychyn-chomu-ukrayintsi-hochut-znyknennya-rosiyi/>

18. „Процеси вже не зупинити”, – Данілов заявив, що світ має готуватися до розпаду РФ. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/576412-procesi-vzhe-ne-zupiniti-danilov-zayaviv-shcho-svit-maye-gotuvatisya-do-rozpadu-rf>

19. Motyl A. It's High Time to Prepare for Russia's Collapse. *Foreign Policy*. January 7, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/01/07/russia-ukraine-putin-collapse-disintegration-civil-war-empire/>

20. „Передвісник трибуналу над Росією”: уперше в історії розглядається злочин агресії держави проти іншої держави. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tsentr-haaha-zlochyn-ahresiyi-trybunal-dokazy-svidchennya/32488979.html>

21. Finucane B., Pomper S. Can Ukraine Get Justice Without Thwarting Peace? *Foreign Affairs*. May 8, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-ukraine-justice-thwarting-peace>

22. Coffey L. Washington Needs to Get Ready for Russian Chaos. *Foreign Policy*. June 26, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/26/russia-putin-wagner-prigozhin-rebellion-mutiny-collapse-disintegration-civil-war-chaos/>

24. Walton C. What Comes After Putin's Rule in Russia. *Time*. June 2, 2023. URL: <https://time.com/6284209/after-vladimir-putins-rule-in-russia/>

25. Kendall-Taylor F., Frantz E. The Treacherous Path to a Better Russia. *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/?gad=1&gclid=EAlaIQobChMI3PKw_Mfg_wIVuUGRBR2FuAFSEAAAYASAAEgUbfD_BwE

25. Відновлення та відбудова України. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/reconstruction-ukraine_en

26. Світ об'єднає зусилля для повоєнного відродження України. *Урядовий кур'єр*. 8 липня 2023 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/svit-obyednaeye-zusillya-dlya-povoeyennogo-vidrodzhe/>

27. У Мінекономіки спрогнозували, за скільки років відновиться довоєнний рівень життя та доходів в Україні. URL: <https://delo.ua/economy/u-minekonomiki-sprognozuvali-za-skilki-rokiv-vidnovitsya-dovojennii-rivnya-zittyta-ta-doxodiv-v-ukrayini-413931/>

28. Landler M. Allies Pledge Billions for Ukraine's Recovery as Zelensky Stresses Urgency. *The New York Times*. June 21, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/21/world/europe/ukraine-war-recovery.html>

29. Пишкін С. „Захід передасть Україні золотовалютні резерви Росії за певних умов”, – Малюська. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zapad-peredast-ukraine-zolotovalyutnye-rezervy-1662979275.html>

30. Ткаченко М. NYT: саме Росія має заплатити за відновлення України – ця ідея здобуває дедалі більшу підтримку. *Дзеркало тижня*. 25 березня 2023 р. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/nyt-same-rosija-maje-zaplatiti-za-vidnovlennja-ukrajini-tsja-ideja-zdobuvaje-dedali-bilshu-pidtrimku.html>

31. Бережанський І. Країни ЄС підтримали план використання російських активів на користь України. URL: <https://tsn.ua/groshi/krayini-yes-pidtrimali-plan-vikoristannya-rosiyskih-aktiviv-na-korist-ukrayini-2361085.html>

32. „Партнери чекають, що Україна сформує механізм використання конфіскованих активів РФ”, – Кіра Рудик. URL: <http://www.goloszmin.org/news/>

partneri-chekayut-shcho-ukrayina-sformuye-mehanizm-vikoristannya-konfiskovanih-aktiviv-rf-kira-rudik

33. Diamond L. All Democracy Is Global. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/all-democracy-global-america-cant-shrink-fight-freedom-larry-diamond>

34. Power S. How Democracy Can Win. *Foreign Affairs*. February 16, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/samantha-power-how-democracy-can-win-counter-autocracy>

35. Brown F., Carothers T., Pascal A. America Needs a Democracy Summit More Than Ever. *Foreign Affairs*. January 15, 2021. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2021-01-15/america-needs-democracy-summit-more-ever>

36. Brown F., Carothers T. Democracy Talk Is Cheap. Concrete Action Is the Only Way Biden Can Turn Back the Illiberal Tide. *Foreign Affairs*. January 10, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2022-01-10/democracy-talk-cheap>

37. Snyder T. Ukraine Holds the Future. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>

38. Hale H., Onuch O. Zelensky's Fight After the War. *Foreign Affairs*. July 4, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/zelenskys-fight-after-war>

39. Hague W. Conservatives Should Beware of the Dogma. *The Times*. May 22, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/conservatives-should-beware-of-the-dogma-3vg5gnj9m>

40. Payne S. Reliance on State Must be Nipped in the Bud. *The Times*. July 12, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/reliance-on-state-must-be-nipped-in-the-bud-j2h5sc3w9>

41. Kroenig M., Miller D. Do Democracies Always Deliver? *Foreign Policy*. July 4, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/07/04/do-democracies-always-deliver/>

42. Way L. Don't Count the Dictators Out. *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/putin-xi-khamenei-dictators-way>

43. Вибори під час воєнного стану: голова ПАРЕ наполягає на проведенні, українська влада – проти. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109670/vybory-pid-chas-voyennoho-stanu-holova-parye-napolyahaye-na-provedenni-vlada-v-osobidani-lova-proty/>

44. Кошкіна С. Руслан Стефанчук: „Зеленському потрібно йти на другий термін”. URL: https://lb.ua/news/2022/09/01/528009_ruslan_stefanchuk_zelenskomu.html

45. Conley H. Biden Urgently Needs a Leader for Ukraine Reconstruction. *Foreign Policy*. June 21, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/21/ukraine-reconstruction-aid-marshall-plan-economy-war-russia-biden-embassy-infrastructure-recovery/>

46. Hague W. Leaders Who Cling on Endanger Democracies. *The Times*. March 13, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/leaders-who-cling-on-endanger-democracies-jbrlwfqbq>

47. Матяш Т. „Слуги” пропонують карати депутатів, які швидко розповідають про прийняті рішення Ради. URL: https://lb.ua/news/2023/02/10/545457_slugi_proponuyut_karati.html

48. Berman S. Why the U.S. Right Doesn't Like Free Markets Anymore. *Foreign Policy*. April 3, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/04/03/us-right-economic-policy-gop-free-markets/>

49. Редзюк Є. Українська економіка в умовах війни. *Дзеркало тижня*. 24 березня 2023 р. URL: <https://zn.ua/ukr/macro-economics/ukrajinska-ekonomika-v-umovakh-vijni-potentsial-mozhливosti-i-perspektivi.html>

50. Юлія Тимошенко: Кредитна ставка та умови реструктуризації споживчих кредитів під час воєнного стану мають бути справедливими. URL: <https://ba.org>

ua/yuliya-timoshenko-kreditna-stavka-ta-umovi-restrukturizaci%d1%97-spozivchix-kreditiv-pid-chas-voennogo-stanu-mayut-buti-spravedlivimi/

51. Влада продовжує здачу національних інтересів України! – Юлія Тимошенко про ухвалення законопроекту № 5600. URL: <http://kyiv.ba.org.ua/vlada-prodovzhuje-zdachu-natsional-ny-h-interesiv-ukrayiny-yuliya-ty-moshenko-pro-uhvalennya-zakonoprojektu-5600/>

52. Ніна Южаніна проаналізувала зміни у податковій системі за 4 роки – висновки невітні. URL: <https://eurosolidarity.org/2023/03/26/nina-yuzhanina-proanalizuvala-zminy-u-podatkovij-systemi-za-4-roky-vysnovky-nevishni/>

53. „Після оцінки збитків потрібно запустити держпідтримку аграріїв, які постраждали внаслідок підриву Каховської ГЕС”, – Денис Марчук. URL: <https://bizagro.com.ua/pislya-otsinki-zbitkiv-potribno-zapustiti-derzhpidtrimku-agrariyiv-yaki-postrazhdali-vnaslidok-pidrivu-kahovskoyi-ges-denis-marchuk/>

54. Dawber A. Secret Tapes ‘prove Biden took \$5m bribe from Ukrainian company’. *The Times*. June 13, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/secret-tapes-prove-biden-took-5m-bribe-from-ukrainian-company-7v0zwntfj>

55. „В Україні фактично немає олігархів, але є ризики появи нових”, – Bloomberg. URL: https://sensor.net/ua/news/3410635/v_ukrayini_faktychno_nemaye_oligarhiv_ale_je_ryzykopyavy_novyh_bloomberg

56. Ящук М. „Венеційська комісія” рекомендувала відтермінувати імплементацію закону про олігархів”, – Малюська. URL: <https://ukranews.com/ua/news/938494-venetsijska-komisija-rekomendovala-vidterminuvaty-implementatsiyu-zakonu-pro-oligarhiv-malyuska>

57. В Офісі президента вважають, що реєстр олігархів нині „не на часі”. URL: <https://uaprom.info/news/189409-ofisi-prezidenta-vvazhayut-shho-reyestr-oligarhiv-nini-chasi.html>

58. Kramer A. In High-Profile Raids, Zelensky Showcases Will to Tackle Corruption. *The New York Times*. February 2, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/02/02/world/europe/ukraine-corruption-probe.html>

59. Gall C. Ukraine Arrests a Top Judge as Crackdown on Corruption Expands. *The New York Times*. May 18, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/05/18/world/europe/ukraine-bribery-supreme-court.html>

60. Stakhiv E., Bowen S., Jr. How to Curb Corruption in Ukraine’s Postwar Reconstruction. *Foreign Policy*. June 22, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/22/ukraine-postwar-reconstruction-corruption-united-states/>

61. Кожен третій: скільки українців мають близьких, які постраждали у боях на війні, – опитування. URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/556953-kazhdy-tretyi-skolko-ukraincev-imeyut-blizkih-postradavshih-v-boyah-na-voyne-opros>

62. Час сигналів толерантності давно пройшов, Андрій Осадчук прокоментував дискусії про зміни до покарання за колабораціонізм. URL: <https://goloszmin.org/news/chas-signaliv-i-tolerantnosti-davno-projshov-andrij-osadchuk-prokomentuvav-diskusiyi-pro-zmini-do-pokarannya-za-kolaboracionizm>

63. Лисогор І. „Слуга народу” не буде голосувати за відповідальність для чоловіків призовного віку, які виїхали і не повернулись”, – Арахамія. URL: https://lb.ua/news/2022/04/14/513388_sluga_narodu_bude_golosovati.html

64. Gall C., Chubko J., Shapoval D. ‘Our Own Guys Are Shelling Us’: How Russian Propaganda Plagues Ukraine. *The New York Times*. April 19, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/19/world/europe/ukraine-russia-donbas-propaganda.html>

65. Shuster S. Inside Zelensky’s Plan to Beat Putin’s Propaganda in Russian-Occupied Ukraine. *Time*. June 22, 2023. URL: <https://time.com/6288904/ukraine-russia-propaganda-counteroffensive-zelensky/>

66. Bigg M-M. Ukraine's Social Media Stars Rethink How They Wield Their Influence. *The New York Times*. April 20, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/20/world/europe/ukraine-social-media-influencers.html>
67. Philp K. On the Front-line of Ukraine's Cultural de-Russification. *The Times*. February 10, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/war-in-ukraine-on-the-front-line-of-a-countrys-cultural-de-russification-pgl0bz96x>
68. Паращевін М. Трансформація конфесійного простору України. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 124–127.
69. Porter K. A Fatal Shooting and a Hijab Ban: Two Faces of France's Racial Divisions. *The New York Times*. July 2, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/07/02/france-nahel-soccer-hijab.html>
70. Philips T. France's Colour-blindness is a Gift to Le Pen. *The Times*. July 3, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/frances-colour-blindness-is-a-gift-to-le-pen-phk7dq0xl>
71. Samuel J. Britain Isn't Enough for Our Lofty Leaders. *The Times*. May 17, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/britain-isnt-enough-for-our-lofty-leaders-8f99p30rz>
72. Brik T., Brick Murtazashvili J. The Source of Ukraine's Resilience. Together. *Foreign Affairs*. June 28, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-06-28/source-ukraines-resilience>
73. Умовна „партія Притули” випередила „Слугу народу” в новому опитуванні. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/rejtingi-partiy-v-ukrajini-partiya-prituliviperedila-slugu-narodu-novini-ukrajini-50307247.html>
74. Стешенко А. „Понад 90% українських громадян довіряють військовим та ветеранам”, – соціологи. URL: https://lb.ua/society/2022/08/17/526574_ponad_90_ukrainskih_gromadyan.html
75. Корогодський Ю. „Кількість ветеранів може збільшитись до 5 млн осіб”, – Лапутіна. URL: https://lb.ua/society/2022/05/08/516086_kilkist_veteraniv_mozhe.html
76. Перун В. Шмигаль назвав вісім основних завдань ветеранської політики в Україні. URL: https://lb.ua/economics/2023/03/30/550538_shmigal_nazvav_visim_osnovnih.html
77. В Україні планують затвердити стратегію переходу від військової служби до цивільного життя. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3645970-v-ukraini-planuut-zatverditi-strategiu-perehodu-vid-vijskovoi-sluzbi-do-civilnogo-zitta.html>
78. Лапутіна назвала основне завдання Стратегії переходу від військової служби до цивільного життя. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3646726-laputina-nazvala-osnovne-zavdanna-strategii-perehodu-vid-vijskovoi-sluzbi-do-civilnogo-zitta.html>
79. Лотоцька Н. На підтримку захисників та членів їхніх сімей у держбюджеті-2023 передбачено 6,8 млрд грн. URL: https://lb.ua/economics/2022/11/04/534759_pidtrimku_zahisnikiv_chleniv.html
80. Ніколов Ю. Тилові пацюки Міноборони під час війни „пиляють” на харчах більше, ніж за мирного життя. *Дзеркало тижня*. 21 січня 2023 р. URL: <https://zn.ua/ukr/economic-security/tilovi-patsjuki-minoboroni-pid-chas-vijni-piljajut-na-kharchakh-dlja-zsu-bilshe-nizh-za-mirnoho-zhittja.html>
81. Смуток Б. 621 посадовця з Міноборони та ЗСУ викрили на порушеннях під час перевірок. URL: <https://chas.news/news/621-posadovtsya-z-minoboroni-ta-zsu-vikrili-na-porushennyah-pid-chas-perevirok>

References

1. Zelenskyi zaproponuvav novu doktrynu dlia Ukrainy z 5 punktiv. URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/zelenskiy-zaproponuvav-novu-doktrinu-dlya-ukraini-z-5-punktiv-video#gsc.tab=0> (Zelensky proposed a new doctrine for Ukraine with 5 points).
2. Romaniuk A. Yak Ukraina zminyt novu yevropeisku realnist: Kuleba nazvav try kliuchovi napriamky. URL: <https://trueua.info/news/yak-ukraina-zमित-novu-yevropejsku-realnist-kuleba-nazvav-tri-klyuchovi-napryamki> (How Ukraine will change the new European reality: Kuleba named three key directions).
3. Kholodnova A. Vytik dokumentiv Pentahonu: Viina rf proty Ukrainy tryvatyme do 2024 roku, zhodna storona ne peremozhe. URL: <https://babel.ua/news/92710-vitik-dokumentiv-pentagonu-viyina-rf-proti-ukrajini-trivatime-do-2024-zhodna-storona-ne-peremozhe> (Leak of Pentagon documents: Russia's war against Ukraine will last until 2024, neither side will win).
4. Pyshkin S. Volles vityt v uspih kontrnastupu ZSU, odnak viina ne zavershytsia v 2023 rotsi. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/volles-vityt-uspik-kontrnastupu-zsu-odnak-1681907231.html> (Wallace believes in the success of the counteroffensive of the Armed Forces, but the war will not end in 2023).
5. Cohen R. The U.S. Should Get Over Its Short War Obsession. *Foreign Policy*. March 28, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/28/us-russia-ukraine-china-short-war-strategic-patience/>
6. Evans M. Russia-Ukraine War: Has Joe Biden's Endgame Changed? *The Times*. March 27, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/russia-ukraine-war-joe-biden-endgame-3x5jk5pn7>
7. Jentleson B. American Consensus on Ukraine Has Fractured. *Foreign Policy*. March 29, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/29/ukraine-support-us-republicans-democrats-politics/>
8. Sabatini C. America's Love of Sanctions Will Be Its Downfall. *Foreign Policy*. July 24, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/07/24/united-states-sanctions-debt-china-venezuela/>
9. Lipton E. From Rockets to Ball Bearings, Pentagon Struggles to Feed War Machine. *The New York Times*. March 24, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/24/us/politics/military-weapons-ukraine-war.html?action=click&pgtype=Article&state=default&module=styl-us-armed-forces&variant=show&region=MAIN_CONTENT_1&block=storyline_top_links_recirc
10. „Viina ne mozhe tryvaty shche 500 dniv”, – holova MZS Velykoi Brytanii Kleverli. URL: https://censor.net/ua/news/3431764/viyina_ne_mozhe_tryvaty_sche_500_dniv_golova_mzs_velykoyi_brytaniyi_kleverli („The war cannot last another 500 days”, – said Cleverley, the head of the British Foreign Ministry).
11. Prezydent Ukrainy predstavyyv na samiti G20 „ukrainsku formulu myru”, shcho skladaietsia z 10 propozytsii. URL: <https://rubryka.com/2022/11/15/prezydent-ukrayiny-predstavyyv-na-samiti-g20-ukrayinsku-formulu-myrushho-skladayetsya-z-10-propozytsij/> (The President of Ukraine presented the „Ukrainian peace formula” consisting of 10 proposals at the G20 summit).
12. Charap S. An Unwinnable War. *Foreign Affairs*. June 5, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/unwinnable-war-washington-endgame>
13. Mazurenko A. Ukrainu namahaiutsia „posadyty” za stil perehovoriv na umovakh Rosii, – Danilov. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/11/7401647/> (They are trying to „sit” Ukraine to the negotiating table on Russia's terms – Danilov).
14. Haass R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. *Foreign Affairs*. April 13, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>

15. Skilky rosiian pidtrymuiut viinu proty Ukrainy i chy boiatsia kontrnastupu ZSU – rezultaty opytuvannia. URL: <https://informer.ua/uk/skilki-rosiyan-pidtrimuyut-viynu-proti-ukrajini-i-chi-boyatsya-kontrnastupu-zsu-rezultati-opituvannya> (How many Russians support the war against Ukraine and are they afraid of a counteroffensive of the Armed Forces – poll results).

16. Cohen R. Fear, Mayhem and Defiance as Russia's War Comes Home. *The New York Times*. June 12, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/12/world/europe/russia-war-belgorod.html>

17. Sekretar RNBO ozvuchyv 15 prychyn, chomu ukraintsi khochut znyknennia rosii. URL: <https://rubryka.com/2023/05/01/sekretar-rnbo-ozvuchyv-15-prychyn-chomu-ukrayintsi-hochut-znyknennya-rosiyi/> (The Secretary of the National Security Council announced 15 reasons why Ukrainians want russia to disappear).

18. „Protsey vzhe ne zupynyty”, – Danilov zaiaviv, shcho svit maie hotuvatsia do rozpadu RF. URL: <https://focus.ua/uk/voenno-novosti/576412-procesi-vzhe-ne-zupyniti-danilov-zayaviv-shcho-svit-maye-gotuvatsiya-do-rozpadu-rf> („Processes cannot be stopped”, – Danilov said that the world should prepare for the collapse of the RF).

19. Motyl A. It's High Time to Prepare for Russia's Collapse. *Foreign Policy*. January 7, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/01/07/russia-ukraine-putin-collapse-disintegration-civil-war-empire/>

20. „Peredvisnyk trybunalu nad Rosiieiu”: upershe v istorii rozghliadaietsia zlochyn ahresii derzhavy proty inshoi derzhavy. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tsentr-haaha-zlochyn-ahresiyi-trybunal-dokazy-vidchennya/32488979.html> (The harbinger of the tribunal over Russia”: for the first time in history, the crime of state aggression against another state is being considered).

21. Finucane B., Pomper S. Can Ukraine Get Justice Without Thwarting Peace? *Foreign Affairs*. May 8, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-ukraine-justice-thwarting-peace>

22. Coffey L. Washington Needs to Get Ready for Russian Chaos. *Foreign Policy*. June 26, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/26/russia-putin-wagner-prigozhin-rebellion-mutiny-collapse-disintegration-civil-war-chaos/>

23. Walton C. What Comes After Putin's Rule in Russia. *Time*. June 2, 2023. URL: <https://time.com/6284209/after-vladimir-putins-rule-in-russia/>

24. Kendall-Taylor F., Frantz E. The Treacherous Path to a Better Russia. *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/?gad=1&gclid=EAlaQobChMI3PKw_Mfg_wlVuUGRBR2FuAFSEAAAYASAAEgIUbfD_BwE

25. Vidnovlennia ta vidbudova Ukrainy. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/reconstruction-ukraine_en (Restoration and reconstruction of Ukraine).

26. Svit ob'iednaie zusyllia dlia povoiennoho vidrodzhennia Ukrainy. *Uriadovi kur'ier*. 8 lypnia 2023 r. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/svit-obyednaye-zusillya-dlya-povoyennogo-vidrodzhe/> (The world will join forces for the post-war revival of Ukraine).

27. U Minekonomiky sprohnozuvaly, za skilky rokiv vidnovytsia dovoiennyi riven zhyttia ta dokhodiv v Ukraini. URL: <https://delo.ua/economy/u-minekonomiki-sprohnozuvali-za-skilki-rokiv-vidnovytsya-dovojennii-rivnya-zittya-ta-doxodiv-v-ukrayini-413931/> (The Ministry of Economy has predicted how many years it will take to restore the pre-war standard of living and income in Ukraine).

28. Landler M. Allies Pledge Billions for Ukraine's Recovery as Zelensky Stresses Urgency. *The New York Times*. June 21, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/21/world/europe/ukraine-war-recovery.html>

29. Pyshkin S. „Zakhid peredast Ukraini zolotovaliutni rezervy Rosii za pevnykh umov”, — Maliuska. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zapad-peredast-ukraine-zolotovalyutnye-rezervy-1662979275.html> („The West will transfer Russia's gold and currency reserves to Ukraine under certain conditions”, — Maliuska).

30. Tkachenko M. NYT: same Rosiia maie zaplatyty za vidnovlennia Ukrainy — tsia ideia zdoBUvaie dedali bilshu pidtrymku. *Dzerkalo tyzhnia*. 25 bereznia 2023 r. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/nyt-same-rosija-maje-zaplatiti-za-vidnovlennja-ukrajini-tsja-ideja-zdobuvaje-dedali-bilshu-pidtrimku.html> (NYT: it is Russia that should pay for the restoration of Ukraine — this idea is gaining more and more support).

31. Berezhanskyi I. Krainy YeS pidtrymaly plan vykorystannia rosiiskykh aktyviv na koryst Ukrainy. URL: <https://tsn.ua/groshi/krajini-yes-pidtrimali-plan-vikorystannya-rosiyskikh-aktiviv-na-korist-ukrayini-2361085.html> (EU countries supported the plan to use Russian assets for the benefit of Ukraine).

32. „Partnery chekaiut, shcho Ukraina sformuie mekhanizm vykorystannia konfiskovanykh aktyviv RF”, — Kira Rudyk. URL: <http://www.goloszmin.org/news/partneri-chekeyut-shcho-ukrayina-sformuye-mehanizm-vikorystannya-konfiskovanih-aktiviv-rf-kira-rudik> („Partners expect that Ukraine will form a mechanism for the use of confiscated assets of the Russian Federation”, — Kira Rudyk).

33. Diamond L. All Democracy Is Global. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/all-democracy-global-america-cant-shrink-fight-freedom-larry-diamond>

34. Power S. How Democracy Can Win. *Foreign Affairs*. February 16, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/samantha-power-how-democracy-can-win-counter-autocracy>

35. Brown F., Carothers T., Pascal A. America Needs a Democracy Summit More Than Ever. *Foreign Affairs*. January 15, 2021. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2021-01-15/america-needs-democracy-summit-more-ever>

36. Brown F., Carothers T. Democracy Talk Is Cheap. Concrete Action Is the Only Way Biden Can Turn Back the Illiberal Tide. *Foreign Affairs*. January 10, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2022-01-10/democracy-talk-cheap>

37. Snyder T. Ukraine Holds the Future. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>

38. Hale H., Onuch O. Zelensky's Fight After the War. *Foreign Affairs*. July 4, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/zelenskys-fight-after-war>

39. Hague W. Conservatives Should Beware of the Dogma. *The Times*. May 22, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/conservatives-should-beware-of-the-dogma-3vg5gnj9m>

40. Payne S. Reliance on State Must be Nipped in the Bud. *The Times*. July 12, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/reliance-on-state-must-be-nipped-in-the-bud-j2h5sc3w9>

41. Kroenig M., Miller D. Do Democracies Always Deliver? *Foreign Policy*. July 4, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/07/04/do-democracies-always-deliver/>

42. Way L. Don't Count the Dictators Out. *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/putin-xi-khamenei-dictators-way>

43. Vybory pid chas voiennoho stanu: holova PARle napoliahaie na provedenni, ukrainska vlada — proty. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109670/vybory-pid-chas-voiennoho-stanu-holova-parye-napolyahaye-na-provedenni-vlada-v-osobi-danilova-proty/> (Elections during martial law: PACE chairman insists on holding, Ukrainian authorities — against).

44. Koshkina S. Ruslan Stefanchuk: „Zelenskomu potribno yty na druhyi termin”. URL: https://lb.ua/news/2022/09/01/528009_ruslan_stefanchuk_zelenskomu.html (Ruslan Stefanchuk: „Zelensky needs to go for a second term”).

45. Conley H. Biden Urgently Needs a Leader for Ukraine Reconstruction. *Foreign Policy*. June 21, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/21/ukraine-reconstruction-aid-marshall-plan-economy-war-russia-biden-envoy-infrastructure-recovery/>

46. Hague W. Leaders Who Cling on Endanger Democracies. *The Times*. March 13, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/leaders-who-cling-on-endanger-democracies-jbrlwfgbq>

47. Matiash T. „Sluhy” proponuiut karaty deputativ, yaki shvydko rozpovidaiut pro pryiniati rishennia Rady. URL: https://lb.ua/news/2023/02/10/545457_slugi_proponuyut_karati.html („Servants” offer to punish deputies who quickly talk about the Council’s decisions).

48. Berman S. Why the U.S. Right Doesn’t Like Free Markets Anymore. *Foreign Policy*. April 3, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/04/03/us-right-economic-policy-gop-free-markets/>

49. Redziuk Ye. Ukrainska ekonomika v umovakh viiny. *Dzerkalo tyzhnia*. 24 berezhnia 2023 r. URL: <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/ukrajinska-ekonomika-v-umovakh-vijni-potensial-mozhливosti-i-perspektivi.html> (Ukrainian economy in war conditions).

50. Yuliia Tymoshenko: Kredytна stavka ta umovy restrukturyzatsii spozhyvchych kredytiv pid chas voiennoho stanu maiut buty spravedyvymy. URL: <https://ba.org.ua/yuliya-tymoshenko-kreditna-stavka-ta-umovi-restrukturizaci%d1%97-spozhyvchix-kredytiv-pid-chas-voyennogo-stanu-mayut-buti-spravedlivimi/> (Yulia Tymoshenko: The credit rate and conditions for restructuring consumer loans during martial law must be fair).

51. Vlada prodovzhuie zdachu natsionalnykh interesiv Ukrainy! – Yuliia Tymoshenko pro ukhvalennia zakonoproiektu No. 5600. URL: <http://kyiv.ba.org.ua/vlada-prodovzhuie-zdachu-natsional-ny-h-interesiv-ukrayiny-yuliya-ty-moshenko-pro-uhvalennya-zakonoproiektu-5600/> (The authorities continue to surrender the national interests of Ukraine! – Yulia Tymoshenko on the adoption of draft law No. 5600).

52. Nina Yuzhanina proanalizovala zminy u podatkovii systemi za 4 roky – vysnovky nevtishni. URL: <https://eurosolidarity.org/2023/03/26/nina-yuzhanina-proanalizovala-zminy-u-podatkovij-systemi-za-4-roky-vysnovky-nevtishni/> (Nina Yuzhanina analyzed changes in the tax system over 4 years – the conclusions are disappointing).

53. „Pislia otsinky zbytkiv potribno zapustyty derzhpidtrymku ahrariiiv, yaki postrazhdaly vnaslidok pidryvu Kakhovskoi HES”, – Denys Marchuk. URL: <https://bizagro.com.ua/pislya-otsinki-zbitkiv-potribno-zapustiti-derzhpidtrimku-agrariyiv-yaki-postrazhdali-vnaslidok-pidryvu-kahovskoyi-ges-denis-marchuk/> („After assessing the damages, it is necessary to launch state support for farmers who suffered as a result of the explosion of the Kakhovskaya HPP”, – Denys Marchuk).

54. Dawber A. Secret Tapes ‘prove Biden took \$5m bribe from Ukrainian company’. *The Times*. June 13, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/secret-tapes-prove-biden-took-5m-bribe-from-ukrainian-company-7v0zwnftj>

55. „V Ukraini faktychno nemaie oliharkhiv, ale ye ryzyky poiavy novykh”, – Bloomberg. URL: https://censor.net/ua/news/3410635/v_ukrayini_faktychno_nemaye_oligarhiv_ale_ryzykypoyavy_novyh_bloomberg („There are actually no oligarchs in Ukraine, but there are risks of the emergence of new ones”, – Bloomberg).

56. Yashchuk M. „Venetsiiska komisiia” rekomendovala vidterminuvaty implementatsiiu zakonu pro oliharkhiv”, – Maliuska. URL: <https://ukranews.com/ua/>

news/938494-venetsijska-komisiya-rekomendovala-vidterminuvaty-implementatsiyu-zakonu-pro-oligarhiv-malyuska („The "Venice Commission" recommended postponing the implementation of the law on oligarchs”, – Malyuska).

57. V Ofisi prezydenta vvazhaiut, shcho reiestr oliharkhiv nyini „ne na chasi”. URL: <https://uaprom.info/news/189409-ofisi-prezidenta-vvazhayut-shho-reyestr-oligarhiv-nini-chasi.html> (The Office of the President believes that the register of oligarchs is currently „out of date”).

58. Kramer A. In High-Profile Raids, Zelensky Showcases Will to Tackle Corruption. *The New York Times*. February 2, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/02/02/world/europe/ukraine-corruption-probe.html>

59. Gall C. Ukraine Arrests a Top Judge as Crackdown on Corruption Expands. *The New York Times*. May 18, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/05/18/world/europe/ukraine-bribery-supreme-court.html>

60. Stakhiv E., Bowen S., Jr. How to Curb Corruption in Ukraine’s Postwar Reconstruction. *Foreign Policy*. June 22, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/22/ukraine-postwar-reconstruction-corruption-united-states/>

61. Kozhen tretii: skilky ukrainsiv maiut blyzkykh, yaki postrazhdaly u boiakh na viini, – opytuvannia. URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/556953-kazhdyy-tretiy-skolko-ukraincev-imeyut-blizkih-postradavshih-v-boyah-na-voyne-opros> (One in three: how many Ukrainians have loved ones who were injured in battles during the war – survey).

62. Chas syhnaliv tolerantnosti davno proishov, Andrii Osadchuk prokomentuvav dyskusii pro zminy do pokarannia za kolaboratsionizm. URL: <https://goloszmin.org/news/chas-signaliv-i-tolerantnosti-davno-projshov-andrij-osadchuk-prokomentuvav-diskusiyi-pro-zmini-do-pokarannya-za-kolaboracionizm> (The time for signals of tolerance has long passed, Andrii Osadchuk commented on discussions about changes to the punishment for collaborationism).

63. Lysohor I. „Sluha narodu” ne bude holosuvaty za vidpovidalnist dlia cholovikiv pryzovnoho viku, yaki vyikhaly i ne povernulysh”, – Arakhamiia. URL: https://lb.ua/news/2022/04/14/513388_sluga_narodu_bude_golosuvati.html („Servant of the people” will not vote for responsibility for men of draft age who left and did not return”, – Arakhamiia).

64. Gall C., Chubko J., Shapoval D. ‘Our Own Guys Are Shelling Us’: How Russian Propaganda Plagues Ukraine. *The New York Times*. April 19, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/19/world/europe/ukraine-russia-donbas-propaganda.html>

65. Shuster S. Inside Zelensky’s Plan to Beat Putin’s Propaganda in Russian-Occupied Ukraine. *Time*. June 22, 2023. URL: <https://time.com/6288904/ukraine-russia-propaganda-counteroffensive-zelensky/>

66. Bigg M-M. Ukraine’s Social Media Stars Rethink How They Wield Their Influence. *The New York Times*. April 20, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/20/world/europe/ukraine-social-media-influencers.html>

67. Philp K. On the Front-line of Ukraine’s Cultural de-Russification. *The Times*. February 10, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/war-in-ukraine-on-the-front-line-of-a-countrys-cultural-de-russification-pgl0bz96x>

68. Parashchevin M. Transformatsiia konfesiinoho prostoru Ukrainy. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny*. 2022. Kyiv : Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2022. S. 124–127. (Transformation of the confessional space of Ukraine).

69. Porter K. A Fatal Shooting and a Hijab Ban: Two Faces of France’s Racial Divisions. *The New York Times*. July 2, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/07/02/france-nahel-soccer-hijab.html>

70. Philips T. France's Colour-blindness is a Gift to Le Pen. *The Times*. July 3, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/frances-colour-blindness-is-a-gift-to-le-pen-phk7dq0xl>

71. Samuel J. Britain Isn't Enough for Our Lofty Leaders. *The Times*. May 17, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/britain-isnt-enough-for-our-lofty-leaders-8f99p30rz>

72. Brik T., Brick Murtazashvili J. The Source of Ukraine's Resilience. Together. *Foreign Affairs*. June 28, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-06-28/source-ukraines-resilience>

73. Umovna „partii Prytuly” vyperedyla „Sluhu narodu” v novomu opytuvanni. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/rejtingi-partiy-v-ukrajini-partiya-prituli-viperedila-slugu-narodu-novini-ukrajini-50307247.html> (The conditional „rytula party” was ahead of the „Servant of the People” in a new survey).

74. Steshenko A. „Ponad 90% ukrainskykh hromadian doviriavut viiskovym ta veteranam”, – sotsiologhy. URL: https://lb.ua/society/2022/08/17/526574_ponad_90_ukrainskih_gromadyan.html („Over 90% of Ukrainian citizens trust the military and veterans,” – sociologists).

75. Korohodskiy Yu. „Killist veteraniv mozhe zbilshytys do 5 mln osib”, – Laputina. URL: https://lb.ua/society/2022/05/08/516086_killist_veteraniv_mozhe.html („The number of veterans can increase to 5 million”, – Laputina).

76. Perun V. Shmyhal nazvav visim osnovnykh zavdan veteranskoj polityky v Ukraini. URL: https://lb.ua/economics/2023/03/30/550538_shmigal_nazvav_visim_osnovnih.html (Shmyhal named eight main tasks of veteran policy in Ukraine).

77. V Ukraini planuiut zatverdyty stratehiiu perekhodu vid viiskovoi sluzhby do tsyvilnoho zhyttia. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3645970-v-ukraini-planuiut-zatverditi-strategiiu-perekhodu-vid-vijskovoi-sluzbi-do-civilnogo-zitta.html> (In Ukraine, they plan to approve a strategy for the transition from military service to civilian life).

78. Laputina nazvala osnovne zavdannya Stratehii perekhodu vid viiskovoi sluzhby do tsyvilnoho zhyttia. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3646726-laputina-nazvala-osnovne-zavdanna-strategii-perekhodu-vid-vijskovoi-sluzbi-do-civilnogo-zitta.html> (Laputina named the main task of the Strategy of transition from military service to civilian life).

79. Lototska N. Na pidtrymku zakhysnykiv ta chleniv yikhnykh simei u derzhbiudzheti-2023 peredbacheno 6,8 mlrd hrn. URL: https://lb.ua/economics/2022/11/04/534759_pidtrimku_zahisnykiv_chleniv.html (UAH 6.8 billion is provided for the support of defenders and their family members in the 2023 state budget).

80. Nikolov Yu. Tylovi patsiuky Minoborony pid chas viiny „pyliaiut” na kharchakh bilshe, nizh za myrnoho zhyttia. *Dzerkalo tyzhnia*. 21 sichnia 2023 r. URL: <https://zn.ua/ukr/economic-security/tilovi-patsjuki-minoboroni-pid-chas-vijni-piljajut-na-kharchakh-dlja-zsu-bilshe-nizh-za-mirnoho-zhittja.html> (The rear-line rats of the Ministry of Defense during the war „saw” on food more than during peaceful life).

81. Smutok B. 621 posadovtsia z Minoborony ta ZSU vykryly na porushenniakh pid chas perevirok. URL: <https://chas.news/news/621-posadovtsya-z-minoboroni-ta-zsu-vikryli-na-porushennyah-pid-chas-perevirok> (621 officials from the Ministry of Defense and the Armed Forces were found guilty of violations during inspections).

Стаття надійшла до редакції 10.08.2023

УДК 323.2355.01:316.3

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-4>

Внутрішньополітичні загрози під час війни та у повоєнний час: пошук шляхів мінімізації

Анотація. У статті розглядаються ключові внутрішньополітичні загрози для України, що є актуальними під час війни, а також мають потенціал збереження у період відбудови. Стаття базується на матеріалах проєкту, реалізованого Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) „Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики” [1]. У рамках цього проєкту було проведене двоетапне експертне опитування. Експертами проєкту стали співробітники інституту та близько 50 спеціалістів (науковців, громадських активістів, управлінців, журналістів), які представляють загальноукраїнські та регіональні інституції. На першому етапі експертам було запропоновано визначити внутрішньополітичні загрози, які, на їхню думку, становлять найбільшу небезпеку для країни. На основі отриманих даних сформовано перелік найактуальніших загроз. На другому етапі дослідження ті самі експерти визначили за п’ятибальною шкалою дестабілізаційний потенціал та ймовірність реалізації кожної з загроз.

На думку учасників проєкту, найбільші ризики для внутрішньополітичної стабільності зумовлені передусім: корупцією; проблемами ефективності влади та стійкості державних інститутів; потенціалом горизонтальної дезінтеграції суспільства; наявністю інструментів російського впливу – УПЦ (МП), проросійських політиків та інформаційних ресурсів; демографічними втратами, депопуляцією, втратою людського капіталу. При цьому як дестабілізаційний потенціал, так і ймовірність реалізації загроз зростають у період відбудови, порівняно з періодом дії воєнного стану.

В’ячеслав Потапенко,
доктор економічних наук,
кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник,
Національний інститут стратегічних досліджень

Viacheslav Potapenko,
Doctor of Economical Sciences,
Candidate of Geographical Sciences,
Senior Researcher,
National Institute for Strategic Studies

ORCID: 0009-0008-7791-0113
viacheslav.george.potapenko@gmail.com

Ірина Павленко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Національний інститут стратегічних досліджень

Iryna Pavlenko,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher,
National Institute for Strategic Studies

ORCID: 0009-0008-5176-2538
ira.paw75@gmail.com

Володимир Нагірний,
кандидат політичних наук,
Національний інститут стратегічних досліджень

Volodymyr Nahirnyi,
Candidate of Political Sciences,
National Institute for Strategic Studies

ORCID: 0000-0003-2674-8319
policy.u482@gmail.com

На підставі вищевикладеного доходимо висновку, що ефективна протидія держави та суспільства внутрішньополітичним загрозам є важливим фактором як стійкості України перед російською агресією, так і успішної відбудови та модернізації після закінчення війни.

Ключові слова: внутрішньополітичні загрози, дестабілізаційний потенціал, імовірність реалізації загрози, воєнний стан, відбудова, національна безпека, влада, суспільство.

Internal political threats during the war and in the post-war period: search for ways of minimization

Abstract. The article considers the key internal political threats for Ukraine, which are relevant during the war, as well as have the potential to remain in the reconstruction period. The article is based on the materials of the project, made by National Institute for Strategic Studies (NISS) „Analysis of threats to national security in the sphere of internal policy” [1]. A two-stage expert survey was conducted within the framework of this project. The experts of the project were the employees of the NISS and about 50 specialists (scientists, nongovernmental activists, public administrators, journalists), who represent national and regional institutions. At the first stage, experts were asked to identify three internal political threats that, in their opinion, pose the greatest danger to the country. Based on the received data, a list of the most relevant threats was formed. At the second stage, the same experts determined the destabilizing potential and probability of realization of each of the threats on a five-point scale.

According to the project participants, the biggest risks for internal political stability are caused primarily by: corruption; problems of government efficiency and stability of state institutions; the potential for horizontal disintegration of society; the presence of instruments of Russian influence – the UOC (MP), pro-Russian politicians and information resources; demographic losses, depopulation, loss of human capital. Both the destabilizing potential and the probability of threats will increase during the period of reconstruction, compared to the period of martial law.

The article concludes that the effective counteraction of the state and society to internal political threats is an important factor in Ukraine's resilience to Russian aggression, as well as successful reconstruction and modernization after the end of the war.

Key words: internal political threats, destabilizing potential, probability of threats, martial law, reconstruction, national security, government, society.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. З 24 лютого 2022 року внутрішньополітичні питання відійшли для України на другий план. Суспільство консолідувалось у боротьбі з агресором. Однак, по-перше, актуальними залишилися не розв'язані у довоєнний час проблеми. По-друге, війна загострила цілу низку таких проблем. По-третє, виникли сформовані вже війною точки напруги. Нарешті, об'єктивні внутрішні вразливості України Росія намагається використати для дестабілізації ситуації, провокування криз, горизонтальної напруги та вертикального конфлікту між суспільством та владою. В умовах тривалої боротьби проти зовнішньої агресії збереження внутрішньополітичної стабільності є одним

з важливих факторів забезпечення стійкості країни. Саме тому вивчення внутрішньополітичних ризиків, оцінка їх дестабілізаційного потенціалу та ймовірності реалізації важливі не тільки як самодостатній науково-практичний напрям, але й як складова зусиль, спрямованих на боротьбу з російською агресією. Крім того, глибоке розуміння суті та природи внутрішньополітичних проблем країни дозволить мінімізувати їх негативні впливи на відбудову та модернізацію України після закінчення війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення, аналіз та пошук інструментів протидії внутрішньополітичним загрозам – постійний напрям роботи НІСД. Щорічні аналітичні доповіді інституту до Послань Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє та зовнішнє становище України” [2] містять детальний огляд потенційних та актуальних внутрішньополітичних загроз. Крім того, науковцями інституту опубліковано низку монографій та статей, у яких розглядаються різні аспекти внутрішньої безпеки. Зокрема, це праці В. Горбуліна, А. Качинського [3], О. Власюка [4], О. Резнікової [5], інших дослідників. Науковці НІСД регулярно вивчають внутрішню безпеку ситуацію в динаміці, з урахуванням нових ризиків, спричинених глобальними трансформаціями у світі в цілому та російською агресією проти України зокрема [6]. У рамках цієї роботи, центром внутрішньополітичних досліджень НІСД було підготовлено доповідь „Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування” [1]. Було також проведено круглий стіл за участю експертів, що взяли участь у проєкті [7].

Вивчення проблематики внутрішніх загроз та їх мінімізації в Україні ведеться з урахуванням сучасних теоретичних напрацювань [8]. Воно базується на ідеях пріоритету безпеки людини [9], підходах, які покладені в основу безпекової політики Європейського Союзу [10], та стратегічних безпекових документах Української держави [11]. У публікаціях українських учених 2022–2023 років основна увага приділяється впливу російської агресії на різні аспекти внутрішньої безпеки. Вплив криз на безпекову ситуацію досліджується в колективній монографії науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України „Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання” [12].

Значний внесок у вивчення окремих аспектів проблем внутрішньополітичних ризиків та протидії спричиненим цими ризиками загрозам зроблено у працях Л. Акімової [13], В. Гулая [14], С. Омельченка [15], інших дослідників.

Методологія дослідження. Великий масив напрацювань вітчизняної науки щодо безпекової проблематики з об'єктивних причин не може бути застосованим у практичній діяльності органів державної влади в умовах війни. А питання внутрішньої політики, в цілому, втратили пріоритетність на фоні боротьби України проти російської агресії. У той же час, тривалий воєнний стан зумовлює появу нових загроз. Також формується ситуація, за якої відбудова буде вестися в умовах, що принципово відрізнятимуться від довоєнних. Саме тому глибокий аналіз внутрішньополітичних загроз

національній безпеці, прогнозування їхньої динаміки під час відбудови потребують уваги дослідників. Зважаючи на зумовлений міркуваннями безпеки помітний брак у відкритому доступі емпіричних даних, матеріалів соціологічних досліджень, автори дослідження використали нетиповий інструментарій – експертне опитування за методом Delphi (Estimate – Talk – Estimate), що передбачає структуровану комунікацію групи експертів, спрямовану на оцінку і прогнозування процесів і явищ, актуалізація яких не очевидна і залежить від впливу багатьох чинників [16]. Це дозволило отримати результати, які дають досить чітке розуміння внутрішньої безпекової ситуації, характеру, дестабілізаційного потенціалу та ступеня ризику, сформованого наявними вразливостями. Також застосована методологія дозволила спрогнозувати динаміку загроз та запропонувати методи їх мінімізації.

Мета, завдання статті. Мета статті – на основі даних експертного опитування встановити головні внутрішньополітичні загрози національній безпеці під час воєнного стану та майбутньої відбудови, оцінити дестабілізаційний потенціал та ймовірність реалізації загроз, визначити шляхи мінімізації негативного впливу вразливостей. Зважаючи на суттєві зміни у суспільних процесах в Україні у період боротьби проти російської агресії, а також розуміючи методологічні особливості дослідження, на основі якого підготовлено статтю, автори ставлять за мету пошук оптимальних політичних підходів, спрямованих на створення умов для мінімізації загроз. Ці підходи можуть бути використані для підготовки органами державної влади конкретних управлінських рішень.

Завданнями статті є:

- встановлення ключових „точок вразливості” у сфері внутрішньої політики у період воєнного стану та прогноз динаміки загроз у період відбудови;
- оцінка загроз як у контексті їх потенціалу дестабілізації внутрішньополітичної стабільності, так і з врахуванням імовірності реалізації цього потенціалу;
- визначення ризиків, пов’язаних зі спробами використання РФ внутрішніх проблем України для того, щоб інспірувати напругу всередині країни і, тим самим, скоротити ресурс стійкості та знизити здатність опиратись агресії;
- пошук підходів, спрямованих на мінімізацію ризиків та запобігання кризовим ситуаціям у внутрішній політиці.

Виклад основного матеріалу. Широкомасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, розпочата у 2022 році, поставила на паузу більшість внутрішньополітичних процесів в Україні разом із деякими їх негативними наслідками, що таїли в собі дестабілізаційні ризики. Разом із тим, війна створила нові внутрішні загрози для нашої держави та загострила старі „хвороби” в системі управління України. Аналізуючи внутрішньополітичні загрози під час війни та оцінюючи їх дестабілізаційний потенціал у повоєнний період, учасники експертного опитування „Аналіз

загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики”, проведеного НІСД у 2023 році, дійшли деяких спільних висновків щодо окремих з визначених загроз та розійшлися у своїх поглядах щодо значимості інших.

Цілком очікувано найбільшою загрозою для Української держави за своїми руйнівними наслідками більшість експертів назвали **корупцію**. І хоча різні експерти, говорячи про корупцію, зосередили увагу на різних аспектах її деструктивного впливу, тим не менш саме явище корупції на всіх рівнях державного управління та надання адміністративних послуг визначається учасниками опитування як таке, що здатне вже сьогодні роз'єднати українське суспільство, підірвати обороноздатність та економічну стійкість нашої держави, а також позбавити Україну європейської та євроатлантичної інтеграції, стати на перешкоді проведенню якісних системних реформ після війни.

Острах експертів перед загрозою втратити шанс на побудову після перемоги „нової України” поділяється і українським суспільством. Так, згідно з даними дослідження „Як відбудувати Україну – соціологічне опитування громадян та представників бізнесу”, проведеного дослідницькою агенцією Info Sapiens на замовлення Transparency International Ukraine за підтримки USAID, 73% респондентів назвали „повернення корупційних схем відмивання коштів на великих проєктах” головною загрозою для країни [17]. А 51% учасників опитування „Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період”, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” на замовлення Національної платформи стійкості та згуртованості, вважають, що вже зараз, незважаючи на війну, яка триває, місцева влада основні зусилля має спрямовувати на боротьбу з корупцією [18].

Важливо також зазначити, що в умовах війни з російським агресором ще одним не менш значимим наслідком наявності в Україні системної корупції є той факт, що це явище має широкий потенціал для використання агресором з метою внутрішньої дестабілізації. Кожен випадок корупційного злочину шляхом надання йому гіпертрофованого розголосу стає інструментом дискредитації влади, що підриває єдність українців у протистоянні агресору, позбавляє віри у перемогу України.

Відсутність довіри до власної держави, у свою чергу, стає ґрунтом для поширення фейків щодо України як „неспроможної держави”. Зокрема – для створення викривленого враження, що українські еліти начебто самі не вірять у майбутню перемогу України і поспішають „розграбувати країну та покинути її народ перед загрозою завоювання та знищення”. Факти корупційних злочинів можуть використовуватися агресором як інструмент підживлення міжгрупових суперечностей, інформаційного провокування деяких груп населення (наприклад – військових) до протестних виступів. Також РФ створює через корупційні заохочення мережі агентів свого впливу в українській владі.

Але ще більшої шкоди корупція завдає внаслідок дискредитації України на міжнародній арені, передусім, серед союзників. Уявлення про Україну як „наскрізь корумповане державне утворення” залишається

досить стійким, навіть з врахуванням того, що ще у довоєнний період такий стереотип зазнавав аргументованої критики [19]. Важливим елементом пропагандистської кампанії Росії та деяких західних політиків (противників підтримки України у боротьбі з російською агресією) проти нашої держави є звернення до громадськості західних країн, основним меседжем якого є доведення начебто безцільності витрачання їх податків для надання допомоги Україні, оскільки ці кошти можуть бути розкрадені корумпованими українськими чиновниками.

Важливо зазначити, що, відзначаючи всі негативні наслідки корупційних злочинів для України під час війни, більшість експертів, тим не менш, вважають, що після перемоги корупційні ризики значно зростуть. Так, якщо індекс дестабілізаційного потенціалу корупційної загрози під час війни, на думку учасників проєкту, становить 3,56 (за максимального значення 5,00), то під час відбудови – 4,00. Так само, ймовірність реалізації цього потенціалу, на думку експертів, зросте з 3,51 під час воєнного стану до 4,27 – під час відбудови [1].

Це, у першу чергу, пов'язується із очікуванням надходження західної допомоги та виділенням значних коштів з бюджету країни на післявоєнне відновлення. Отже, зростання рівня корупції на фоні радикального зниження толерантності суспільства до цього явища (про що свідчать дані соціологічних опитувань), на думку експертів, призведе до зростання протестних настроїв у суспільстві та створить передумови для внутрішньополітичної дестабілізації.

Після корупційних ризиків найчастіше експерти згадували групу загроз, що стосуються проблематики **ефективності влади та стійкості державних інститутів**. Увага до цієї групи загроз зумовлена очевидною суперечністю: з одного боку, централізація влади – необхідна умова організації спротиву російській агресії та відновлення контролю над окупованими територіями; з іншого боку – саме успішна реформа децентралізації, що привела до формування сильних громад та локальних еліт, які стали виразниками інтересів цих громад, була одним з факторів, який сприяв стійкості України у перші місяці російського вторгнення [20]. На думку експертів, суть загрози – у згортанні реформи децентралізації, що неминуче призведе до конфліктів по лінії „центр – регіони”. Дестабілізаційний потенціал цієї загрози оцінюється на рівні 2,78 під час воєнного стану і 3,16 – під час відбудови, а ймовірність конфліктів між центром і регіонами зросте після закінчення війни з 2,11 до 3,36 [1]. Також високими є ризики, пов'язані з обмеженням процедур демократії. І якщо в умовах воєнного стану вони помірно загрожують дестабілізацією ситуації в країні (2,73), то під час відбудови можливі антидемократичні тенденції в внутрішній політиці можуть стати суттєвим фактором напруги (3,82) [1].

Також експерти вважають потенційними загрозами **зниження рівня компетентності працівників державного апарату**, домінування мотивів політичної доцільності, особистої лояльності, непотизму над професійними критеріями. Такі гіпотетичні явища призведуть до падіння довіри

суспільства до державної влади та руйнування національного консенсусу, який сформувався в Україні на фоні боротьби з російським вторгненням. Дестабілізаційний потенціал цієї загрози – 3,42 під час війни та 3,53 під час відбудови. А ймовірність реалізації сценарію – 2,64 під час війни та 3,84 під час відбудови [1].

Суттєвими також є загрози, які стосуються *горизонтальної дезінтеграції України*. Експерти вбачають ризики, пов'язані з потенційними конфліктами між різними групами українського суспільства. Така позиція, передусім, зумовлена двома факторами. По-перше, усвідомленням того, що попри високий рівень консолідації українців та домінування національної ідентичності над регіональною, етнічною, соціальною, мовною, конфесійною та іншими (що фіксується соціологами [21–23]) суперечності все ж об'єктивно існують, а війна додає нові. По-друге, очевидним є те, що РФ намагається максимально використовувати внутрішні суперечності, що існують в українському суспільстві, за допомогою інформаційних технологій, маніпулюючи настроями людей, поширюючи неправдиву інформацію та створюючи провокативний, дестабілізаційний контент [24]. Мета ворожих інформаційних кампаній, що ведуться в рамках наративу „найбільший ворог не в Кремлі”, – зниження рівня стійкості України, формування конфліктних середовищ та сюжетів, які відволікали б енергію українського суспільства на „взаємопоборювання”.

Експерти бачать потенціал дестабілізаційних загроз у конфліктах між новими великими групами в українському суспільстві, сформованими внаслідок війни. Зокрема, йдеться, щонайменше, про чотири групи: учасники війни та активно задіяні в допомозі армії; потерпілі від військових дій; внутрішньо переміщені особи; біженці до інших країн. Усередині цих груп також є поділи. Найсуттєвіші стосуються ставлення до війни („одні воюють – інші наживаються на війні”) та країни („одні ідентифікують себе з Україною – інші розраховують залишитися за кордоном чи емігрувати після скасування воєнного стану”).

Факторами ризику також є такі спричинені війною явища, як: розпад локальних громад на окупованих територіях; зміна соціальної структури громад на звільнених територіях; розрив сталих соціальних зв'язків; зміна економічної структури значної частини регіонів країни.

Також до зростання ризиків національній безпеці веде вимушене відтермінування на період після закінчення війни значної частини нерозв'язаних проблем внутрішньої політики. Зокрема – завершення реформи децентралізації, судової реформи, налагодження стійкої та відповідальної комунікації між владою і суспільством.

Крім того, війна загострила низку старих суперечностей. Найбільш помітна – на церковно-релігійному ґрунті. Так, *діяльність УПЦ (МП)* як інструменту російського впливу вважає загрозою з високим дестабілізаційним потенціалом (3,57 – під час воєнного стану та 3,71 – під час відбудови [1]) значна кількість експертів.

Висока увага експертів до ситуації довкола діяльності УПЦ (МП) частково зумовлена тим, що під час реалізації проєкту увага суспільства була прикута до подій, пов'язаних з завершенням договору оренди між УПЦ (МП) та заповідником „Києво-Печерська лавра” [25]. У цей період фіксувалося також зростання уваги всього суспільства до діяльності, статусу, перспектив УПЦ (МП). Так, згідно з даними опитування Київського міжнародного інституту соціології, у травні – червні 2023 року 66% респондентів висловилося за заборону УПЦ (МП), а ще 19% – за встановлення державного нагляду і контролю над її діяльністю. При цьому кількість прихильників заборони російської церкви в Україні значно зросла з грудня 2022 року (54%) [26].

Серед найсуттєвіших загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики було названо цілу низку ризиків, пов'язаних з *активністю інших потенційних провідників проросійського курсу в Україні*. Так, дестабілізаційний потенціал від діяльності проросійських політиків становить 3,13 під час воєнного стану та 3,31 – під час відбудови. При цьому експерти очікують зростання ймовірності реалізації цього потенціалу після закінчення війни – з 2,47 до 3,16 [1]. У відповідях експертів, зокрема, наголошувалося на тому, що політичні сили, які обиралися до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування під проросійськими гаслами, у багатьох випадках продовжують свою роботу під іншими назвами чи в статусі позапартійних/позафракційних депутатів.

Також загрозою з високим дестабілізаційним потенціалом (3,44 під час воєнного стану та 3,62 під час відбудови) є збереження російських політичних, культурних, медійних впливів. Утім, на думку експертів, імовірність реалізації цього потенціалу не є найвищою, порівняно з іншими загрозами (2,87 під час воєнного стану та 3,22 під час відбудови) [1].

Досить значними є загрози національній безпеці, спричинені *демографічними втратами, депонуляцією, втратою людського капіталу*. Експерти відзначили, що суттєві ризики і під час війни, і після її завершення будуть зумовлені масовим від'їздом громадян України до інших країн. Зокрема, побоювання спеціалістів стосуються того, що тривала війна призведе до адаптації українців у країнах, у які вони виїхали після початку повномасштабного російського вторгнення. Ці побоювання підтверджуються даними соціологічних досліджень серед біженців. Так, згідно з результатами опитування, проведеного „Центром економічної стратегії” та дослідницькою агенцією Info Sapiens, станом на березень 2023 року декларували впевнений намір повернутися до України 49,7% біженців, а ще 24,3% стверджували, що „скоріш за все” повернуться [27]. При цьому автори дослідження зазначають, що „чим довше триватиме війна, тим більше людей адаптуються до життя за кордоном і не повернуться в Україну” [27].

Також експерти наголошують, що демографічні ризики національній безпеці зумовлені великою кількістю загиблих, знелюдненням окремих регіонів країни через воєнні дії, депонуляцією, зниженням народжуваності,

втратою звичного рівня та способу життя, погіршенням культурного рівня та емоційного стану громадян. Усе це веде до втрати соціального капіталу, нестачі трудових ресурсів. А також – до непрямих наслідків, таких як посилення патріархальних настроїв, поширення консервативних гендерних, вікових, соціальних стереотипів, радикальних політичних, релігійних, світоглядних концепцій, деструктивних моделей соціальної поведінки.

Ще одна досить велика група внутрішньополітичних загроз може бути означена як *нечіткість образу майбутнього України*. „Втома від війни” та наростання соціальної апатії є суттєвим ризиком (3,38 під час воєнного стану та 3,16 під час відбудови [1]). Утім, він значною мірою нівелюється збереженням загальнонаціонального консенсусу щодо необхідності перемоги як єдиної умови уникнення загрози знищення народу. Так, згідно з даними опитування Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, станом на червень 2023 року 93% громадян задекларували віру в перемогу (77% цілком упевнені і 16% скоріше впевнені) [28].

З іншого боку, і експерти проєкту НІСД, і респонденти соціологічних опитувань досить чітко артикулюють запит на формування образу майбутнього, стратегії відбудови та економічного розвитку як під час війни, так і, ще більшою мірою, у період після перемоги. Зокрема, 41% українців бачать загрозу в „відсутності чіткості і прозорості планів відбудови і стану їх виконання” [17]. При цьому вже формуються параметри суспільної дискусії щодо пріоритетів у процесі відбудови. Зокрема, за даними дослідження „Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період”, пріоритетами для країни після війни громадяни вважають розвиток медицини (50%), військової промисловості (46%), будівництва (43%), сільського господарства (38%), освіти і науки (34%) [18]. А жителі обласних центрів, опитані в рамках „Восьмого всеукраїнського муніципального опитування”, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” на замовлення американського Міжнародного республіканського інституту, вважають, що пріоритети відбудови має визначати місцева влада – від 39% у Києві до 58% у Луцьку – та самі жителі міста, селища чи громади: від 19% у Житомирі до 39% у Запоріжжі. Вважають, що пріоритети має визначати центр – від 15% у Сумах до 30% у Миколаєві [29].

Тобто, як на експертному, так і на суспільному рівні вже сформувався запит на серйозну дискусію щодо шляхів розвитку України після війни. Якщо головні побоювання пов'язані зі збереженням негативних явищ, які були притаманними довоєнній Україні (перш за все це стосується корупції), то головні сподівання – з модернізацією та відбудовою.

Специфіка експертного опитування полягає у тому, що воно дає можливість з'ясувати не тільки найбільш очевидні елементи досліджуваної проблеми (у цьому випадку – головні внутрішньополітичні загрози національній безпеці), а й потенційно значимі (фактори ризику, які ще не проявилися повною мірою). У відповідях учасників проєкту називались, як потенційні, загрози внутрішньополітичній стабільності: висока ймовірність політичних конфліктів; неефективна інформаційна політика та неякісна

„вертикальна” комунікація між владою і суспільством; руйнування інфраструктури; соціально-економічні проблеми; кіберзагрози; питання соціальної реінтеграції ветеранів; гендерно зумовлене насилля; зростання популярності ультраправих рухів; нелегальна міграція; міжнаціональні конфлікти; спричинені війною екологічні катастрофи та проблеми.

Загалом, середнє значення визначених експертами внутрішньополітичних загроз національній безпеці становить 2,94 під час воєнного стану та 3,32 під час відбудови. При цьому ймовірність реалізації потенціалу загроз, на думку спеціалістів, зростає з 2,81 під час воєнного стану до 3,41 під час відбудови. Після закінчення війни очікується помітна переорієнтація українського суспільства та політикуму на внутрішньополітичний порядок денний. У центрі уваги опиняться проблеми, які під час війни „відкладені”. А також – внутрішні проблеми, спричинені війною. Серед цих проблем будуть і ті, які мають значний дестабілізаційний потенціал.

Саме тому існує потреба в проведенні **державної політики, спрямованої на мінімізацію цих загроз**. Виходячи з розуміння цієї потреби, експерти проєкту запропонували ряд підходів, спрямованих на вдосконалення державної політики.

Наведемо ключові позиції з експертного опитування [1].

Антикорупційний напрям пропонується реалізувати з акцентом не тільки на протидії, а й на законодавчому унеможливленні умов для корупції, зокрема, на блокуванні будь-яких можливостей для інтеграції державного апарату та бізнесу. Ключові ролі в більш ефективній протидії корупції мають відіграти: завершення судової реформи; подальше посилення громадського контролю; залучення країн-донорів до контролю над використанням коштів на відбудову. Значні сподівання експерти покладають на відновлення електронного декларування.

Підвищення управлінської якості можливе за рахунок посилення ролі та компетенцій громадських рад, удосконалення механізмів доступу до інформації, завершення реформи децентралізації, налагодження комунікації між центром та регіонами, залучення громадян до управління на рівні громад, діджиталізації.

Протидія російським впливам має пріоритетне значення. В інформаційній сфері важливо не тільки протидіяти російській пропаганді, а й підтримувати постійний діалог між владою і суспільством, а також – робити кроки на зближення українського інформаційного поля з європейським: як за стандартами, так і за наповненням. Щодо організацій (політичних, громадських, релігійних), які реалізують в Україні проросійський курс, оптимальною є політика жорсткого контролю – аж до заборони.

Збереження єдності українського суспільства та запобігання наявним (але „відкладеним”) та новим розколам можливе за умови проведення політики, яка включала б соціально-економічну, інформаційну, просвітницьку складові. Важливо також знайти формат обговорення болісних проблем (повернення біженців, реінтеграція ветеранів, відновлення зруйнованих війною регіонів). Особливе значення має

реалізація консолідованої державної політики щодо ветеранів.

Протидія ризикам демографічної кризи має включати відповідальну та справедливу соціальну політику, створення умов для повернення до України громадян, що переїхали до інших країн, надання доступу дітям біженців до української освіти, проведення політики на стимулювання інвестицій в Україну.

Висновки. Проведене в рамках проєкту НІСД „Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування” вивчення внутрішньополітичних ризиків дає змогу дійти таких висновків:

1. Експертне опитування є ефективним інструментом наукового вивчення внутрішньополітичних проблем. У тому числі – питань, що стосуються актуальних та потенційних загроз національній безпеці. В умовах воєнного стану, коли значна частина внутрішньополітичного порядку денного перебуває поза актуальним дискурсом, саме експертні оцінки дозволяють отримати необхідний аналітичний, нарративний, прогнозний матеріал, який може бути використаний як у науковій сфері, так і безпосередньо в державному управлінні.

2. Оцінки учасників опитування, в цілому, корелюються з позиціями українського суспільства, зафіксованими соціологічними дослідженнями. Зокрема, і експерти, і респонденти опитувань називають ті самі головні загрози, а також чітко артикулюють необхідність проведення широкої дискусії щодо образу майбутнього України. Це дозволяє стверджувати, що в рамках проєкту НІСД було отримано загалом коректну оцінку дестабілізаційного потенціалу внутрішньополітичних загроз та ймовірності його реалізації, що було головною метою дослідження.

3. Ключовий висновок експертів проєкту – рівень внутрішньополітичних загроз зросте під час відбудови, порівняно з періодом воєнного стану [1]. У світлі цього висновку є потреба у проведенні державної політики, спрямованої не тільки на мінімізацію поточних внутрішньополітичних загроз, а й на створення умов для зменшення дестабілізаційного потенціалу ризиків у період відбудови.

4. Попри збереження в Україні консолідації суспільства в боротьбі з російською агресією та формування єдиної громадянської ідентичності, внутрішні „лінії розколу” зберігаються. А також – формуються нові. Ворог намагається використати ці об’єктивні фактори у своїх інтересах. Для протидії цим спробам важливо навіть в умовах війни вести якісний суспільний діалог щодо наявних проблем, спрямований на пошук порозуміння та мінімізацію негативних наслідків. Цей підхід має бути основним у реалізації внутрішньої політики як під час воєнного стану, так і в період відбудови.

5. Головні внутрішньополітичні ризики можуть бути мінімізовані за умов: проведення державної політики, яка базується на об’єктивних оцінках ситуації; підтримки широкої суспільної дискусії щодо пошуку шляхів збереження загальнонаціонального консенсусу; залучення громадського активу, експертної спільноти, науковців до пошуку механізмів зниження

ризиків; зменшення російських інформаційних впливів на українське суспільство; формування ключових елементів образу майбутнього України, який включав би чітку позицію щодо збереження європейського та євроатлантичного вибору, пріоритет прав людини, підтверджував курс на модернізацію країни за найкращими світовими стандартами.

Бібліографічні посилання *

1. Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування / авт. кол.: І. Павленко, В. Нагірний, В. Потапенко, Є. Малярєвський. Національний інститут стратегічних досліджень. 2023. 14 липня. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky?__cf_chl_tk=bqVq07IHqeLNwjBDjsdUFMu5HhTWM3VQ69keq7cdsSo-1690394771-0-gaNycGzNDKU
2. Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє та зовнішнє становище України”. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitichna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-0>
3. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія, 2009. 272 с.
4. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Київ : НІСД, 2016. 528 с.
5. Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
6. Резнікова О. Стратегічний аналіз безпекового середовища України. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2022. 8 вересня. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/stratichnyy-analiz-bezpekovo-ho-seredovishcha-ukrayiny>
7. Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики : матеріали круглого столу, 6 липня 2023 р., НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/news/novyny-nisd/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky>
8. Brown H. Thinking about National Security: Defense and Foreign Policy in a Dangerous World. Boulder : Westview Press, 1983. 288 p.
9. Chandler D. Resilience and human security: The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*. 2012. No. 43 (3). P. 213–229.
10. Council of the European Union. Implementation Plan on Security and Defence. 14 November 2016. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/22460/eugs-implementation-plan-st14392en16.pdf>
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року „Про Стратегію національної безпеки України” : Указ Президента України від 14.09.2020. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
12. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с. URL: <https://ipieind.gov.ua/publication/kryzy-politychno-ho-rozvytku-v-ukraini-prychyny-zmist-i-sposoby-nivelivannia-2/>

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

13. Акімова Л. М. Механізм державного управління забезпеченням економічної безпеки України. Київ, 2018. 323 с.

14. Гулай В. Внутрішньополітична безпека України крізь призму концептуалізації гібридних викликів та загроз (2014–2018 рр.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 119–126.

15. Омельченко С. В. Політична безпека: внутрішньополітичні ризики та загрози. *Політикус*. 2021. Вип. 6. С. 49–53. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/14722/1/Omelchenko.pdf>

16. Горбатенко В., Петренко І. Метод „Делфі” та специфіка його застосування у прогнозних розробках. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 174–182. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/horbatenko_metod.pdf

17. Як відбудувати Україну – соціологічне опитування громадян та представників бізнесу. *Transparency International Ukraine*. 2023. URL: <https://ti-ukraine.org/research/yak-vidbudovuvaty-ukrayinu-sotsiologichne-opytuvannya-gromadyan-ta-predstavnykiv-biznesu>

18. Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період (6–11 червня 2023 р.). *Соціологічна група „Рейтинг”*. 2023. 27 червня. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html

19. Ващук Р. Що було не так із західною підтримкою реформ в Україні. *Teksty.org.ua*. 2020. 19 листопада. URL: <https://texty.org.ua/articles/102336/sho-bulo-netak-z-zahidnoyu-pidtrymkoju-reform-v-ukrayini-i-chomu-ce-zakinchylos-zelenskym-lekciya-kolyshnoho-posla-kanady-romana-vashuka/?fbclid=IwAR0UtUS1E9m7N6rR-LuoKhk9vBbWQQdY8yZtrEqkhBNWwpstoRUTfVkJXZs>

20. Путін не має шансів підірвати Україну зсередини – Ганущак. *Громадське радіо*. 2022. 13 квітня. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynuu-marafon/putin-ne-maie-shansiv-pidirvaty-ukrainu-zseredyny-hanushchak>

21. Показники національно-громадянської української ідентичності. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2022. 16 серпня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=9>

22. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022 р.). *Соціологічна група „Рейтинг”*. 2022. 23 серпня. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html

23. Зовнішньополітичні орієнтації громадян України, оцінка зовнішньої політики влади, ставлення до іноземних держав та політиків (лютий – березень 2023 р.). *Разумков центр*. 2023. 4 квітня. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r>

24. Кондрат А. Які фейки поширювала Росія про Україну впродовж війни? *Свідомі*. 2023. 17 лютого. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yaki-feiky-poshyriuvalarosiia-pro-ukrainu-vprodovzh-viiny>

25. Заповідник „Києво-Печерська лавра” розриває договір оренди з УПЦ (МП). *Радіо Свобода*. 2023. 10 березня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lavra-rozruvaje-dohovir-z-upc-mp/32312410.html>

26. Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського Патріархату) : результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2023. 15 червня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1>

27. Михайлишина Д. Що стимулюватиме українських біженців повернутися додому. *Економічна правда*. 2023. 20 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/20/698183>

28. Аналітичний звіт за підсумками опитування „Війна, мир, перемога, майбутнє”. Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. 2023. 28 липня. URL: <https://dif.org.ua/article/analitichniy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-viyna-mir-peremoga-maybutne>

29. Муніципальне опитування IRI: більшість населення вірить у краще майбутнє, схвалює якість послуг місцевої влади та не планує покидати свої міста. *IRI Міжнародний республіканський інститут*. 2023. 30 червня. URL: <https://iri.org.ua/survey/munitsypalne-opytuvannya-iri-bilshist-naselennya-viryt-u-krashe-maybutnye-skhvaluye>

References

1. Analiz zahroz natsionalnii bezpetsi u sferi vnutrishnoi polityky. Ekspertne opytuvannya / avt. kol.: I. Pavlenko, V. Nahirnyi, V. Potapenko, Ye. Maliarevskiy. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 2023. 14 lypnia. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoi-polityky?__cf_chl_tk=bqVq07IHqeLNwjBDjSDUfMu5HHtWM3VQ69keq7cDsSo-1690394771-0-gaNycGzNDKU (Analysis of threats to national security in the sphere of internal policy. Expert poll).

2. Analitichna dopovid do shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy „Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy”. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitichna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-0> (Analytical report on the annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine „On the internal and external situation of Ukraine”).

3. Horbulin V. P., Kachynskiy A. B. Zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy. Kyiv : Intertekhnolohiia, 2009. 272 s. (Fundamentals of national security of Ukraine).

4. Vlasniuk O. S. Natsionalna bezpeka Ukrainy: evoliutsiia problem vnutrishnoi polityky. Kyiv : NISD, 2016. 528 s. (National security of Ukraine: the evolution of internal policy problems).

5. Reznikova O. Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyscha. Kyiv : NISD, 2022. 532 s. (National resilience in the changing security environment).

6. Reznikova O. Stratehichniy analiz bezpekovoho seredovyscha Ukrainy. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. 2022. 8 veresnia. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/stratehichniy-analiz-bezpekovoho-seredovyscha-ukrayiny> (Strategic analysis of Ukraine's security environment).

7. Analiz zahroz natsionalnii bezpetsi u sferi vnutrishnoi polityky : materialy kruhloho stolu, 6 lypnia 2023 r., (NISD). URL: <https://niss.gov.ua/news/novyny-nisd/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoi-polityky> (Analysis of threats to national security in the sphere of domestic policy).

8. Brown H. Thinking about National Security: Defense and Foreign Policy in a Dangerous World. Boulder : Westview Press, 1983. 288 p.

9. Chandler D. Resilience and human security: The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*. 2012. No. 43 (3). P. 213–229.

10. Council of the European Union. Implementation Plan on Security and Defence. 14 November 2016. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/22460/eugs-implementation-plan-st14392en16.pdf>

11. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku „Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy” : Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 14.09.2020. No. 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020 „On the National Security Strategy of Ukraine”).

12. Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny, zmist i sposoby niveliuvannia : monohrafiia / avt. kol.: H. I. Zelenko (kerivnyk, nauk. red.), R. V. Balaban, S. H. Brekhar'ia, L. L. Kyianytsia, O. Yu. Kondratenko, N. V. Kononenko, T. M. Liashenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2022. 352 s. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/kryzy-politychnoho-rozvytku-v-ukraini-prychyny-zmist-i-sposoby-niveliuvannia-2/> (Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling).

13. Akimova L. M. Mekhanizm derzhavnoho upravlinnia zabezpechenniam ekonomichnoi bezpeky Ukrainy. Kyiv, 2018. 323 s. (The state management mechanism for ensuring the economic security of Ukraine).

14. Hulai V. Vnutrishnopolitychna bezpeka Ukrainy kriz pryzmu kontseptualizatsii hibrnydykh vyklykiv ta zahroz (2014–2018 rr.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Vyp. 8. S. 119–126. (Internal political security of Ukraine through the prism of conceptualizing hybrid challenges and threats. 2014–2018).

15. Omelchenko S. V. Politychna bezpeka: vnutrishnopolitychni ryzyky ta zahrozy. *Politykus*. 2021. Vyp. 6. S. 49–53. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/14722/1/Omelchenko.pdf> (Political security: internal political risks and threats).

16. Horbatenko V., Petrenko I. Metod „Delfi” ta spetsyfika yoho zastosuvannia u prohnoznykh rozrobkakh. *Politychnyi menedzhment*. 2008 r. No. 6. S. 174–182. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/horbatenko_metod.pdf (The „Delphi” method and the specifics of its application in predictive development).

17. Yak vidbuduvaty Ukrainu – sotsiologichne opytuvannia hromadian ta predstavnykiv biznesu. *Transparency International Ukraine*. 2023. URL: <https://ti-ukraine.org/research/yak-vidbudovuvaty-ukrayinu-sotsiologichne-opytuvannya-gromadyan-ta-predstavnykiv-biznesu> (How to rebuild Ukraine – sociological survey of citizens and business representatives).

18. Formula stiiikosti Ukrainy: osnovni skladovi pid chas viiny ta u postvoiennyi period (6–11 chervnia 2023 r.). *Sotsiologichna hrupa „Reitynh”*. 2023. 27 chervnia. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html (Ukraine's stability formula: main components during the war and in the post-war period).

19. Vashchuk R. Shcho bulo ne tak iz zakhidnoi pidtrymkoiu reform v Ukraini. *Teksty.org.ua*. 2020. 19 lystopada. URL: <https://texty.org.ua/articles/102336/sho-bulo-ne-tak-z-zahidnoyu-pidtrymkoyu-reform-v-ukrayini-i-chomu-ce-zakinchylos-zelenskym-lekciya-kolyshnoho-posla-kanady-romana-vashuka/?fbclid=IwAR0UtUS1E9m7N6rR-LuoKhk9vBbWQQdY8yZtrEqkBNWwpstoRUTfVkZXZs> (What was wrong with Western support for reforms in Ukraine).

20. Putin ne maie shansiv pidirvaty Ukrainu zseredyny – Hanushchak. *Hromadske radio*. 2022. 13 kvitnia. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynny-marafon/putin-ne-maie-shansiv-pidirvaty-ukrainu-zseredyny-hanushchak> (Putin has no chance of undermining Ukraine from the inside).

21. Pokaznyky natsionalno-hromadianskoi ukrainskoi identychnosti. *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. 2022. 16 serpnia. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=9> (Indicators of Ukrainian national-civic identity).

22. Simnadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm.

Tsinnosti (17–18 serpnia 2022 r.). *Sotsiologichna hrupa „Reitynh”*. 2022. 23 serpnia. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (Seventeenth National Poll: Identity. Patriotism. Values).

23. Zovnishnopolitychni oriientatsii hromadian Ukrainy, otsinka zovnishnoi polityky vlady, stavlennia do inozemnykh derzhav ta politykiv (liutyi – berezen 2023 r.). *Razumkov tsentr*. 2023. 4 kvitnia. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r> (Foreign policy orientations of citizens of Ukraine, evaluation of the government's foreign policy, attitude towards foreign countries and politicians).

24. Kondrat A. Yaki feiky poshyriuvala Rosiia pro Ukrainu vprodovzh viiny? *Svidomi*. 2023. 17 liutoho. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yaki-feiky-poshyriuvala-rosiia-pro-ukrainu-vprodovzh-viiny> (What fakes was spread by Russia about Ukraine during the war?).

25. Zapovidnyk „Kyievo-Pecherska lavra” rozryvaie dohovor orendy z UPTs (MP). *Radio Svoboda*. 2023. 10 bereznia. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lavra-rozryvaie-dohovor-z-upc-mp/32312410.html> (Reserve „Kyiv-Pechersk Lavra” terminates the lease agreement with the Ukrainian Orthodox Church (MP)).

26. Yakoiu maie buty polityka vlady shchodo Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (Moskovskoho Patriarkhatu) : rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 26 travnia – 5 chervnia 2023 roku. *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. 2023. 15 chervnia. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1> (What should be the policy of the authorities regarding the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate)).

27. Mykhailyshyna D. Shcho stymuliuvatyme ukraïnskykh bizhentsiv povernutysia domomu. *Ekonomichna pravda*. 2023. 20 bereznia. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/20/698183/> (What will encourage Ukrainian refugees to return home).

28. Analitychnyi zvit za pidsumkamy opytuvannia „Viina, myr, peremoha, maibutnie”. *Fond „Demokratychni initsiatyvy” imeni Ilka Kucheriva*. 2023. 28 lypnia. URL: <https://dif.org.ua/article/analitichnyy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-viynamir-peremoga-maybutne> (Analytical report based on the results of the „War, Peace, Victory, Future” survey).

29. Munitsypalne opytuvannia IRI: bilshist naseleennia viryt u krashche maibutnie, skhvaliue yakist posluh mistsevoi vlady ta ne planue pokydaty svoi mista. *IRI Mizhnarodnyi respublikanskyi instytut*. 2023. 30 chervnia. URL: <https://iri.org.ua/survey/munitsypalne-opytuvannya-iri-bilshist-naseleennya-viryt-u-krashche-maybutnye-skhvaliuye> (IRI municipal poll: the majority of the population believes in a better future, approves of the quality of local government services and does not plan to leave their cities).

Стаття надійшла до редакції 25.08.2023

УДК 342.5'25(477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-5>

Відносини по лінії центр-периферія в Україні: ресурси підвищення стійкості держави

Анотація. У статті виокремлено ключові фактори, які уможливили зниження проявів конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією в Україні і дозволили їм зробити внесок у підвищення стійкості держави у 2022–2023 рр. Для аналізу динаміки конфліктного потенціалу відносин по лінії центр-периферія використано теорії інституціоналізму раціонального вибору (Rational Choice Institutionalism) та соціально-політичного поділу. У статті виокремлено ключове джерело проявів конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією в Україні у минулому: патерн політичної конкуренції між центральними політичними акторами, який дозволяв використовувати їм свої адміністративні повноваження для змін підпорядкування регіональних політичних акторів задля зміцнення власних позицій у центрі. До переліку чинників підвищення стійкості держави впродовж 2022–2023 рр. було додано два фактори, що безпосередньо стосуються відносин між центром і периферією. Перший фактор є інституційним, це реформа децентралізації (2014–2020 рр.), що передбачала посилення повноважень та розширення ресурсної бази органів місцевого, а не обласного самоврядування. Другий фактор неінституціоналізований, це зміна відносин між центром і периферією внаслідок „націоналізації” електоральної поведінки виборців на демократичних виборах, що призвело до появи домінантного центрального політичного актора та нейтралізувало можливість конкурентної боротьби між політичними акторами центрального рівня за допомогою підпорядкування субнаціональних політичних акторів. Важливою складовою якісно іншого патерну відносин по лінії центр-периферія стала взаємодія домінантного центрального політичного актора із субнаціональними акторами під час місцевих виборів 2020 р. Водночас у статті міститься застереження, що інституційні та неінституціоналізовані зміни відносин по лінії центр-периферія не здатні автоматично нейтралізувати кланові або олігархічні структури на місцевому рівні. Також у статті виокремлено три типи конкретного внеску нових відносин по

Валентина Романова,
кандидат політичних наук,
Інститут досліджень економік,
що розвиваються (IDE-JETRO),
(Японія)

Valentyna Romanova,
PhD in Political Science,
Institute of Developing
Economies
(IDE-JETRO),
(Japan)

ORCID: 0000-0002-0889-2328
Valentyna_Romanova@ide.go.jp

Андреас Умланд,
кандидат політичних наук,
кандидат історичних наук,
Шведський інститут
міжнародних
справ у Стокгольмі (Швеція),

Andreas Umland,
PhD in Political and Historical
Science,
The Swedish Institute of
International
Affairs in Stockholm,
(Sweden)

ORCID: 0000-0001-7916-4646,
andreas.umland@ui.se

лінії центр-периферія у підвищення стійкості держави впродовж 2022–2023 рр. Вони уможливили внесок місцевого самоврядування у територіальну оборону України, підтримку внутрішньо переміщених осіб та відбудову держави.

Ключові слова: стійкість держави, децентралізація, Україна.

Centre-periphery relations: means for advancing state resilience

Abstract. This article identifies key factors that helped reducing the conflict potential in centre-periphery relations in Ukraine and enabled their contribution to state resilience in 2022–2023. The analytical framework is based on rational choice institutionalism and cleavage theory. The article argues that the conflict potential of center-periphery relations in the past was triggered by political competition between key central political actors for a subordination of subnational political actors, in order to strengthen their own positions in the Center. The article specifies two factors that helped reducing the conflict potential of centre-periphery relations and enabled a positive input from them into Ukraine's state resilience in 2022–2023. The first factor is an institutional one, i. e. the decentralization reform (2014–2020), which strengthened duties and resources of local self-government rather than regional administrations. The second factor is a non-institutional one; it is a „nationalization” of electoral behaviour in democratic contests that led to the emergence of a dominant central political actor and turn away from competitive struggles between central political actors with the help of subnational actors. A shift in the pattern of center-periphery relations was visible in changing interaction of the dominant central political actor with subnational actors during the 2020 regional elections. Still, the article acknowledges that such institutionalized and non-institutionalized changes cannot automatically neutralize clan or oligarchic structures at the local level. Finally, the article identified three types of concrete contributions of Ukraine's new center-periphery relations to increasing state resilience in 2022–2023. They happened via enabling the input of local self-government into territorial defense, the support of internally displaced persons, and Ukraine's recovery from the Russia's war.

Key words: state resilience, decentralization, Ukraine.

Постановка проблеми. Донедавна інституційні відносини між центром і периферією в Україні характеризувались як такі, що мають відчутний конфліктний потенціал [1–3]. Менш численними були наукові доробки, які стверджували, що регіональні відмінності в Україні посилювали процеси рівноваги на центральному рівні, а відсутність домінуючої регіональної групи призводила до міжрегіональної конкуренції, де центр виступав у ролі модератора [4; 5]. Після 2014 р. більш численними стали наукові дослідження, які докладно аналізували складові інституційних відносин між центром і периферією в Україні, у тому числі у контексті зв'язку із національною безпекою [6–8]. У свою чергу, протягом 2022–2023 рр. з'являються дослідження, які вказують на внесок відносин по лінії центр-периферія у підвищення спроможності України встояти і дати відсіч широкомасштабній війні РФ [9–12]. Виникає відкрите запитання, віднайдення відповіді на яке є завданням цієї статті, а саме – які фактори

уможливили зниження або нейтралізацію конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією в Україні і дозволили відносинам по лінії центр-периферія позитивно вплинути на стійкість держави.

Проаналізувавши підходи до визначення поняття стійкості у науковій літературі, у тому числі низку „тематичних” глосаріїв з питань стійкості, розроблених низкою дослідницьких центрів, зокрема Стокгольмського центру стійкості, Альянсу стійкості, Міжнародного інституту з питань відновлення після катастроф (DRI), вітчизняна дослідниця національної стійкості О. Резнікова зазначає, „що в узагальненому вигляді поняття "стійкість" характеризує реакцію об'єкта на певні зовнішні подразники, його здатність адаптуватися до їх впливів без значної втрати функціональності” [13]. Ця стаття використовує поняття „стійкість” у такому розумінні.

Поняття конфліктного потенціалу інтерпретується відповідно до логіки Дж. Найта – представника школи інституціоналізму раціонального вибору [14]. Дж. Найт убачав конфліктний потенціал у будь-якій соціально-політичній системі. За логікою Дж. Найта, конфлікти продукуються через нерівномірний розподіл ресурсів між акторами [14, с. 40] і „дистрибутивні” ефекти функціонування інститутів, тобто характер поділу ресурсів між акторами відповідно до наявних норм і правил [14, с. 13–14]. Дж. Найт розумів зміну інститутів як наслідок конфліктів між акторами стосовно поділу ресурсів у фактично безперервному процесі трансформації балансу сил. Учений звертав особливу увагу на завдання виокремлення факторів, які визначають динаміку, тобто зміну, конфліктного потенціалу тої чи іншої системи. За логікою Дж. Найта, трансформація конфліктного потенціалу уможливлюється змінами „дистрибутивних” ефектів функціонування інститутів. Розуміння Дж. Найта дозволяє нам проаналізувати конфліктний потенціал відносин по лінії центр-периферія в Україні.

„Центр-периферія” – це дихотомія, яка використовується для опису та пояснення нерівномірного розподілу управлінських функцій і ресурсів в економіці, суспільстві і політиці” [15, с. 8]. З-поміж низки політичних, соціологічних та економічних теорій, що пояснюють цю дихотомію [15, с. 8–22], ця стаття спирається саме на теорію соціально-політичного поділу [16]. Ця теорія дозволяє пояснити логіку протистояння та взаємодії різних груп політичних акторів у просторовому вимірі. Теорія соціально-політичного поділу стверджує, що розмежування між центром і периферією є однією з чотирьох центральних ліній поділу, вздовж яких структуруються владні відносини в суспільстві. Теорія пропонує типологію центрів і периферій, зокрема, за ознаками ресурсної забезпеченості та управлінської спроможності. Якщо периферія залежить від центру внаслідок управлінської, або адміністративної, підпорядкованості, то центр може залежати від периферії з огляду на наявність ресурсної бази. Теорія соціально-політичного поділу наголошує, що як центр, так і периферія не є монолітними і можуть бути представленими різними групами політичних акторів та груп (економічних) інтересів. Відповідно до теорії соціально-

політичного поділу, напруга або протистояння по лінії центр-периферія може відбуватися як унаслідок централізації системи управління, так і внаслідок ініціатив, спрямованих на децентралізацію влади. За логікою теорії соціально-політичного поділу, характер взаємодії по лінії центр-периферія значною мірою визначає вектор державотворення, а отже – характер стійкості держави.

Також для вирішення завдання цієї статті було використано визначення і типологію інститутів основоположника інституціоналізму Д. Норта. Д. Норт визначає інститути як сукупність настанов, норм, правил політичної діяльності [17]. Такі інститути можуть бути формальними (або інституціоналізованими) і неформальними (або неінституціоналізованими). Формальні інститути виникають цілеспрямовано: внаслідок формалізації ухвалених рішень щодо взаємодії акторів, розподілу ресурсів тощо. Зміна формальних інститутів передбачає проведення цільових реформ, ухвалення законів, юридичних та нормативно-правових актів. Неформальні інститути виникають спонтанно, у процесі політичної діяльності; згодом вони стають звичними практиками взаємодії політичних та інших акторів.

Таким чином, наше дослідження спирається насамперед на теорії соціально-політичного поділу та інституціоналізму раціонального вибору для вирішення поставленого завдання: визначення факторів, що уможливили зниження або нейтралізацію конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією в Україні і дозволили відносинам по лінії центр-периферія позитивно вплинути на стійкість держави.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі існує консенсус, що з моменту здобуття Україною незалежності інституційні відносини по лінії центр-периферія демонстрували конфліктний потенціал. Однією з ключових причин була боротьба за владні ресурси між політичними акторами на центральному рівні, насамперед – президентом і парламентом, які прагнули підпорядкувати собі субнаціональних політичних акторів для зміцнення власних позицій у центрі. Так, до моменту утвердження Конституції 1996 року президент і парламент конкурували за повноваження, включно із правом призначати ключових політичних акторів на обласному та районному рівні [18]. Конституція 1996 року запровадила президентсько-парламентську систему правління, відповідно до якої керівництво обласних та районних державних адміністрацій було підпорядковано президенту, а обласні та районні ради втратили право формувати власні виконавчі комітети. Крім того, Президент України Л. Кучма зробив додаткові кроки для концентрації президентської влади. По-перше, він створив інституційні умови для додаткового посилення повноважень голів обласних державних адміністрацій у рамках законодавчих новацій 1998–1999 рр. По-друге, адміністративне підпорядкування обласних і районних державних адміністрацій президенту передбачало їхню політичну співпрацю з ним як з політиком. Керівництво обласних і районних адміністрацій часто виконувало функції регіональних штабів обласних організацій пропрезидентських партій [18]. Обласні та районні державні адміністрації,

що були підпорядковані президенту, здобули домінуючі позиції на субнаціональному рівні, надаючи адміністративну підтримку президенту та пропрезидентським партіям на президентських виборах 1999 р., а також на парламентських виборах 1998 р. та 2002 р. Водночас Л. Кучма декларував спроби посилити місцеве самоврядування на низовому рівні. Зокрема, Концепція адміністративної реформи в Україні була затверджена Указом Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98. Вона містить окремий розділ, присвячений трансформації територіального устрою та системи місцевого самоврядування, що передбачає становлення нових низових адміністративно-територіальних утворень шляхом проведення державно-правових експериментів у різних областях України. Однак положення Концепції не набуло подальшого опрацювання, оскільки не було розроблено механізмів їх реалізації.

Таким чином, було кристалізовано інституційний дизайн відносин по лінії центр-периферія, який передбачав концентрацію владних повноважень на центральному рівні в особі президента, а на субнаціональному рівні — в особі голів обласних державних адміністрацій, які були підпорядковані президенту.

Ключовим проявом конфліктного потенціалу у відносинах між центром і периферією став наслідок невдалої спроби президента Л. Кучми забезпечити прихід до влади свого наступника на чергових президентських виборах 2004 р. Керівництво обласних державних адміністрацій (переважно на Сході та Півдні країни) досить активно використовувало адміністративний ресурс для електоральної мобілізації на користь провладного кандидата. У свою чергу, обласні ради (переважно на Заході та в Центрі країни) чинили цьому спротив. Демонстрація загострення відносин по лінії центр-периферія свідчила не стільки про конфліктний потенціал цих відносин, скільки про наслідок кризи політичного режиму як такого.

Відповідно, спроба оптимізувати інституційний дизайн відносин по лінії центр-периферія була реалізована у рамках реформи політичної системи, яка була покликана зробити політичний режим в Україні більш демократичним. Ідеться про один з ключових наслідків Помаранчевої революції: ухвалення конституційної реформи, що уможливила парламентсько-президентську форму правління завдяки посиленню ролі парламенту і уряду [19; 20]. Внаслідок конституційної реформи голови обласних та районних державних адміністрацій були одночасно підпорядковані президенту та уряду, відповідно до ст. 118 Конституції України. На президента було покладено обов'язок призначати та звільняти голів обласних державних адміністрацій лише після узгодження з урядом. У свою чергу, Кабінет Міністрів став відповідальним за реалізацію державної політики на місцевому рівні.

Однак на початку 2006 р. стало очевидним, що такі інституційні зміни не убезпечили відносини по лінії центр-периферія від негативних наслідків конкуренції між президентом і прем'єр-міністром на центральному рівні. Замість того, щоб спільно координувати діяльність субнаціональних

політичних акторів, президент і прем'єр-міністр конкурували між собою за їх підпорядкування. Наприклад, вони надавали суперечливі вказівки обласним державним адміністраціям навіть під час високої інфляції 2007 р. та економічної і фінансової кризи 2008–2009 рр. Практика узгодження президентом, прем'єр-міністром і представниками парламентської коаліції кандидатів на посади голів обласних державних адміністрацій за так званим „квотним принципом”, яку було використано після Помаранчевої революції, не допомогла уникнути конкуренції між центральними політичними акторами за підпорядкування субнаціональних акторів. Конституційну реформу було анульовано у 2010 р. і знову введено в дію у 2014 р.

Важливим наслідком такого формату конкуренції між центральними політичними акторами, який передбачав політичну боротьбу за підпорядкування субнаціональних політичних акторів, стало зниження якості державних послуг на місцях, як-от охорона здоров'я та освіта тощо. З огляду на першочергову пріоритетність електоральних завдань, що стояли перед головами обласних та районних державних адміністрацій, ці субнаціональні політичні актори фокусували свої зусилля на мобілізації виборців шляхом застосування адміністративного ресурсу, а не внаслідок підвищення якості державних послуг на місцях [21]. Поодинокі спроби зробити міжбюджетні відносини більш прозорими, а адміністративні повноваження субнаціональних акторів співмірними із ресурсним забезпеченням мали місце. Зокрема, реформа бюджетного законодавства 2001 р. частково сприяла формуванню прозорих правил бюджетних відносин. Однак такі поодинокі спроби не дозволяли вирішити завдання підвищення якості державних послуг на місцях. У 2005 р. уряд представив концепцію адміністративно-територіальної реформи, яка була спрямована на покращення державного управління та надання державних послуг на субнаціональному рівні [22]. Уряди після Помаранчевої революції доопрацьовували цю концепцію, однак керівництву держави бракувало політичної волі для реалізації реформи [21]. Це засвідчило нерозв'язаність проблеми для політики – збереження відчутного конфліктного потенціалу у відносинах по лінії центр-периферія.

Наукові доробки вітчизняних учених пропонують ґрунтовний перелік факторів, які позитивно вплинули і впливають на стійкість держави напередодні і під час війни РФ проти України [13; 23]. У свою чергу, ця стаття виокремлює два фактори, завдяки яким прояви конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією було знижено невдовзі перед повномасштабною війною РФ проти України.

Перший фактор є інституційною зміною відносин між центром і периферією внаслідок реформи децентралізації (2014–2020 рр.), що передбачала посилення повноважень та розширення ресурсної бази органів місцевого, а не обласного та районного самоврядування, а також зробила міжбюджетні відносини більш прозорими. 1 квітня 2014 р. уряд, сформований після перемоги Євромайдану, ухвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіального поділу влади.

Цей документ окреслив порядок денний реформи децентралізації і включав три основні цілі.

По-перше, місцеве самоврядування мало бути посилене шляхом об'єднання територіальних громад задля підвищення їхньої спроможності надавати державні послуги завдяки фіскальній децентралізації. По-друге, було заплановано змінити територіальний поділ держави на місцевому рівні шляхом об'єднання муніципалітетів та на субрегіональному рівні – шляхом злиття районів. По-третє, обласне та районне самоврядування мало бути посилене шляхом надання обласним та районним радам конституційного права створювати власні виконавчі комітети, тобто шляхом проведення політичної децентралізації. Перші дві з цих трьох цілей реформи було досягнуто. Однак досягнення третьої мети реформи передбачало внесення змін до Конституції і було відкладено.

Результати нашого попереднього дослідження засвідчили таке: „Використовуючи термінологію теорії черговості етапів упровадження децентралізації, початок чинної реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні з адміністративної та фіскальної децентралізації і (вимушене) відтермінування політичної децентралізації може задати вектор зниження ступеня автономії акторів та інститутів субнаціонального рівня” [24, с. 49]. У свою чергу, результати дослідження, яке ми представляємо у цій статті, дають підстави вважати, що імплементація саме двох цілей реформи децентралізації виявилася достатньою для актуалізації першого фактору зниження проявів конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією в Україні. Саме завдяки досягненню зазначених цілей реформи децентралізації відбулася відчутна зміна у розподілі ресурсів між акторами субнаціонального рівня; водночас, розподіл ресурсів між центральними і субнаціональними акторами не зазнав принципових змін.

Так, для підвищення якості державних послуг на місцях низку повноважень, які раніше виконували обласні та районні органи влади та самоврядування, було передано на рівень новосформованих об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Ідеться насамперед про початкову і середню освіту та адміністративні послуги. Крок за кроком упроваджувалася децентралізація надання соціальних послуг. Також ОТГ отримали право власності на землю в межах своїх адміністративних кордонів, що спростило завдання планування розвитку громад. Таким чином, було реорганізовано повноваження ключових політичних акторів, відповідальних за надання державних послуг відповідно до принципу субсидіарності.

Для забезпечення ресурсної спроможності ОТГ виконувати нові функції у грудні 2014 р. було реформовано міжбюджетні відносини. Нове податкове законодавство привело до зміни балансу повноважень між субнаціональними органами влади [25]. Зокрема, внаслідок внесення змін до податкового та бюджетного законодавств усі ОТГ отримали свої місцеві бюджети. Впровадження місцевих бюджетів для всіх без винятку органів місцевого самоврядування створило однакові „правила гри” для

взаємодії політичних акторів центрального, обласного та місцевого рівнів. Водночас були запроваджені прямі відносини між центральним бюджетом та бюджетами ОТГ.

Прямі міжбюджетні відносини між центральним бюджетом і бюджетами кожної з ОТГ стали однією з карколомних змін для відносин по лінії центр-периферія. Такий крок дозволив знизити інституційні можливості голів обласних державних адміністрацій координувати місцеві бюджети у рамках відповідної області. Це було звичною практикою до впровадження реформи децентралізації з огляду на безпосередній зв'язок місцевих бюджетів із обласними та районними бюджетами до 2014 р.

Також бюджети ОТГ були зміцнені завдяки збільшенню частки податків, що надходила до бюджетів ОТГ, насамперед 60% податку на доходи фізичних осіб (ПДФО). До 2014 р. це було прерогативою лише міст обласного значення, що давало їм можливість для підтримання порівняно високої якості державних послуг [22]. Крім того, ОТГ отримали субвенції та дотації з державного бюджету, зокрема, дотацію на підвищення своєї спроможності (до 2020 року) та дотацію на соціально-економічний розвиток [26]. Також було запроваджено трансферти, що визначалися на основі формули децентралізації [22]. Відповідно, цільове використання надходжень від трансфертів стало відповідальністю ОТГ, тобто місцевої, а не обласної влади.

Формульний розрахунок трансфертів знизив можливості для непрозорих нарахунків та розширив можливості для підзвітності та цільового використання. Трансферти використовуються для покриття витрат на виконання тих завдань, які уряд делегував ОТГ – наприклад, у сфері шкільної освіти [27]. Крім того, було запроваджено горизонтальне вирівнювання на основі доходів ОТГ: „ОТГ з податковими надходженнями, що принаймні на 10% перевищують середній показник по Україні, отримують 50% надлишку своїх доходів. Органи місцевого самоврядування з податковими надходженнями нижче 90% від середнього показника по країні отримують базову дотацію в розмірі 80% від того, що необхідно для досягнення середнього показника по країні. Органи місцевого самоврядування з доходами від 90% до 110% від середнього по країні не отримують ані дотацій, ані вилучень” [25, с. 191].

Навіть в умовах розширення ресурсної бази органів місцевого самоврядування внаслідок фіскальної децентралізації багато ОТГ відчували брак можливостей виконувати свої додаткові інституційні повноваження [28]. За таких умов вони потребували допомоги безпосередньо центральної влади. Цей феномен став наслідком зниження інституційної спроможності голів обласних державних адміністрацій координувати місцеві бюджети у рамках відповідної області, що поєднувалося із підсиленням зв'язку між центральною та місцевою владою на рівні ОТГ.

Таким чином, відбулося збільшення надходжень у місцеві бюджети ОТГ прозорим способом та розширено перелік обов'язків щодо надання державних послуг на місцевому рівні. У свою чергу, інституційні підвалини для підвищення спроможності місцевої влади надавати державні послуги

на місцях сформували підґрунтя для зниження проявів конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією в Україні. Оскільки відбулося посилення повноважень та розширення ресурсної бази органів місцевого, а не обласного та районного самоврядування, інституційні зміни відносин між центром і периферією впродовж 2014–2020 рр. стали важливим фактором зниження їх конфліктного потенціалу.

Другий фактор – це неінституціоналізована зміна відносин між центром і периферією через зміну попереднього патерну конкурентної боротьби між політичними акторами центрального рівня з огляду на появу домінантного політичного актора на центральному рівні внаслідок „націоналізації” електоральної поведінки виборців на демократичних виборах у 2019 р. Цей фактор не є інституціоналізованим; він пов’язаний із електоральною поведінкою виборців у певний електоральний цикл. На президентських виборах 2019 р. В. Зеленський здобув домінантну електоральну підтримку в усіх регіонах України, де відбувалися вибори, окрім Львівської області. Також президентська партія „Слуга народу” здобула консолідовану – націоналізовану – електоральну підтримку на парламентських виборах 2019 р. Ідеться про патерн електоральної підтримки, який відрізнявся від електоральної поведінки виборців на попередніх виборах, що мала регіоналізовану структуру [21]. Формування однією партією парламентської більшості знизило вірогідність конкуренції між прем’єр-міністром і президентом. Попри низку слабких місць, така модель взаємодії центральних акторів привела до зменшення потреби боротьби за владні ресурси між політичними акторами на центральному рівні; інтенцію підпорядкувати собі субнаціональних політичних акторів для зміцнення власних позицій у центрі було нейтралізовано.

Показово, що саме за цих обставин новообраний президент фіналізував реформу децентралізації влади, яку було розпочато, але не завершено за часів його попередника П. Порошенка. У 2020 р. було завершено процес формування ОТГ і впроваджено створення великих районів: станом на червень 2020 р. було сформовано 1469 ОТГ, після чого – у липні 2020 р. – 490 районів, які існували до цього часу, було об’єднано у 136 нові райони. Нові райони значною мірою відповідали рівню NUTS 3, який використовується в ЄС [29]. Ці трансформації суперечили попереднім патернам відносин по лінії центр-периферія, коли зміни у відносинах між центром і периферією відбувалися внаслідок боротьби за владу в центрі, коли центральні політичні актори прагнули підпорядкувати собі місцеву владу для зміцнення власних позицій у центрі.

Важливою складовою якісно іншого патерну відносин по лінії центр-периферія стала взаємодія домінантного центрального політичного актора із головами обласних державних адміністрацій під час місцевих виборів 2020 р. Важливо підкреслити, що саме у цей час спостерігалось спорадичне напруження у відносинах між центральною владою і міськими головами великих міст, яке хронологічно розпочалося на початку пандемії коронавірусу у 2020 р. За таких обставин пропрезидентська партія „Слуга народу” не здійснювала спроб інкорпорувати у свої партійні

списки своїх політичних опонентів з-поміж міських голів задля зниження напруги. Більше того, під час виборчої кампанії 2020 р. тільки п'ять голів обласних державних адміністрацій було залучено у передвиборчі списки пропрезидентської партії „Слуга народу”.

Такий підхід контрастує із попереднім патерном взаємодії центральних та субнаціональних політичних акторів під час місцевих виборів. Попередній патерн можна охарактеризувати таким чином: (а) під час місцевих виборів в умовах демократичного транзиту багато голів обласних державних адміністрацій було залучено до виборчих списків різних політичних партій з-поміж спектра політичних сил, які асоціювалися із президентом, прем'єр-міністром і парламентською коаліцією; (б) під час місцевих виборів в умовах транзиту політичного режиму в бік авторитаризму багато голів обласних державних адміністрацій, яких було занесено до виборчих списків, представляли одну партію – „партію влади”. Наприклад, напередодні місцевих виборів 2015 р. значна частина голів обласних державних адміністрацій була занесена у списки партій, що балотувалися в обласні ради. Насамперед це стосувалося Блоку Петра Порошенка „Солідарність”, але голови обласних державних адміністрацій у Миколаївській, Полтавській, Чернівецькій областях були занесені до виборчих списків партії ВО „Батьківщина”. Натомість, під час місцевих виборів 2010 р., спосіб проведення яких значно звузив можливості для конкуренції політичних партій та засвідчив низку загрозливих авторитарних тенденцій, ступінь залученості голів обласних державних адміністрацій у виборчі списки „Партії регіонів” був майже абсолютним [21].

Є висока ймовірність, що відмова від спроб електоральної мобілізації на користь „Слуги народу” силами голів обласних державних адміністрацій на місцевих виборах 2020 р. стала наслідком її домінантної позиції на центральному рівні. Іншими словами, в умовах унітарного адміністративно-територіального устрою домінантний центральний політичний актор не мав потреби концентрувати максимум своєї уваги на консолідацію своєї електоральної підтримки на місцевому рівні. З одного боку, партія „Слуга народу” продемонструвала величезний контраст між своїм електоральним результатом на парламентських виборах 2019 р. та на місцевих виборах 2020 р. З іншого боку, вона значно покращила свої лідерські позиції на не-прямих виборах голів обласних рад у 2020 р. Тоді як „Слуга народу” здобула першість на прямих виборах до обласних рад тільки у чотирьох випадках, її представники виграли непрямі вибори голів обласних рад в 11 областях. Такий результат став наслідком широкого застосування компромісних стратегій під час взаємодії між акторами у новообраних обласних рада; компромісні стратегії передбачали досягнення домовленостей щодо розподілу посад голови обласної ради, заступників тощо [21].

У цьому контексті важливо застерегти, що інституційні зміни відносин між центром і периферією внаслідок підвищення спроможності ОТГ, а також неінституціоналізовані зміни відносин по лінії центр-периферія, що проаналізовано вище, не здатні автоматично нейтралізувати кланові

або олігархічні структури на місцевому рівні. Мережа таких структур формувалася впродовж десятиліть [30] – як на центральному, так і на місцевому рівні [31]. Результати досліджень свідчать, що у деяких випадках реформа децентралізації сприяла переміщенню корупційних мереж з національного чи регіонального на місцевий рівень [32; 33]. Однак наукові доробки також фіксують зменшення можливостей для корупційних практик унаслідок підвищення прозорості використання коштів та акценті на якості державних послуг на місцях [34].

Показово, що зниження проявів конфліктного потенціалу відносин по лінії центр-периферія в Україні відбувалося майже синхронно із гібридною війною РФ проти України. Наукові напрацювання свідчать, що однією з тактик РФ у її гібридній війні проти України у 2014–2021 рр. були спроби захопити окремі українські регіони та обласні центри за допомогою місцевих колаборантів [35–39]. Типовими територіальними рамками для такої практики були регіони або макрорегіони [40; 41]. Відповідно, РФ орієнтувалася насамперед на субнаціональні еліти регіонального рівня в Україні для сприяння та використання сепаратистських настроїв [42–44].

Зниженню ефективності гібридної війни РФ проти України сприяв інституційний дизайн реформи децентралізації: зміцнення управлінських структур на місцевому рівні, починаючи з 2014 р., позбавлення РФ інституційної основи для гібридних інтервенцій [45]. У свою чергу, це ускладнило планування і проведення РФ таких операцій, що було реалізовано в Сімферополі, Донецьку і Луганську в 2014 р. Унаслідок реформи децентралізації обласні центри втратили свою домінуючу владу на субнаціональному рівні в Україні; прояви конфліктного потенціалу відносин по лінії центр-периферія дедалі знижувалися. Відповідно, агресору ставало дедалі важче ініціювати процеси анексії без відкритого військового наступу.

Одразу після повномасштабного нападу РФ на Україну у лютому 2022 р. в Україні було введено воєнний стан. З огляду на це інституційні відносини між центром і периферією зазнали певних змін, зокрема, повноваження голів обласних військових адміністрацій (раніше – голів обласних державних адміністрацій) було розширено. Вони уповноважені опікуватися, серед іншого, питаннями оборони і набули ширших можливостей для розподілу бюджетних коштів. Водночас місцеве самоврядування на рівні ОТГ робить відчутний внесок насамперед у територіальну оборону України, підтримку внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та відбудову держави.

По-перше, інституційна зміна відносин по лінії центр-периферія внаслідок реформи місцевого самоврядування дозволила самоврядуванню на рівні ОТГ зробити свій внесок у територіальну оборону України [11; 12] відповідно до Закону України „Про основи національного спротиву” від 16 липня 2021 р. та відповідно до Концепції забезпечення національної системи стійкості, яку було затверджено Указом Президента України № 479/2021 „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року „Про запровадження національної системи стійкості” від 27 вересня 2021 р.

Зокрема, відповідно до Закону України „Про основи національного спротиву” до переліку завдань територіальної оборони, як складової національного спротиву, було віднесено вжиття заходів щодо оборони території та захисту населення, а також участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його впровадження (стаття 3.3). У свою чергу, органи місцевого самоврядування було віднесено до цивільної складової територіальної оборони (стаття 4.3). Закон „Про основи національного спротиву” визначив алгоритм формування підрозділів територіальної оборони, а також добровольчих формувань територіальних громад (включно із урахуванням спроможностей відповідних територіальних громад). Зокрема, Закон надав місцевій владі, представленій місцевими державними адміністраціями (стаття 13) і органами місцевого самоврядування (стаття 14), інституційну і фінансову підтримку для створення підрозділів територіальної оборони та добровольчих формувань ОТГ. Важливо, що Закон передбачив фінансування потреб територіальної оборони з центрального та місцевого бюджетів.

Невдовзі після ухвалення Закону України „Про основи національного спротиву” Указом Президента України № 479/2021 „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року „Про запровадження національної системи стійкості”” було затверджено Концепцію забезпечення національної системи стійкості. Відповідно до Концепції, формування національної системи стійкості передбачає взаємодію органів державної влади та органів місцевого самоврядування, визначення механізму координації їх діяльності, а також чіткий розподіл відповідальності задля як запобігання, так і реагування на загрози. Таким чином, у тексті Концепції характер взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування було віднесено до переліку складових національної системи стійкості, а органи місцевого самоврядування було класифіковано як суб’єктів забезпечення національної стійкості. Надзвичайно важливо, що Концепція заклала принцип субсидіарності в основу національної системи стійкості. Відповідно до зазначеного Указу Президента України Концепцію планувалося реалізувати протягом 2021–2025 рр.

З огляду на обмежені часові рамки, напередодні широкомасштабного нападу Росії на Україну у лютому 2022 р. ступінь імплементації Закону України „Про основи національного спротиву” та Концепції забезпечення національної системи стійкості був далеко неповним. Однак процес упровадження зазначеного Закону все ж розпочався. Зокрема, відповідно до Закону України „Про основи національного спротиву” восени 2021 р. і взимку 2021–2022 рр. частина обласних та міських рад ухвалила рішення про виділення коштів та проведення низки заходів для територіальної оборони. Очевидно, що наявність відповідних фінансів була безпосереднім наслідком реформи децентралізації. Буквально напередодні широкомасштабного російського нападу на Україну, 11 лютого 2022 р., особливості взаємодії державної влади та місцевого самоврядування було роз’яснено Головнокомандувачем Збройних сил України В. Залужним на засіданні

Конгресу регіональних і місцевих органів влади при Президенті України. Хоча створення територіальної оборони все ще перебувало на підготовчому етапі, коли Росія здійснила широкомасштабний напад на Україну, вже з 3 травня 2022 р. підрозділи територіальної оборони отримали можливість розгортання своєї діяльності на полях боїв загалом, а не лише у межах відповідних територій. Наприклад, 16 травня 2022 року один з харківських батальйонів територіальної оборони дійшов до українсько-російського кордону і змусив нападників відступити вглиб РФ.

Таким чином, ідеться про те, що інституційна зміна відносин по лінії центр-периферія, яку ми охарактеризували вище, дозволила самоврядуванню, у тому числі на рівні ОТГ, зробити відчутний внесок у територіальну оборону України.

По-друге, місцеві органи влади, насамперед місцеве самоврядування в ОТГ, у рамках своїх розширених повноважень надають тимчасовий захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам (ВПО). Масштаб цього завдання є значним, оскільки кількість людей, які були змушені покинути своє основне місце проживання через війну, залишається високою. Як свідчать дані Міжнародної організації з міграції, у червні 2022 р. в Україні нараховувалося 6,3 млн ВПО; станом на червень 2023 р. кількість таких людей знизилася лише частково і становила 5,4 млн.

Особливо на початку широкомасштабного нападу Росії на Україну відчутним був внесок місцевої влади в адміністрування соціальної допомоги ВПО на місцях. З огляду на те, що не всі постраждалі від війни могли скористатися онлайн-послугами реєстрації свого внутрішнього переміщення, органи місцевого самоврядування безпосередньо (представники сільських, селищних, міських рад), а також Центри надання адміністративних послуг (ЦНАПи), які можуть бути підпорядковані як органам місцевого самоврядування, так і районним державним адміністраціям, були безпосередньо залучені до адміністрування внутрішнього переміщення. На них було покладено обов'язки, по-перше, реєстрації статусу ВПО; по-друге, реєстрації заяв ВПО на соціальну (тобто фінансову) допомогу. Реєстрація ВПО за новим, тимчасовим, місцем перебування не є обов'язковою; ВПО у будь-якому разі і далі отримують пенсію, зарплату у разі збереження працевлаштування тощо. Вона стає обов'язковою тільки тоді, коли ВПО подає заяву на фінансову допомогу у зв'язку з вимушеним переміщенням. Крім того, представники сільських, селищних, міських рад, а також ЦНАПи уповноважені адмініструвати надання соціальної допомоги громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території. З огляду на інтенсивні воєнні дії, ця категорія громадян могла скористатися такою можливістю на практиці переважно на початку 2022 р.

Місцева влада знаходить ресурси та інституційні можливості для допомоги ВПО навіть тоді, коли вони теж стикаються з воєнними загрозами та іншими викликами, як у Харківській та Дніпропетровській областях [11]. Крім Києва, лідерами прихистку ВПО в Україні є Дніпро, Харків, Запоріжжя і Одеса. Центральний бюджет покриває частину витрат ОТГ, пов'язаних із

розміщенням ВПО. Зокрема, у 2022 р. центральний бюджет передбачив для ВПО 55 млрд грн такої допомоги. Однак муніципальна влада визнає, що, незважаючи на це, вони в основному покладаються на свої місцеві бюджети.

Програми міжнародної технічної допомоги, які підтримують реформу децентралізації, допомагають багатьом ОТГ подолати наслідки війни, у тому числі – стосовно захисту прав ВПО. Крім гуманітарної допомоги, програми та проєкти міжнародної технічної допомоги підтримують ініціативи органів місцевого самоврядування щодо розробки місцевих програм, спрямованих на інтеграцію ВПО. Така допомога спрямована на підвищення спроможності місцевої влади реалізовувати свої повноваження щодо захисту прав ВПО у середньостроковій перспективі.

Таким чином, інституційна та фінансова спроможність місцевої влади, підсилена внаслідок реформи децентралізації, а також політична воля місцевої влади дозволили зробити відчутний внесок у спроможність держави виконувати свої соціальні функції стосовно ВПО. Місцеві органи влади повідомляють, що турбота про ВПО стала для них другим за важливістю завданням після підтримки Збройних сил України.

По-третє, органи місцевого самоврядування беруть участь у підготовці до післявоєнної відбудови, а також вже – протягом 2022–2023 рр. – долучаються до проєктів та програм реконструкції об'єктів інфраструктури та житла. Враховуючи постійне переміщення підприємств зі Сходу, Півдня та частково Півночі на Захід України, з середини 2022 р. ОТГ, що знаходяться у Центральній та Західній Україні, вже сприяють частковому економічному відновленню країни у порівняно безпечних регіонах. У свою чергу, місцева влада на звільнених територіях здійснює початкову оцінку потреб відновлення, на основі яких готують проєктні заявки та передають їх до Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури України (Агентства відновлення). Воно безпосередньо підпорядковане Міністерству розвитку громад, територій та інфраструктури України (Міністерству відновлення) і координує реалізацію проєктів відбудови у партнерстві із місцевою владою, у тому числі із місцевим самоврядуванням. Важливо, що Проєкт плану відновлення України, підготовлений урядом у 2022 р., робить наголос на участі органів як обласного, так і місцевого самоврядування у відбудові, зокрема, шляхом актуалізації обласних і місцевих стратегій регіонального розвитку, тобто узгодження з актуальними потребами відбудови.

Крім того, очікується, що ОТГ відіграватимуть активну роль у майбутній масштабній відбудові держави за участі міжнародних партнерів [46]. Перший вимір цього процесу – це взаємодія місцевого самоврядування зі своїми колегами у світі на рівні саме місцевої влади. З березня 2022 р. органи місцевого самоврядування в Україні встановили контакти з партнерами у всьому світі, особливо в ЄС, задля сприяння подоланню наслідків війни та подальшому відновленню. Завдяки таким ініціативам регіональні та місцеві органи влади ЄС та України встановили партнерські відносини, спрямовані на підтримку їхньої співпраці в довгостроковій перспективі.

Голови обласних військових адміністрацій разом із місцевою владою на рівні ОТГ безпосередньо задіяні у програму „шефства”, або „патронажу” з боку міжнародних партнерів України стосовно відбудови України, яку ініціював президент. Крім того, у червні 2022 р. Європейський комітет регіонів започаткував „Європейський альянс міст і регіонів для відновлення України”. Цей альянс об’єднує мережі європейських та українських місцевих і регіональних органів влади, які підтримують відновлення України на муніципальному рівні.

Другий вимір цього процесу – це покрокова залученість місцевого самоврядування до взаємодії із Координаційною платформою донорів для України через координацію з боку Агентства відновлення та Міністерства відновлення. Координаційна платформа донорів для України почала працювати з січня 2023 р., відповідно до рішення лідерів „Великої сімки” від 12 грудня 2022 р. Уряд України представлений у її керівному комітеті, у тому числі на рівні Міністерства відновлення. Формат залученості місцевого самоврядування потребує деталізації, але аналіз офіційних пресрелізів засідань Координаційної платформи донорів для України свідчить, що представники місцевої влади брали участь і озвучували свої бачення пріоритетних потреб відбудов відповідних територій.

Наявний і очікуваний внесок місцевого самоврядування у відбудову стає можливим унаслідок підвищення їх інституційної та фінансової спроможності надавати державні послуги на місцях. Відчутну роль відіграє досвід взаємодії між місцевими політичними акторами і мешканцями громад під час реалізації добровільного, а потім адміністративного формування ОТГ. Важко переоцінити досвід співпраці і партнерства ОТГ у рамках програм і проєктів міжнародної технічної підтримки, який було закладено до 2022 р. і який триває у 2022–2023 рр. Цей досвід заклав підвалини для проактивної (на противагу вичікувальній) поведінки і використання наявних спроможностей для підтримки функціонування в кризових ситуаціях та практичних кроків до відбудови.

Отже, впродовж 2022–2023 рр. формується багатовимірна архітектура інституцій, які задіяні у підготовку та впровадження відбудови України [47]; місцеве самоврядування має свої функції у цій архітектурі. Водночас для уможливлення такого внеску у середньостроковій перспективі необхідним є забезпечення фінансової спроможності місцевого самоврядування. Проте на заваді цьому може стати два важливі нюанси.

По-перше, навіть до 2022 р. виконання завдань, делегованих державою органам місцевого самоврядування ОТГ, могло передбачати більші обсяги фінансування, ніж наявні ресурси [48]. Саме з огляду на це незадовго до початку широкомасштабного вторгнення РФ було заплановано оцінити спроможність кожного органу місцевого самоврядування виконувати покладені на нього завдання на основі результатів його діяльності протягом трьох календарних років. Уряд визначив попередні критерії такої оцінки, серед яких була фінансова самодостатність ОТГ (тобто частка місцевих податків у місцевих бюджетах), якість основних публічних послуг та темпи

місцевого економічного розвитку. У 2022 р., незважаючи на підвищення частки податку на доходи фізичних осіб (ПДФО) у бюджетах ОТГ з 60% до 64% у 2022 р., фінансові спроможності місцевого самоврядування вкладати кошти у проєкти відбудови, у тому числі у партнерстві, відрізнялися.

По-друге, структура надходжень у місцеві бюджети може бути зміненою з огляду на першочергові потреби оборонної сфери. Впродовж 2022 р. відчутно зросла частка місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету. Відповідно до офіційних даних Міністерства фінансів України у 2022 р. доходи загального фонду місцевих бюджетів було збільшено на 113,1% порівняно з 2021 р. Однак під час підготовки проєкту Державного бюджету на 2024 р. розглядають опцію спрямувати частку ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців, яка поки що надходить у місцеві бюджети, у центральний бюджет задля підвищення ефективності використання коштів для першочергових оборонних потреб. Причина такої пропозиції є зрозумілою: місцеві бюджети можуть здійснювати підтримку виключно територіальної оборони, тоді як центральний бюджет може фінансувати оборонні потреби України в цілому. Тобто йдеться про пріоритетність виконання завдань, які стоять перед органами влади і місцевого самоврядування у контексті стійкості держави.

Висновки. Новизною цієї статті є застосування для аналізу зазначеної проблематики теорії інституціоналізму раціонального вибору Дж. Найта. Спираючись на його аналітичний інструментарій, класифікацію інститутів Д. Норта та теорію соціально-політичного поділу, у статті проаналізовано динаміку відносин центр-периферія та визначено фактори, які трансформують взаємодію акторів центрального та субнаціонального рівня таким способом, який дозволяє зробити свій внесок у стійкість держави.

Обрана аналітична рамка дозволила обґрунтувати відповідь на ключове дослідницьке питання цієї статті: пояснити, як і чому відносини по лінії центр-периферія в Україні виявляли конфліктний потенціал протягом багатьох років з часів незалежності, проте роблять позитивний внесок у стійкість держави впродовж 2022–2023 рр. У статті висновується, що з моменту здобуття Україною незалежності інституційні відносини по лінії центр-периферія демонстрували конфліктний потенціал насамперед через патерн взаємодії центральних політичних акторів, який передбачав боротьбу за владні ресурси на центральному рівні шляхом спроб підпорядкувати собі субнаціональних політичних акторів для зміцнення власних позицій у центрі. Також у статті визначено наслідок такого формату конкуренції між центральними політичними акторами, а саме – зниження державної спроможності забезпечувати якість державних послуг на місцях. Важливою характеристикою такого патерну було те, що голови обласних державних адміністрацій концентрували значні повноваження та ресурси на субнаціональному рівні, на відміну від інших політичних акторів місцевого рівня.

У статті було виокремлено ключові фактори, які уможливили зниження проявів конфліктного потенціалу відносин між центром і периферією в

Україні і дозволили цим відносинам зробити свій внесок у підвищення стійкості держави під час широкомасштабного вторгнення РФ. Перший фактор є інституційною зміною відносин між центром і периферією внаслідок реформи децентралізації (2014–2020 рр.), що передбачала посилення повноважень та розширення ресурсної бази органів місцевого, а не обласного та районного самоврядування, а також зробила міжбюджетні відносини більш прозорими. Другий фактор – це неінституціоналізована зміна відносин між центром і периферією через зміну попереднього патерну конкурентної боротьби між політичними акторами центрального рівня (шляхом підпорядкування субнаціональних політичних акторів) з огляду на появу домінантного політичного актора на центральному рівні внаслідок „націоналізації” електоральної поведінки виборців на демократичних виборах.

Насамкінець, у статті визначено три типи внесків відносин по лінії центр-периферія у підвищення державної спроможності під час повномасштабного вторгнення РФ. Так, упродовж 2022–2023 рр. місцеве самоврядування на рівні ОТГ робить свій внесок у територіальну оборону України, підтримку ВПО та відбудову держави. Ці три напрями є важливими складовими стійкості держави.

Перспективи подальших досліджень у зазначеному напрямі. Відповідно до бачення Дж. Найта, конфліктний потенціал соціально-політичних інститутів може видозмінюватися внаслідок розподілу ресурсів між акторами, проте не може зникати повністю. Перспективним видається напрям дослідження трансформації конфліктного потенціалу відносин по лінії центр-периферія в Україні після очікуваної перемоги. Видається високою ймовірність, що усі три напрями не втратять своєї актуальності і територіальна оборона у мирний час, підтримка релокації громадян та підприємств і масштабна відбудова держави потребуватимуть взаємодії акторів різних рівнів.

Бібліографічні посилання / References *

1. Solchanyk Roman. The Politics of State Building: Centre-Periphery Relations in Post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 1994. 46 (1). P. 47–68.
2. Wolczuk Kataryna. Catching up with „Europe”? Constitutional Debates on the Territorial-Administrative Model in Independent Ukraine. *Regional and Federal Studies*. 2002. 12 (2). P. 65–88.
3. Rodgers Peter. Understanding Regionalism and the Politics of Identity in Ukraine's Eastern Borderlands. *Nationalities Papers*. 2006. 34 (2). P. 157–174.
4. Sasse Gwendolyn. The „New” Ukraine: A State of Regions. *Regional and Federal Studies*. 2001. 11 (3). P. 69–100.
5. D’Anieri Paul. Ethnic Tensions and State Strategies: Understanding the survival of the Ukrainian State. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 2007. 23 (1). P. 4–29.
6. Shelest Hanna and Marina Rabinovych (Eds.). Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: Federalism and Internal Conflicts. Cham : Palgrave Macmillan, 2020.

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

7. Aasland Aadne and Sabine Kropp. *The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine*. Houndmills, Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2021.

8. Kropp Sabine and Jørn Holm-Hansen. *The Challenges of Institutionalizing a Multilevel Order in Ukraine*. In S. Kropp and S. Keil. *Emerging Federal Structures in the Post-Cold War Era*. Houndmills, Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2022.

9. Kruglashov Anatoliy and Nataliia Sabadash. *Decentralisation Processes in Ukraine: Dilemmas of Democratisation and National Security*. *Public Policy and Administration*. 2022. 21 (1). P. 22–37.

10. OECD. *Rebuilding Ukraine by Reinforcing Regional and Municipal Governance*. OECD Publishing. 2022. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/rebuilding-ukraine-by-reinforcing-regional-and-municipal-governance_63a6b479-en

11. Romanova Valentyna. *Ukraine's resilience to Russia's military invasion in the context of the decentralisation reform*, ideaForum, Stefan Batory Foundation. May. 2022. URL: <https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2022/05/Ukraines-resilience-to-Russias-military-invasion.pdf>

12. Keudel Oleksandra and Oksana Huss. *National Security in Local Hands? How Local Authorities Contribute to Ukraine's Resilience*. Washington, DC : PONARS Eurasia, 2023.

13. Резнікова О. *Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія*. Київ : НІСД, 2022. 532 с.

Reznikova O. *Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyshcha : monohrafiia*. Kyiv : NISD, 2022. 532 s. (National Resilience in the Context of Changing Security Conditions).

14. Knight Jack. *Institutions and Social Conflict*. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1992.

15. *Центро-периферійні взаємодії в умовах децентралізації: регіональний і локальний вимір : монографія / Патицька Х., Гринчишин І., Лещух І., Максименко А., Бас-Юрчишин М. Львів : ДУ „Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України”, 2021. 292 с. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20210004.pdf>*

Tsentro-peryferiini vzaiemodii v umovakh detsentralizatsii : rehionalnyi i lokalnyi vymir : monohrafiia / Patytska Kh., Hrynchysyn I., Leshchukh I., Maksymenko A., Bas-Yurchyshyn M. Lviv : DU „Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy”, 2021. 292 s. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20210004.pdf> (Centre-periphery interactions in the context of decentralisation: regional and local dimension).

16. Lipset Samuel and Stein Rokkan. *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*. In S. M. Lipset & S. Rokkan (eds.). *Party Systems Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York : Free Press. 1967. P. 1–64.

17. Норт Д. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Москва : Фонд экономической книги „Начала”, 1997. 190 с.

Nort D. *Instytuty, institucionalnye izmeneniya i funkcionirovanie ekonomiki*. Moskva : Fond ekonomicheskoy knigi „Nachala”, 1997. 190 s. (Institutions, institutional change and the functioning of the economy).

18. Matsuzato Kimitaka. *All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999*. *Post-Soviet Geography and Economics*. 2001. 42 (6). P. 416–439.

19. Matsuzato Kimitaka. *Differing Dynamics of Semipresidentialism across Euro/Eurasian Borders: Ukraine, Lithuania, Poland, Moldova, and Armenia*. *Demokratizatsiya*. 2006. 14 (3). P. 317–346.

20. Herron Erik. State Institutions, Political Context and Parliamentary Election Legislation in Ukraine, 2000–2006. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 2007. 23 (1). P. 57–76.

21. Romanova Valentyna. Decentralization and Multilevel Elections in Ukraine: Reform Dynamics and Party Politics in 2010–2021. Stuttgart : ibidem-Verlag, 2022.

22. Levitas Tony and Jasmina Djikic. Caught Mid-Stream: „Decentralization” Local Government Finance Reform, and the Restructuring of Ukraine’s Public Sector 2014 to 2016. Kyiv : SIDA-SKL. 2017. URL: <http://sklinternational.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UkraineCaughtMidStream-ENG-FINAL-06.10.2017.pdf>

23. Пирожков С. І. Національна стійкість України: стратегія забезпечення. *Український географічний журнал*. 2022. № 2 (118). С. 3–10. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGZ_2022_2_003.pdf

Pyrozkhov S. I. Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia zabezpechennia. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal*. 2022. No. 2 (118). S. 3–10. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGZ_2022_2_003.pdf (National resilience of Ukraine: a strategy to ensure).

24. Романова В., Умланд А. Реформа децентралізації в Україні: перші результати та виклики. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 41–51. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/235422>

Romanova V., Umland A. Reforma detsentralizatsii v Ukraini: pershi rezultaty ta vyklyky. *Politychni doslidzhennia*. 2021. No. 1. S. 41–51. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/235422> (The decentralisation reform in Ukraine: First accomplishments and future challenges).

25. Maintaining the Momentum of Decentralization in Ukraine. Kyiv : OECD, 2018. URL: www.oecd.org/countries/ukraine/maintaining-the-momentum-of-decentralization-in-ukraine-9789264301436-en.htm

26. Гаманюк О. Субсидія соціально-економічного розвитку. *Центр економічної стратегії*. 2018. URL: <https://ces.org.ua/subventsii-na-sotsialno-ekonomichnyi-rozvytok/>

Hamaniuk O. Subsidiia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku. *Tsentr ekonomichnoi stratehii*. 2018. URL: <https://ces.org.ua/subventsii-na-sotsialno-ekonomichnyi-rozvytok/> (Subsidy for socio-economic development).

27. Herczyński Jan. Review of the Current Allocation Formula for Education Subvention. Kyiv : SIDA-SKL. 2021. URL: <http://sklinternational.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/SN-39-review-current-formulaENG.pdf>

28. Boci Angela. Latent Capacity of the Budgets of Amalgamated Territorial Communities: How Can It be Unleashed?. *Vox Ukraine*. 2018. 30 August. URL: voxukraine.org/en/latent-capacity-of-the-budgets-of-amalgamated-territorial-communities-how-can-it-be-unleashed/

29. Romanova Valentyna and Andreas Umland. Decentralising Ukraine: Geopolitical Implications. *Survival*. 2019. 61 (5). P. 99–112.

30. Hale Henry E. Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2015.

31. Keudel Oleksandra. How Patronal Networks Shape Opportunities for Local Citizen Participation in a Hybrid Regime: A Comparative Analysis of Five Cities in Ukraine. Stuttgart : ibidem-Verlag, 2022.

32. Dudley William. Ukraine’s Decentralization Reform. *SWP Research Division Eastern Europe and Eurasia: Working Papers*. 2019. (1). P. 28–30. URL: https://www.swp-berlin.org/publications/products/arbeitspapiere/Ukraine_Decentralization_Dudley.pdf

33. Integrity and Inclusiveness of the Democratic Process in Ukraine: Analysis of Interim Research Findings in the Regions. *United Nations Development Program*. 2019. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/democratic_governance/integrity-and-inclusiveness-of-the-democratic-process-in-Ukraine.html
34. Baller Oesten. Korruptionsbekämpfung und Dezentralisierung auf dem Prüfstand des Reformbedarfs in der Ukraine. *Jahrbuch für Ostrecht*. 2017. (2). P. 235–268.
35. Kudelia Sergiy. Domestic Sources of the Donbas Insurgency. *PONARS Eurasia Policy Memos*. 2014. (351). URL: www.ponarseurasia.org/memo/domestic-sources-donbas-insurgency
36. Umland Andreas. In Defense of Conspirology: A Rejoinder to Serhiy Kudelia's Anti-Political Analysis of the Hybrid War in Eastern Ukraine. *PONARS Eurasia*. 2014. 30 September. URL: www.ponarseurasia.org/article/defense-conspirology-rejoinder-serhiy-kudelias-anti-political-analysis-hybrid-war-eastern
37. Kudelia Sergiy. Reply to Andreas Umland: The Donbas Insurgency Began At Home. *PONARS Eurasia*. 2014. 8 October. URL: www.ponarseurasia.org/article/reply-andreas-umland-donbas-insurgency-began-home
38. Matsiyevsky Yuriy. The Limits of Kudelia's Argument: On the Sources of the Donbas „Insurgency”. *PONARS Eurasia*. 2014. 31 October. URL: www.ponarseurasia.org/the-limits-of-kudelia-s-argument-on-the-sources-of-the-donbas-insurgency
39. Kudelia Sergiy. Getting to the Bottom on the Sources of the Donbas Insurgency. *PONARS Eurasia*. 2014. 6 November. URL: www.ponarseurasia.org/getting-to-the-bottom-on-the-sources-of-the-donbas-insurgency/
40. Sasse Gwendolyn and Alice Lackner. War and Identity: The Case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. 2018. 34 (2–3). P. 139–157.
41. Giuliano Elise. Who Supported Separatism in Donbas? Ethnicity and Popular Opinion at the Start of the Ukraine Crisis. *Post-Soviet Affairs*. 2018. 34 (2–3). P. 158–178.
42. Mitrokhin Nikolai. Infiltration, Instruction, Invasion: Russia's War in the Donbass. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2015. 1 (1). P. 219–250.
43. Wilson Andrew. The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but not Civil War. *Europe-Asia Studies*. 2016. 68 (4). P. 631–652.
44. Hauter Jakob (Ed.). *Civil War? Interstate War? Hybrid War? Dimensions and Interpretations of the Donbas Conflict in 2014–2020*. Stuttgart : ibidem-Verlag, 2021.
45. Побережний Г. Децентралізація як захист від сепаратизму. *Критика*. 2006. № 11. С. 3–7. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/detsentralizatsiya-yak-zasib-vid-separatyizmu>
- Poberezhnyi H. Detsentralizatsiia yak zakhyst vid separatyizmu. *Krytyka*. 2006. No. 11. S. 3–7. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/detsentralizatsiya-yak-zasib-vid-separatyizmu> (Decentralisation as a defence against separatism).
46. OECD. Turning to regions and local governments to rebuild Ukraine. 2022. URL: <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/turning-to-regions-and-local-governments-to-rebuild-ukraine-9510f490/#section-d1e118>
47. Udovyk Oksana, Ievgen Kylymnyk, Daniel Cuesta-Delgado and Guillermo Palau Salvador. Making sense of multi-level and multi-actor governance of recovery in Ukraine. *WIDER Working Paper*. (82), United Nations University World Institute for Development Economic Research. 2023. June 2023. URL: <https://www.wider.unu.edu/publication/making-sense-multi-level-and-multi-actor-governance-recovery-ukraine>
48. Levitas Tony. How Should the Personal Income Tax be Shared with Ukrainian Local Governments?. *Децентралізація*. 2021. 20 July. URL: <https://decentralization.gov.ua/en/news/13780>

Стаття надійшла до редакції 06.09.2023

УДК 328.1+342.4(477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-6>

Еволюція інституційної спроможності парламенту України: історико-політологічний аналіз

Анотація. У статті здійснено аналіз еволюції інститутів організації системи влади в Україні у цілому та інституту парламентаризму зокрема. Виокремлено проблеми, які, на думку автора, визначають вразливість інституційної спроможності політичної системи. Акцентовується увага на неусталеності нормативно-правової бази – неодноразове внесення конституційних змін щодо моделей організації влади, трансформації окремих норм Конституції України, якими визначалися місце і роль парламенту в політичному полі країни. Доведено, що така мінливість „правил політичної гри” набула ознак загрози інституційної спроможності українського парламенту. Наголошується, що, незважаючи на внесення змін до Конституції України, наявною залишається низка правових колізій. Серед них – неврегульованість інституту імперативного мандата, що породжує розбіжності у трактуванні правил позбавлення народного депутата його повноважень; неузгодженість норм Конституції України з профільними законами тощо. Автор звертає увагу на те, що чимало положень Основного закону ухвалюється „авансом” та передбачається урегулювання тих чи інших норм спеціальними законами. Водночас ухвалення цих законів або затягується, або ж вони не приймаються зовсім.

Особливу увагу автор привертає до проблеми недотримання законодавчо визначених процедур у процесі ухвалення конституційних змін. Обґрунтовується теза про наявність в Україні практики інструменталізації Конституції тими чи іншими політичними агентами, діяльність яких спрямована не на оптимізацію системи державного управління в інтересах основного джерела влади – народу, а задля задоволення власних політико-економічних інтересів. Висновками дослідження є виокремлення можливих напрямів посилення інституційної спроможності українського парламенту, гармонізації конституційних норм та подолання викликів на цьому шляху.

Ключові слова: Верховна Рада України, парламент, парламентаризм, політичні інститути, інституційні зміни, Конституція України.

Віталій Переvezій,
кандидат історичних наук,
доцент,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Vitaliy Pereveziy,
Candidate of Historical
Sciences,
Associate Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0003-0838-0071
vp@ipiend.gov.ua

Evolution of the institutional capacity of the Parliament of Ukraine: historical and political analysis

Abstract. The article analyses the evolution of the institutions of the organization of the power system in Ukraine in general and the institution of parliamentary system in

particular. The problems that, in the opinion of the author, determine the vulnerability of the institutional capacity of the political system are singled out. The attention is focused on the instability of the regulatory and legal framework – the repeated introduction of constitutional changes regarding the models of the organization of power, the transformation of certain norms of the Constitution of Ukraine, which determined the place and role of the parliament in the political field of the country. It has been proven that such variability of the "rules of the political game" has acquired signs of a threat to the institutional capacity of the Ukrainian parliament. It is emphasized that, despite the amendments to the Constitution of Ukraine, a number of legal conflicts remain. Among them is the unsettled nature of the institution of the imperative mandate, which gives rise to disagreements in the interpretation of the rules for depriving a people's deputy of his powers; inconsistency of the norms of the Constitution of Ukraine with relevant laws, etc. The author draws attention to the fact that many provisions of the Basic Law are adopted "advance" and regulation of certain norms is foreseen by special laws. At the same time, the adoption of these laws is either delayed, or they are not adopted at all.

The author draws special attention to the problem of non-compliance with legally defined procedures in the process of adopting constitutional amendments. The thesis about the presence in Ukraine of the practice of instrumentalizing the Constitution by some political agents, whose activities are not aimed at optimizing the state administration system in the interests of the main source of power – the people, but in order to satisfy their own political and economic interests, is substantiated. The conclusions of the study are the identification of possible directions for strengthening the institutional capacity of the Ukrainian parliament, harmonization of constitutional norms and overcoming challenges along the way.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, parliamentary system, political institutions, institutional changes, Constitution of Ukraine.

Аналіз стану досліджень і публікацій. Проблема становлення і розвитку інституту парламентаризму було приділено значну увагу українських дослідників. З іншого боку, роль та місце Верховної Ради в українській дійсності в цілому і в системі органів влади зокрема настільки значуща, а процеси постійних змін такі динамічні, що актуальність різносторонніх досліджень цієї ключової інституції буде лише зростати.

Теоретичні та історичні аспекти становлення і розвитку парламентаризму, специфічні особливості його утвердження та функціонування в Україні вивчали А. Георгіца [1], В. Смолій [2], О. Бандурка [3], П. Кислий [4], Ю. Древаль [5]. Конституційні зміни інституту парламентаризму в Україні, проблему невідомості політичних інститутів, вплив виборчої системи на функціональність парламенту досліджували І. Словська [6], П. Рудик [7], С. Янішевський, О. Фісун [8], Г. Зеленько [9], експерти Центру Разумкова [10] тощо. Проблемні питання взаємодії у трикутнику парламент – президент – уряд стали предметом досліджень Р. Павленка [11], Н. Жук [12] та ін.

Ці та інші науковці зробили свій внесок у вивчення інституту парламентаризму в Україні. Однак, зважаючи на те, що предмет дослідження перебуває у постійній динаміці, а про утвердження стабільних і стійких політичних інститутів наразі не йдеться, перевагою новітніх досліджень є те, що вони, спираючись на актуальні дані, відстежують не лише самі процеси,

але й виявляють причинно-наслідкові зв'язки між інституційними змінами, здійсненими у різні періоди новітньої історії українського державотворення, наслідками цих змін та їх впливом на українську дійсність.

Мета статті – проаналізувати формально-конституційний вимір інституційної спроможності Верховної Ради України, дослідити процес інституційних змін, що визначали місце парламенту у загальній конфігурації влади протягом періоду від початків новітньої української незалежності до сьогодення, визначити трансформацію її функцій і спроможностей забезпечувати сталість демократичного розвитку. Масштаб конституційних змін, що відбувалися в Україні, достатній, щоб йому було присвячено ще не одну наукову роботу. Тому наразі поза увагою автора залишився глибокий аналіз спеціального законодавства, що регулює діяльність українського парламенту, хоча навіть побіжний огляд засвідчує наявність у ньому багатьох прогалин, які унеможливають застосування окремих норм Конституції. Тим більше у цій роботі не було можливості для дослідження політичних практик, заснованих на неформальних інститутах, що у дуже багатьох випадках визначають українську політичну реальність.

Виклад основного матеріалу. Протягом періоду новітньої української незалежності український парламент функціонував у кількох конституційних моделях, які безпосередньо впливали на його функціональність і повноважність.

Конституція радянської України. Перші чотири роки української незалежності – період формальної дії Конституції УРСР 1978 року. Формальної тому, що до завершення цього періоду лише окремі статті документа, що стосувалися організації державної влади, залишилися незмінними. Завершується цей етап ухваленням Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України. В період глобальної трансформації держави і суспільства такі динамічні зміни були зрозумілими і виправданими. І незважаючи на те, що розділи Конституції радянської України, що стосувалися організації державної влади, були порівняно свіжими, адже вони цілим блоком оновилися у жовтні 1989 р. [13], в епоху глобальних змін ніщо не могло вберегти їх від постійних пертурбацій. Необхідно зазначити, що формально Конституція УРСР була Основним законом парламентської республіки, адже УРСР декларувалася „радянською” республікою, „країною рад”. У цій системі координат усі владні інституції формувалися і контролювалися парламентом. Однак при цьому існував один „невеличкий” нюанс: це була парламентська республіка однопартійної політичної системи. За такої гібридної моделі демократії Верховна Рада відігравала роль ширми, яка прикривала всевладдя Комуністичної партії.

Першій глобальній ревізії оновлена стара конституція піддалася вже через рік [14]. Приводом до цього стало проголошення Декларації про державний суверенітет України. Зміни мали дві головні мети: по-перше, декомунізацію і демократизацію політичної системи через скасування статті 6, яка утверджувала провідну роль Комуністичної партії в політичній

системі та перехід до формування повноцінного інституту політичних партій і громадських організацій; по-друге, суверенізацію України через набуття розширених прав у складі союзної держави, зокрема, впровадження норми про верховенство законів республіки на території УРСР. Верховна Рада України за цих обставин набувала додаткових повноважень з призначення Генерального прокурора УРСР, голови КДБ УРСР, голови Правління Національного банку УРСР, обрання Конституційного Суду УРСР (у старій конфігурації – Комітет конституційного нагляду УРСР) тощо. Розпочався короткий період парламентської демократії в Україні, під час якого Верховна Рада була наділена максимальними повноваженнями. Її вже не сильно обтяжував ослаблений союзний центр та позбавлена монополії на владу Комуністична партія, з одного боку, а з другого – над нею ще не нависав монстр президентської вертикалі. За поданням свого Голови вона призначала не тільки Голову Ради Міністрів (з 18.04.1991 р. – Прем'єр-міністра [15]) і склад уряду, але й навіть керівника КДБ республіки. У листопаді 1991 р. чітко визначався примат парламенту над Генеральною Прокуратурою: „Генеральний прокурор України призначається ВРУ, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний” [16].

У червні 1991 р. Верховна Рада впровадила чергові зміни до Конституції [17], якими перейменовувала окремі інституції та посади, утворювала Кримську Автономну РСР, що, у свою чергу, спровокувало необхідність внесення коректив у цілу низку статей і пунктів Конституції. Серед інших примітних пертурбацій – набуття Верховною Радою компетенції „зупинення дії актів Кабінету Міністрів СРСР... на території УРСР у разі їх невідповідності Конституції УРСР”, що засвідчувало продовження процесу суверенізації України. Однак у цілому ці законодавчі новації значною мірою не впливали на роль парламенту в загальній конфігурації влади.

Проте дві віхові події літа 1991 р. були визначальними не тільки для Верховної Ради, а й для процесу українського державотворення: заснування поста Президента України і проголошення незалежності України. Незважаючи на свою значущість, акт 24 серпня 1991 р. не так сильно вплинув на ревізію правил гри у політичному полі, як поява у ньому нового супергравця [18]. Заснування поста Президента України у липні 1991 р. кардинально змінювало інституційне поле функціонування вищих органів влади. Основний закон країни був доповнений главою 12-1. „Президент Української РСР”. Значна частина повноважень Верховної Ради переходила у відання Президента України, який прямо визначався „найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади” [19].

Щоправда, на початковому етапі президентська влада не вбачалася нездоланим монстром. Повноваження законодавчої і виконавчої влади були збалансованими і навіть мали ознаки великого крену у бік парламенту. Президент виступав швидше балансиrom всемогутнього парламенту і отримував повноваження ветовати закони, ухвалені Верховною Радою, але це вето легко додалося простою більшістю депутатських голосів. Крім того, парламент мав абсолютно реальну спроможність відсторонити президента

від влади. Для цього потрібно було набрати 2/3 голосів і отримати висновок Конституційного Суду про порушення президентом Конституції або законів України [20], що за умов формування цього органу виключно Верховною Радою [21] не мало б стати серйозною перепорою. Ці зміни були внесені до Конституції.

Тим не менше, можна вважати, що короткий період повного домінування парламенту у політичному полі в Україні завершився ще до проголошення її незалежності. Розпочинався процес законодавчої імплементації інституту президентства: впроваджувалася норма про відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом України і Верховною Радою, водночас ВРУ позбавлялася можливості скасовувати постанови і розпорядження Кабінету Міністрів. Це були лише „перші ластівки” у подальшому перманентному процесі боротьби за повноваження між Верховною Радою і президентами.

Чергові зміни Конституції, покликані відобразити нову політичну реальність, відбулися у лютому 1992 року [22]. Майже виключно вони торкалися питань організації державної влади і мали на меті розмежувати повноваження Верховної Ради, Президента України і Кабінету Міністрів. ВРУ відводилася ключова роль у системі організації влади. Ці зміни в основному стабілізували ту конфігурацію влади, яка існувала до прийняття Конституційного договору 1995 р.

До повноважень Верховної Ради України відходили питання не лише прийняття та внесення змін до Конституції, але й її тлумачення. Парламент отримував повноваження на обрання Верховного Суду, суддів обласних і Київського міського судів, призначення арбітрів Вищого Арбітражного Суду, арбітражних судів областей, м. Києва, Генерального прокурора, голови Служби національної безпеки, голови Правління Національного банку, голови, заступників голови та державних уповноважених Антимонопольного комітету; затвердження президії Вищого Арбітражного Суду, колегії Генеральної Прокуратури тощо. Верховна Рада затверджувала за пропозицією Президента України, Прем'єр-міністра кандидатури міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ та голів Державного комітету у справах охорони державного кордону і Державного митного комітету.

На початковому етапі інститут президентства усього-на-всього створював певну противагу формальній усемогутності парламенту. Більшість його повноважень, як очільника виконавчої влади, полягала у втіленні у життя політичної волі Верховної Ради. З іншого боку, утворювався дисбаланс у системі виконавчої влади, де прем'єр-міністр втрачав вагу і ставав своєрідним дублером президента. Однак гіпотетична коаліція парламенту і прем'єра перетворювала президента у беззахисну фігуру, адже звільнити старого і призначити нового керівника уряду президент міг тільки за погодженням з Верховною Радою.

За законами жанру для президента Леоніда Кравчука в життя втілювався найгірший з імовірних сценаріїв. У жовтні 1992 року за поданням Президента України Верховна Рада затвердила на посаді прем'єр-міністра Леоніда

Кучму. У трикутнику ВРУ – президент – прем'єр останній формально був найслабшою фігурою. Але страшна економічна криза, з одного боку, і особиста харизма нового керівника уряду, з іншого, позбавили його зверхників усіх переваг. Уже через місяць після того, як Л. Кучма очолив уряд, парламент ухвалив закон [23], яким, порушивши чинну Конституцію, згідно зі статтею 97 якої він був єдиним органом законодавчої влади України, частково передавав ці повноваження уряду, щоправда, обмеживши їх терміном до 21 травня 1993 р. Щоб виправити цю хибу, в авральному порядку приймається ще один закон [24], абсолютно нікчемний за своєю суттю, яким у Конституцію імплементувалася стаття 91-1, яка дозволяла „ВРУ у виняткових випадках двома третинами голосів законом делегувати КМУ на визначений термін повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з окремих питань”. Ця норма Конституції була введена постфактум, через місяць після того, як закон, про який у ній ішлося, був підписаний Президентом України. Це історія про те, як Верховна Рада вперше, але далеко не востаннє, піддалася Леоніду Кучмі, по суті, поставивши під сумнів свою інституційну спроможність.

Таким чином, на початковому етапі українського державотворення основою інституційної системи організації державних органів влади формально залишалася Конституція Української УРСР 1978 року. Цей факт засвідчує, що інституційні зміни політичної системи в Україні відбувалися не революційним, а еволюційним шляхом. Процеси демократизації розпочалися і набули високого рівня ще до формального проголошення її незалежності і справляли невпинний вплив на поступову інституціоналізацію політичного поля. Свідченням цього є той факт, що тільки розділи, які стосуються функціонування органів державної влади, були абсолютно незмінні до 27 жовтня 1989 р. Протягом наступних трьох років були внесені зміни 11 законами, які містили у своїй назві слова „Про зміни і доповнення Конституції” [13–23]. Більшість з них цілими блоками змінювали норми Основного закону. Усього ж Конституція в редакції 27.10.1989 р. коригувалася 23 законами. Ці конституційні зміни були наслідком тих трансформацій, через які проходило українське суспільство: прийняття Декларації про державний суверенітет та проголошення незалежності України, впровадження інституту президентства, часткове делегування уряду законотворчих повноважень парламенту, зміна формальних статусів Криму у складі Української держави тощо. Такі активні інституційні зміни відповідали потребам часу і відображали складні та неоднозначні суспільні процеси, що відбувалися в країні. Україна стала останньою з республік СРСР, що позбулася радянської кальки Конституції.

Прощання зі старою Конституцією – це набагато більше, ніж „відтинання пуповини”, що єднала Україну з СРСР і комунізмом. Річ у тім, що як це не парадоксально, але радянська Конституція формально була Конституцією парламентської республіки, адже вона повинна була хоча б створювати видимість Основного закону „Країни Рад”. Після усунення 24 жовтня 1990 р. з Конституції системоформуючої статті 6, що ставила над усією політичною

системою Комуністичну партію, виникла ілюзія, що на шляху повноцінної парламентської демократії прибрана основна перепона. Навіть утворення інституту президентства у липні 1991 р. не здатне було похитнути цю ілюзію, адже основні повноваження за контролем над органами державного управління і надалі зосереджувалися у стінах парламенту. Першим гучним сигналом тривоги стало наділення уряду Л. Кучми невластивими цій інституції законодавчими функціями. Згодом, обійнявши посаду президента, він продовжив процес обмеження ролі Верховної Ради у політичній системі країни. Меш ніж за рік його каденції, 8 червня 1995 р., було ухвалено „Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” (далі – Конституційний договір, або КД) [25], яким по суті, закінчувався період домінування парламенту в політичному полі України.

Конституційний договір. Треба віддати належне, на момент підписання Конституційного договору діюча на той момент Конституція мало скидалася на цілісний логічний документ. КД, порівняно із нею, здавався взірцем бюрократичної творчості, в якому чітко окреслювалася роль, структура, функції і повноваження гілок влади. Однак ключовим моментом усе-таки були не формальні, а змістовні зміни запроваджуваних новацій, які полягали у тому, що Україна перетворювалася із парламентської у президентську республіку. Верховна Рада втрачала значну частину своїх ключових повноважень на користь президента.

Перш за все це стосувалося процедур, пов'язаних з формуванням, контролем та відставкою уряду. Скасовувалися норми Конституції про затвердження і звільнення Радою за пропозицією президента, прем'єр-міністра та затвердження парламентом кандидатур ключових міністрів. Відповідно до КД, Кабмін ставав центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим президентові і відповідальним перед ним, а отже, призначення прем'єр-міністра і всього уряду входило виключно у повноваження президента. Натомість парламент наділявся функцією розгляду та прийняття рішення щодо програми діяльності новосформованого уряду. ВРУ могла виразити КМУ недовіру або у разі незгоди з поданою програмою, або вже лише через рік після її схвалення. Приводом до оголошення вотуму недовіри уряду в цілому чи окремим його членам також могло стати несвоєчасне подання на розгляд ВРУ проєкту державного бюджету.

Верховна Рада втрачала одноосібне право на формування ключових у системі владних відносин інституцій: Конституційного Суду, Верховного Суду, Вищого Арбітражного Суду, Центральної Виборчої Комісії, Генеральної Прокуратури, Служби національної безпеки, Правління Національного банку, Антимонопольного комітету тощо. Відтепер кожне з призначень керівників, а інколи й інших вищих посадовців цих органів, мало відбуватися або за поданням президента, або здійснюватися взагалі без участі Ради,

зокрема, він отримував право призначати за поданням Міністерства юстиції, погодженим з Верховним Судом та Вищим Арбітражним Судом, суддів загальних та арбітражних судів, що до цього було прерогативою парламенту.

Ще однією новацією Конституційного договору стала відмова від ганебної статті 97-1, пролобійованої ще прем'єром Л. Кучмою, що делегувала Кабінету Міністрів повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання. Тепер уряд відігравав іншу роль, і надмірні повноваження йому були ні до чого. Проте президент отримував достатньо можливостей впливати на законодавчий процес. По-перше, „декретотворчі спроможності” тепер частково переходили главі держави. Стаття 25 Договору, окрім підтвердження норми про право президента у межах своїх повноважень видавати укази і розпорядження, наділяла його повноваженнями „видавати укази з питань економічної реформи, не врегульованих чинним законодавством, які діють до прийняття відповідних законів” [25, стаття 25]. Необхідно розуміти, що термін „з питань економічної реформи” означав усю економічну сферу. По-друге, змінювалася процедура долання президентського вето на закони, ухвалені Верховною Радою. Якщо відповідно до Конституції депутатам, щоб подолати вето, достатньо було, по суті, просто переголосувати закон, адже вето долалося простою більшістю голосів, то Конституційний договір встановлював норму про можливість подолання вето двома третинами голосів, що докорінно змінювало ситуацію. По-третє, Договір обмежував коло суб'єктів законодавчої ініціативи (зокрема, такими переставали бути Голова ВРУ, Президія ВРУ, Конституційний Суд, Генеральний прокурор, ВР АРК і навіть Академія наук), при цьому президент отримував право „ставити питання про позачерговий розгляд внесених ним законопроектів” [25, стаття 15].

Довершувався процес інституційного оформлення суперпрезидентської республіки скасуванням норми Конституції, що уможлиблювала імпичмент президента за умови позитивного рішення Конституційного Суду (за нормами тієї ж Конституції, одноосібно сформованого парламентом) і наявності 2/3 голосів народних депутатів від їх фактичної кількості. У Конституційному договорі можливість імпичменту взагалі не передбачалася. Договір упроваджував ще кілька суттєвих новацій, окремі з яких значним чином змінювали „правила гри” у політичному полі. Найважливішою з них було запровадження, починаючи з наступних парламентських виборів, „змішаної мажоритарно-пропорційної системи” [25, стаття 6]. Крім того, термін повноважень Верховної Ради скорочувався з п'яти до чотирьох років.

Конституційний договір був відправною точкою, після якої український парламент переставав бути самодостатнім гравцем у великій політичній грі. По суті, цей документ перетворював Верховну Раду з основного центру сили у підпорядковану президентській адміністрації структуру. В умовах значної економічної кризи широкі повноваження, якими був наділений парламент, покладали на нього левову частку відповідальності за те, що діялося в країні. Прагнучи абстрагуватися від цього, депутати пішли на те, щоб перекласти відповідальність на чужі плечі. Свідченням того, що народні

обранці усвідомлювали, якого монстра творять, було те, що увесь наступний рік вони чинили потужний опір імплементації норм Конституційного договору у нову Конституцію. І це їм, незважаючи на шалений тиск, треба віддати належне, частково вдалося.

Конституція 1996 року. Нова Конституція, що, на відміну від Конституційного договору, творилася в атмосфері запеклих дебатів, формувала більш довершену систему „стримувань і противаг” у структурі органів влади України. Відбувся черговий виток у перерозподілі владних повноважень, найпомітнішим виявом якого став новий рівень суб’єктності уряду. Вперше президент втрачав статус глави виконавчої влади, а разом із ним і повний контроль над Кабінетом Міністрів. У новому Основному законі норма Конституційного договору про те, що „Президент очолює систему органів державної виконавчої влади” [25, стаття 24], обмежувалася функцією керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави [26, стаття 106, п. 3]. КМУ визначався відповідальним перед президентом та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді у межах, передбачених Конституцією [26, стаття 113]. На призначення прем’єр-міністра відтепер Президенту необхідно було дістати згоду Верховної Ради, про що у Конституційному договорі не було й мови. З метою здійснення парламентського контролю за діяльністю уряду передбачалося утворення двох інституцій, що перебували у повній підпорядкованості парламенту: Рахункової палати України та Уповноваженого ВРУ з прав людини [27, с. 443–444].

Як і Конституційний договір, Конституція передбачала відставку Кабміну у разі прийняття нею резолюції недовіри. Також зберігалася норма про затвердження ВРУ програми діяльності уряду, після чого вона не могла оголосити недовіру йому протягом року. Одним із ключових і одночасно найважчих завдань нової Конституції була побудова незалежної судової гілки влади, з яким вона так і не впоралася, відклавши проведення судової реформи на п’ять років – так званий перехідний період. Однак тренди, що закладалися Основним законом, були очевидними. На відміну від радянської Конституції, де Верховна Рада мала повну зверхність над органами правосуддя, і Конституційного договору, де цей контроль переходив президенту, Конституція 1996 р. демонструє прагнення наділити судову гілку влади суб’єктністю.

У цьому контексті однією з найбільш очевидних змін, унесених Конституцією, було позбавлення Верховної Ради повноважень тлумачення Конституції України і законів України [23, стаття 97, п. 19; 44, стаття 17, п. 1] та здійснення контролю за їхнім виконанням [25, стаття 17, п. 2]. Відтепер цими функціями, природно, надіялися Конституційний Суд і органи прокуратури. Парламент поступово втрачав вплив на формування Конституційного Суду: якщо згідно з Конституцією УРСР він повністю формувався парламентом, а Конституційний договір наділяв Раду правом призначати голову (за поданням президента) і половину складу КС, то Конституція 1996 р. надіяла парламент квотою формувати усього 1/3 складу цього органу, ще третину призначав президент, решту – з’їзд суддів

України.

З іншого боку, Конституція анулювала фактично безмежний контроль над судовою гілкою влади з боку президента, встановлений нормами Конституційного договору, згідно з якими він призначав суддів за поданням безпосередньо підконтрольного йому, як главі виконавчої влади, Міністерства юстиції. Відтепер, згідно з Конституцією, президент здійснював лише перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років. Усі інші судді, крім суддів Конституційного Суду, обиралися Верховною Радою безстроково [26, стаття 128].

Нова Конституція повністю перепідпорядковувала РНБО Президенту, залишаючи Голові Верховної Ради лише право брати участь у її засіданнях. Дещо розширювалися можливості парламентського контролю за діяльністю Національного банку. Відтепер Рада не лише призначала на посаду та звільняла з посади за поданням президента його голову, але й призначала та звільняла половину складу Ради НБУ. Президент був змушений отримувати згоду Верховної Ради на призначення голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна та Державного комітету телебачення і радіомовлення. Причому останній з цих органів формувався на паритетних засадах з призначенців президента і парламенту.

Конституція закріплювала норму КД, згідно з якою ВРУ за поданням президента призначала на посади членів Центральної виборчої комісії. Таким чином основна інституція, що здійснювала організацію і контроль за виборчим процесом, яка до 1995 року була, як зазначає В. Шаповал, „по суті, парламентською структурою” [28, с. 457], підпадала під домінуючий контроль президентської адміністрації. Тільки у 2004 році впроваджувалася норма про те, що в поданні президента на призначення членів Комісії враховуються пропозиції депутатських фракцій і груп, утворених у поточному скликанні ВРУ. При цьому термін повноважень членів ЦВК збільшувався із 6 до 7 років [29].

Намагання встановити контроль над органами, що виконували організаційні і технічні функції стосовно таких основоположних демократичних інститутів, як вибори (ЦВК) і свобода слова (Державним комітетом телебачення і радіомовлення), свідчило про прагнення президентської адміністрації забезпечити прогнозованість і керованість процесами формування суспільної думки і конвертації її у виборчі результати. Це були кроки до побудови політичного режиму, який Сергій Гурієм називає „інформаційною автократією” або „диктатурою обману”, коли за демократичним фасадом криється режим, який утримує владу засобом інформаційних та виборчих махінацій [30]. У цьому сенсі Конституція 1996 року була, як не дивно, менш демократичною, ніж її радянська попередниця, однак, на відміну від Конституційного договору, вона все ж закладала, хоча й ілюзорні, інструменти стримування президентського всевладдя з боку парламенту, зокрема – містила норму про імпічмент президенту.

Однак прийняттям Конституції 1996 р. протиборство між президентом

і Верховною Радою не припинилося. У 2000 р. президентська команда здійснила спробу приборкати парламент шляхом унесення змін до Конституції через організацію Всеукраїнського референдуму. Усі чотири питання, що виносилися на всенародне обговорення, торкалися проблем функціонування Верховної Ради. Зокрема, пропонувалося розширити повноваження президента з дострокового припинення повноважень Верховної Ради, якщо у ній протягом одного місяця не буде сформовано постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців Державного бюджету. Передбачалося вилучення з тексту Конституції норми, згідно з якою депутати не могли бути без згоди ВРУ притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Вносилося пропозиція зменшити кількість парламентарів з 450 до 300. Пропонувалося запровадити в Україні інститут двопалатного парламенту. За кожне з цих питань виборці проголосували схвально, причому результати коливалися у діапазоні від 82,9% (двопалатний парламент) до 91,1% (зменшення кількості депутатів) підтримки [31].

Рішення референдуму так і не були імplementовані в Конституцію, незважаючи на те, що за трьома першими питаннями достатньо було здійснити прості поправки або доповнення в окремі статті Основного закону, і лише запровадження бікамералізму передбачало його значну трансформацію. Референдум, на нашу думку, був інструментом тиску Адміністрації Президента на Верховну Раду. Такі політичні ігрища приховують величезну загрозу для країни та її демократичного розвитку. Парламент як основоположний інститут демократії, з одного боку, та надзвичайно складний і крихкий механізм, з іншого, повинен не просто не піддаватися іншими інститутами, а перебувати з ними в органічному зв'язку і взаємодії. Процеси „кипіння” є абсолютно нормальними і допустимими всередині цього механізму, однак війна з іншими гілками влади може мати катастрофічні наслідки. Демократія абсолютно можлива зі слабким інститутом президентства, а то й взагалі без нього, але вона неможлива без інституту парламентаризму. На жаль, протиборство президентів і парламентів у короткій історії незалежної України – швидше правило, а не виняток, але ще гіршими були ті періоди, коли ця боротьба не велася через те, що знесилений і підпорядкований парламент не міг чинити опору. Це були періоди „клінічної смерті” українського парламентаризму. На щастя, на відміну від гібридних демократій, де парламент виконує декоративну функцію, ці часи в Україні мали спорадичний характер.

Конституційна реформа 2004 року. Встоявши перед загрозою зміни „правил гри” з допомогою референдуму, Конституція не змогла зберегтися в умовах політичних трансформацій, викликаних Помаранчевою революцією. Причому інституційні зміни були запущені не революційним Майданом, який вів до влади свого лідера – Віктора Ющенка, а політико-олігархічними елітами, які прагнули убезпечити себе у нових політичних реаліях, максимально позбавивши потенційного президента інструментів політичного, економічного і силового впливу.

Закон України „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. – перша за більш ніж 8 років спроба внесення змін до Основного закону, які були чітко спрямовані на перетворення України з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку [32]. Цій характеристиці відповідають набуті парламентом повноваження призначення за поданням президента прем'єр-міністра, голови СБУ та голови Правління Національного банку. Подання президентом кандидатури прем'єра перетворилося на символічний акт, адже він був змушений висувати запропоновану йому коаліцією депутатських фракцій (парламентською більшістю) фігуру. Верховна Рада за поданням прем'єра уповноважувалася призначати членів Кабінету Міністрів, голову Антимонопольного комітету, голову Державного комітету телебачення і радіомовлення, голову Фонду державного майна тощо. При цьому кандидатури міністра закордонних справ і міністра оборони подавав президент. За президентом також залишалося втішне право ініціювати розгляд Верховною Радою питання про відповідальність Кабінету Міністрів.

Закон значною мірою змінював організаційну структуру Верховної Ради. Ним, зокрема, впроваджувалася норма про обов'язковість формування коаліції депутатських фракцій, до складу якої мала входити більшість народних депутатів. Структуризації парламенту мала сприяти, з одного боку, запроваджувана з наступних виборів пропорційна виборча система, з іншого – впровадження так званого „імперативного мандата”. Передбачалося, що у разі не входження депутата до складу фракції політичної партії, від якої він балотувався, або виходу із фракції, за рішенням керівного органу партії його повноваження припинялися достроково. Коаліція перетворювалася на системоформуючий елемент не лише парламенту, але й усієї політичної системи. Досить зазначити, що якщо протягом місяця після обрання Верховної Ради або протягом місяця після припинення діяльності діючої коаліції не вдалося сформувати нову коаліцію, президент набував права достроково припинити повноваження парламенту. Таким чином відбулася імплементація бодай одного з пунктів референдуму 2000 року. Окрім того, президент набував права припинити повноваження ВРУ, якщо протягом 60 днів та не могла сформувати персональний склад КМУ. У разі запуску цієї процедури президент був зобов'язаний провести консультації з Головою ВРУ, його заступниками та головами депутатських фракцій. Ще однією новацією, яка символізувала зростаючу роль парламенту, було те, що у разі дострокового припинення повноважень президента виконання його обов'язків покладалося не на прем'єра, а на Голову Верховної Ради. Крім того, синхронізувалися терміни повноважень президента і парламенту, які і в одному, і іншому випадку становили 5 років. Зважаючи на цілком реальну, а не гіпотетичну можливість дострокового припинення їх повноважень, скасовувалася прив'язка виборів до певних дат. Замість цього, впроваджувалася норма про те, що вибори відбуваються „в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень”.

Конституційна реформа 2004 р., окрім того, що створила запобіжники до узурпації влади, ще й окреслила дуже чітку і логічну її конфігурацію.

Зважаючи на три рівні представництва: загальнонаціональний, партійний і місцевий, кожне з яких мало свої функції і коло повноважень, формуються три центри влади. Президент, як представник народу, представляв державу у міжнародній політиці і очолював Збройні сили. Парламент, який мав віддзеркалювати усю палітру інтересів різноманітних суспільних груп, спрямовував свою активність на внутрішню політику. Органи місцевого самоврядування мали забезпечувати інтереси місцевих громад і опікуватися їхнім достатком (щоправда, законопроект про внесення змін до Конституції щодо удосконалення системи місцевого самоврядування № 3207-1, який постановою ВРУ № 2223-IV передбачалося винести на голосування під час IV сесії Верховної Ради IV скликання, так і не став законом).

У цій владній конфігурації президент, коли не мав суттєвої підтримки у парламенті, перетворювався на номінальну фігуру внутрішньої української політики, а зважаючи на те, що у світовій політиці Україна перебувала на далекій периферії, то й зовнішньополітичні його повноваження мали маргінальний характер.

Конституційний „відкат” 2010 року. Свідченням того, що конституційна реформа 2004 р. мала абсолютно інструментальний характер і була спрямована на те, щоб позбавити можливостей впливати на внутрішньополітичні процеси несистемного президента, стало те, що відразу після повернення собі президентської посади стара політична еліта моментально позбулася усіх демократичних нововведень і повернула колишню редакцію Конституції. Для цього їй навіть не потрібно було заручатися конституційною парламентською більшістю. Усе було проведено через Конституційний Суд, який визнав (треба бути відвертими, небезпідставно) таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), ухвалення Закону № 2222 у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття [33]. Незважаючи на юридичну вивіреність, з погляду „духу закону”, цей інцидент є свідченням абсолютної інституційної неспроможності політико-правової системи, демонстрацією того, що правила гри творяться під конкретних гравців, і вже у процедурі їх прийняття закладені механізми маніпуляції ними. Важкий політичний компроміс, який розв'язав політичну кризу кінця 2004 року і заклав перспективу демократичного поступу українського суспільства, не дістав належного юридичного оформлення. З іншого боку, було показано важливість правової культури, діючих норм і процедурних моментів у законотворчому процесі. Рішенням Конституційного Суду було відновлено дію Конституції України від 28 червня 1996 року в редакції, що існувала до внесення до неї змін Законом № 2222-IV. Центр сили знову перемістився з Грушевського на Банкову.

До нової конституційної реформи 2014 р. Основний закон був підданий двом косметичним правкам. Спочатку подовжувався термін повноважень парламенту до 5 років [34], пізніше уточнювався порядок діяльності Рахункової палати України [35].

Конституційна реформа 2014 р. Як і 10 років до того, тригером конституційних змін стала революція. Причому, знов цей момент припав

на кульмінаційний період протестів – 21 лютого 2014 р. Саме у цей день Верховна Рада ухвалила Закон „Про відновлення дії окремих положень Конституції України” [36]. З огляду на попередній досвід, виникало резонне запитання про легітимність процесу цих конституційних змін. У середовищі українських правознавців відразу розпочалася дискусія з цього приводу. Вони абсолютно доречно зазначають, що в умовах боротьби з авторитарним свавіллям дотримання процедур конституційних змін – річ фантастична, протиставляючи при цьому поняття верховенства права (як результату боротьби з узурпацією, опору політичної нації свавільній владі) принципу верховенства Конституції, який за цих обставин був порушений [37; 38].

Полишивши юридичну казуїстику, оцінюючи ситуацію з погляду елементарної логіки, виникає запитання, чому вже протягом 10 років з 2014 р. законодавці не вчинили дій, спрямованих на ліквідацію чергової загрози конституційного відкату? Чому політично сильний, але процесуально слабкий акт українського парламенту не був Perezatverdjenim у спокійній обстановці з абсолютним дотриманням усіх процедур? Чи не навмисне залишають цю шпарину, якою обов’язково закортить скористатися черговому узурпатору?

Тим не менш, політичний блок діючої Конституції, по суті, повністю сформований Законом № 742-VII, який, у свою чергу, майже дослівно (за винятком тих статей, до яких були внесені зміни законами № 2952-VI від 01.02.2011р. і 33586-VII від 19.09.2013 р.) повторював Закон № 2222-IV від 8 грудня 2004 р., тим самим повертаючи Україні статус парламентсько-президентської республіки.

Однією з небагатьох, але надзвичайно важливою відмінністю законів № 222-IV і № 742-VII стала відсутність в останньому норми про проведення парламентських виборів на засадах пропорційної системи, яка була закріплена у розділі „Прикінцеві і перехідні положення” конституційного закону 2004 р. Саме цей тип виборчої системи давав можливість формувати гомогенну, фракційну структуру парламенту і робив доцільним правило імперативного мандата: усі депутати обиралися від партій і блоків і у разі невходження у їхні фракції мали скласти мандат. Однак ця модель ставала лише наполовину дієвою за змішаної виборчої системи, за якої половину парламенту становили депутати-мажоритарники, які могли й не бути прив’язаними до політичних партій. Така системна помилка призвела до правової колізії, коли у ст. 81 діючої Конституції серед причин припинення повноважень народного депутата значилася ситуація його невходження або виходу до (з) фракції політичної партії (блоку), від якої він був обраним, у той час як ст. 4 Закону України „Про статус народного депутата” не вказує цю підставу для дострокового складення депутатського мандата, а пп. 5 і 6 ст. 13 цього ж Закону гарантують депутату право вільного виходу та невходження з (до) складу депутатської фракції (групи) [39]. Вступає у суперечність із Конституцією й Регламент Верховної Ради України, у статті 59 якого зазначається, що народний депутат, який не увійшов до складу депутатської фракції, якого виключено чи який вийшов зі складу

депутатської фракції, не позбавляється мандата, а стає позафракційним. Позафракційні народні депутати, у свою чергу, можуть входити до складу депутатських фракцій або об'єднуватися у депутатську групу народних депутатів [40].

Після 2014 р. до розділів Конституції, які регламентують діяльність органів державної влади, зміни вносилися трічі. 2 червня 2016 р. було ухвалено Закон „Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)” [41], найсуттєвішою новацією якого стосовно парламенту стало позбавлення його повноважень „обрання суддів безстроково”. У лютому 2019 р. парламент набував повноважень „реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору” [42]. А у вересні 2019 р. були значно обмежені конституційні гарантії депутатської недоторканності [43]. Таким чином, одним з перших законів новообраної Верховної Ради депутати і Президент України намагалися продемонструвати виборцям, що вони, на відміну від попередників, не ховатимуться від відповідальності за стінами парламенту. Нарешті була реалізована давня популістична ідея Адміністрації Президента Леоніда Кучми, яку вона намагалася втілити через референдум 2000 року.

Висновки. Отже, протягом 32 років новітньої незалежності Україна пройшла шлях численних інституційних змін конституційної моделі організації влади. За цей час вона приміряла на себе чи не всі можливі форми республіканського устрою – від парламентського до суперпрезидентського. Впадає у вічі той факт, що зміни правил гри у політичному полі мали як еволюційний, так і волюнтаристський характер. Причому волюнтаризм інституційних змін незмінно пов'язаний з фігурою Президента України.

Еволюційний характер політичного розвитку періоду стагнації радянської політичної моделі і перших років незалежності наштовхнувся на важку соціально-економічну кризу, яка призвела до швидкого розчарування широких мас у демократичних ідеалах і породила запит на „сильну руку”, здатну навести порядок. Парламент за цих умов, створюється враження, сам був наляканий повнотою власних повноважень і пов'язаної з ними міри відповідальності. Так об'єктивним чином Україна здійснила стрибок від парламентської до суперпрезидентської республіки, від радянської (у прямому і переносному значенні цього терміна) Конституції до Конституційного договору, який наділяв президента, по суті, диктаторськими повноваженнями.

На щастя, Верховній Раді, на відміну від переважної більшості пострадянських парламентів, удалося віднайти сили для збалансування владних повноважень у Конституції 1996 року і не перетворитися на другорядний придаток президентської вертикалі. Український парламент був противагою їй протягом усього терміну повноважень Леоніда Кучми, що спонукало його адміністрацію до проявів „конституційної творчості” у вигляді проведення референдуму, основною метою якого було приборкання

непокірних депутатів, рішення якого, утім, так і не імплементувалися у Конституцію.

Наступним етапом конституційних змін, який сформував правила гри у політичному полі на два десятиліття (за винятком недовгого періоду відкату 2010–2014 рр.), став такий дивовижний феномен, як конституційна реформа 2004 року. З одного боку, вона позитивно сприймалася політичними романтиками, які вбачали у ній вияв волі революційного народу, який виступив проти авторитарного свавілля, й слугувала у їхніх очах запобіжником від встановлення диктатури, з іншого, прагматики запевняли, що реформа була спричинена прагненням колишньої олігархічної еліти зберегти свій вплив на політичні і тісно пов'язані з ними економічні процеси в країні. З 2004 р. Верховна Рада стає осередком політичного життя країни. Президент Віктор Ющенко фактично був позбавлений впливу на внутрішньополітичні процеси, лише спостерігаючи за зміною урядів і їхніх політик, і перебував у цій грі тільки завдяки наявності у парламенті лояльної до себе фракції.

Однак за першої нагоди у 2010 році колишня еліта, яка привела на Банкову аутсайдера попередніх президентських виборів, зуміла організувати контрреволюційний реванш і відновила дію „кучмівської” Конституції. Цей процес супроводжувався значною девальвацією ролі парламенту у політичних процесах, що відбувалися в країні та визначалися вдалою для режиму комбінацією формальних (законодавчо-нормативна база) і неформальних (брутальна політична воля) політичних інститутів.

Тригером повернення конституційної реформи 2004 року став черговий Майдан. У найкульмінаційніший момент Революції гідності, 21 лютого 2014 р., Верховна Рада ухвалює Закон „Про відновлення дії окремих положень Конституції України”, яким реанімує „помаранчеву” Конституцію. Україна знов стає парламентсько-президентською республікою з чітко окресленим поділом повноважень між основними центрами влади: Президент – єдиний повноважний представник українського народу у міжнародних відносинах, наділений повноваженнями застосовувати у них як дипломатичні, так і військові спроможності країни; парламент, як виразник інтересів різних суспільних груп, урівноважує їх у внутрішньополітичних процесах, формуючи задля цього уряд та інші органи влади. Ахіллесовою п'ятою цього конструкту й надалі залишається судова влада, яка перебуває у перманентному процесі реформування.

Конфігурація влади після 2019 р., на перший погляд, дещо схожа до ситуації 1995 р., коли Верховна Рада, наділена досить суттєвим обсягом повноважень, самоусунулася від активної участі у політичному процесі, добровільно передавши ініціативу президенту. Однак ці дві історії наповнені зовсім різним змістом. Як зазначалося вище, підписання Конституційного договору було зумовлене важкою соціально-економічною кризою і прагненням депутатів позбутися відповідальності за її наслідки. При цьому президент отримав лише тимчасово лояльний парламент. Лояльність Верховної Ради до президента В. Зеленського зумовлена електоральними

причинами, які забезпечили присутність у ній пропрезидентської більшості, що, у свою чергу, дозволило зосередити повноваження двох основних політичних інститутів в одному центрі. У цьому контексті відносини між Президентом України і Верховною Радою залежать не від об'єктивних, а від суб'єктивних факторів: наскільки парламентська більшість готова терпіти диктат Офісу Президента, з одного боку, та як глибоко президент зневажає та недовіряє інституту парламентаризму в цілому і саме цьому парламенту зокрема. Однак ці процеси не здатні регулюватися формальними інститутами.

Інституційна спроможність системи організації влади в цілому й інституту парламентаризму зокрема піддається кількома основоположними факторами.

По-перше, неусталеністю нормативно-правової бази. Усього трохи більше ніж за 30 років Україна пережила зміну шести конституційних моделей організації влади. Окрім системних змін організації влади, відбувалися перманентні зміни окремих розділів і норм Конституції. Усього було ухвалено 18 таких законів, що містили у своїй назві слова „Про внесення змін і доповнень до Конституції”, що торкалися питань організації органів управління державою (щоправда, 11 з них стосувалися Конституції УРСР). Чи можливо говорити про інституційну спроможність системи в умовах постійної зміни самих інститутів? Питання риторичне.

По-друге, незважаючи на постійні правки Конституції, у деяких нормах закладено колізії. Зокрема, не до кінця врегульовано інститут імперативного мандата, що породжує різні трактування правил позбавлення депутата його повноважень.

По-третє, почасти зберігається неузгодженість між нормами Конституції і профільними законами. Багато положень Основного закону ухвалюються „авансом” і передбачають урегулювання тих чи інших відносин спеціальними законами, які ухвалюються або через тривалий час, або не ухвалюються зовсім. При цьому ухвалення простих законів процедурно набагато простіший процес, ніж прийняття конституційних змін, що викликає питання стосовно мотивів неухвалення цих рішень.

І, зрештою, по-четверте, великою проблемою, своєрідною „міною” під усю конституційну конструкцію є певна недбалість у процесі прийняття конституційних змін. Україна уже пережила один відкат конституційної реформи. Майже не виникає сумнівів, що він був не останнім.

Отже, у цьому дослідженні здійснено аналіз лише формальних інститутів організації системи влади в цілому та інституту парламентаризму зокрема. Уже на цьому рівні впливає багато проблем, які показують вразливість інституційної спроможності політичної системи. Зокрема, впадає у вічі практика інструменталізації Конституції тими чи іншими політичними агентами, які формують правила гри у владному полі не з метою оптимізації системи державного управління в інтересах основного джерела влади – народу, а задля задоволення власних політико-економічних інтересів. Осягнути справжній рівень дефектності системи

можна буде лише після детального аналізу політичних практик, який покаже реальне співвідношення формальних і неформальних правил у цій складній, прихованій від сторонніх очей, грі.

Бібліографічні посилання *

1. Георгіца А. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики. Чернівці : Рута, 1998. 483 с.
2. Історія українського парламентаризму / за заг. ред. В. Смоля. Київ : Дніпро, 2010. 800 с.
3. Бандурка О. М., Древаль Ю. Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Харків, 1999. 288 с.
4. Кислий П., Вайз К. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду. Чернівці : Абрис, 2000. 414 с.
5. Древаль Ю. Д. Парламентаризм в політичній системі України: політико-правовий аналіз. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 280 с.
6. Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту Верховної Ради України. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 336 с.
7. Рудик П. А. Конституційна реформа в Україні: проблеми та перспективи. Київ : Атіка, 2006. 255 с.
8. Проблеми конституційного транзиту в Україні / С. О. Янішевський, О. А. Фісун та ін. Київ : НІСД, 2011. 52 с.
9. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації : аналіт. доп. / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
10. Парламентаризм в Україні: інституційне забезпечення, стан, тенденції. *Національна безпека та оборона*. 2012. № 7–8. С. 3–18.
11. Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду. Київ : КМ Академія, 2003. 255 с.
12. Жук Н. А. Парламент, Президент, уряд: через взаємопорозуміння до рівноваги. Харків : Харків юридичний, 2007. 319 с.
13. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон УРСР від 27 жовтня 1989 р. № 8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11#Text>
14. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) УРСР : Закон УРСР від 24.10.1990 р. № 404-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12#Text>
15. Про внесення змін до пункту 4 статті 108 Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон УРСР від 18.04.1991 р. № 983-XII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155604__528254
16. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) УРСР : Закон України від 05.11.1991 р. № 1791-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 4. С. 12. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t179100?ed=1991_11_05
17. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) УРСР : Закон УРСР від 19.06.1991 р. № 1213а-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12#Text>
18. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон України від 17 вересня 1991 р. № 1554-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1554-12#Text>

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

19. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції УРСР : Закон УРСР від 5 липня 1991 р. № 1393-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text>

20. Про внесення змін і доповнень до статей 104,104-5,114-9 Конституції (Основного закону) України : Закон України від 27.10.1992 р. № 2735-XII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/151090_527526

21. Про зміну частини першої статті 112 Конституції (Основного Закону) України : Закон України від 03.06.1992 р. № 2401а-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2401%D0%B0-12#Text>

22. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України : Закон України від 14.02.1992 р. № 2113-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-12#Text>

23. Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання : Закон України від 18.11.1992 р. № 2796-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2796-12#Text>

24. Про доповнення Конституції (Основного Закону) України статтею 97-1 та внесення змін і доповнень до статей 106,114-5 і 120 Конституції України : Закон України від 19.12.1992 р. № 2885-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2885-12#Text>

25. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text>

26. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. №. 30. URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf>

27. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка, 1999. 736 с.

28. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во „Наукова думка”, 2013. 784 с.

29. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30.06.2004 р. № 1932-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text>

30. „Обман и страх – главные орудия автократа”: разговор с Сергеем Гуриевым. URL: <https://www.opendemocracy.net/ru/spin-diktatury-guriev-yablokov/>

31. Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року : Повідомлення Центральної Виборчої Комісії. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00#Text>

32. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text>

33. Про внесення змін до Конституції України : Рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2010 від 30 вересня 2010 року у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>

34. Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 01.02.2011 р. № 2952-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-17#Text>

35. Про внесення змін до статті 98 Конституції України : Закон України від 19.09.2013 р. № 586-VII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/344446__34451

36. Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України від 21.02.2014 р. № 742-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#Text>

37. Колісник В. Відновлення дії Конституції України та зміна форми правління як засіб поновлення конституційного ладу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 4. С. 103–108.

38. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 6. С. 48–57.

39. Про статус народного депутата : Закон України від 17.11.1992 р. № 2790-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>

40. Регламент Верховної Ради України. Затверджено Законом України № 1861-VI від 10.02.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>

41. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 р. № 1401. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>

42. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 07.02.2019 р. № 2680-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

43. Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) : Закон України від 03.09.2019 р. № 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20#Text>

References

1. Heorhitsu A. Suchasnyi parlamentarizm: problemy teorii ta praktyku. Chernivtsi : Ruta, 1998. 483 s. (Modern parliamentary system: problems of theory and practice).

2. Istoriiia ukrainskoho parlamentarizmu / za zah. red. V. Smoliia. Kyiv : Dnipro, 2010. 800 s. (The history of Ukrainian parliamentary system).

3. Bandurka O. M., Dreval Yu. D. Parlamentarizm v Ukraini: stanovlennia i rozvytok. Kharkiv, 1999. 288 s. (Parliamentary system in Ukraine: formation and development).

4. Kyslyi P., Vaiz K. Stanovlennia parlamentarizmu v Ukraini: na tli svitovoho dosvidu. Chernivtsi : Abris, 2000. 414 s. (Formation of parliamentary system in Ukraine: against the background of world experience).

5. Dreval Yu. D. Parlamentarizm v politychnii systemi Ukrainy: polityko-pravovyi analiz. Kharkiv : Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav, 2003. 280 s. (Parliamentary system in the political system of Ukraine: political and legal analysis.).

6. Slovka I. Ye. Konstytutsiino-pravovyi status parlamentu Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv : Yurinkom Inter, 2013. 336 s. (Constitutional and legal status of the Parliament of the Verkhovna Rada of Ukraine).

7. Rudyk P. A. Konstytutsiina reforma v Ukraini: problemy ta perspektyvy. Kyiv : Atika, 2006. 255 s. (Constitutional reform in Ukraine: problems and prospects).

8. Problemy konstytutsiinoho tranzytu v Ukraini / S. O. Yanishevskiyi, O. A. Fisun ta in. Kyiv : NISD, 2011. 52 s. (Problems of constitutional transit in Ukraine).

9. Instytutsiini zminy politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy: otsinka stanu ta napriamy optymizatsii : analit. dop. / za red. H. I. Zelenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. 164 s. (Institutional changes in the political system of modern Ukraine: state assessment and directions for optimization).

10. Parlamentarizm v Ukraini: instytutsiine zabezpechennia, stan, tendentsii. *Natsionalna bezpeka ta oborona*. 2012. No. 7–8. S. 3–18. (Parliamentary system in Ukraine: institutional support, state, trends).

11. Pavlenko R. *Parlamentska vidpovidalnist uriadu*. Kyiv : KM Akademiia, 2003. 255 s. (Parliamentary responsibility of the government).

12. Zhuk N. A. *Parlament, Prezydent, uriad: cherez vzaiemoporozuminnia do rivnovahy*. Kharkiv : Kharkiv yurydychnyi, 2007. 319 s. (Parliament, President, government: through mutual understanding to balance).

13. Pro zminy i dopovnennia Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainiskoi RSR : Zakon URSR vid 27 zhovtnia 1989 r. No. 8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11#Text> (On changes and additions to the Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian SSR).

14. Pro zminy i dopovnennia Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) URSR : Zakon URSR vid 24.10.1990 r. No. 404-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12#Text> (On changes and additions to the Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian SSR).

15. Pro vnesennia zmin do punktu 4 statti 108 Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainiskoi RSR : Zakon URSR vid 18.04.1991 r. No. 983-XII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155604__528254 (On amendments to paragraph 4 of Article 108 of the Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian SSR).

16. Pro zminy i dopovnennia Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) URSR : Zakon Ukrainy vid 05.11.1991 r. No. 1791-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. No. 4. S. 12. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t179100?ed=1991_11_05 (On changes and additions to the Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian SSR).

17. Pro vnesennia zmin i dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) URSR : Zakon URSR vid 19.06.1991 r. No. 1213a-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12#Text> (On changes and additions to the Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian SSR).

18. Pro vnesennia zmin i dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainiskoi RSR : Zakon Ukrainy vid 17 veresnia 1991 r. No. 1554-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1554-12#Text> (On changes and additions to the Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian SSR).

19. Pro zasnuvannia posta Prezidenta Ukrainiskoi RSR i vnesennia zmin i dopovnen do Konstytutsii URSR : Zakon URSR vid 5 lypnia 1991 r. No. 1393-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text> (On the establishment of the post of the President of the Ukrainian SSR and the changes and additions to the Constitution of the Ukrainian SSR).

20. Pro vnesennia zmin i dopovnen do statei 104,104-5,114-9 Konstytutsii (Osnovnoho zakonu) Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 27.10.1992 r. No. 2735-XII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/151090__527526 (On amendments and additions to Articles 104, 104-5, 114-9 of the Constitution (Fundamental Law) of Ukraine).

21. Pro zminu chastyny pershoi statti 112 Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 03.06.1992 r. No. 2401a-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2401%D0%B0-12#Text> (On the amendment of the first part of Article 112 of the Constitution (Fundamental Law) of Ukraine).

22. Pro vnesennia zmin i dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 14.02.1992 r. No. 2113-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-12#Text> (On changes and additions to the Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian SSR).

23. Pro tymchasove delehuвання Kabinetu Ministriv Ukrainy povnovazhen vydavaty dekreti v sferi zakonodavchoho rehuliuвання : Zakon Ukrainy vid 18.11.1992 r. No. 2796-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2796-12#Text> (On the temporary delegation to the Cabinet of Ministers of Ukraine authority to issue decrees in the field of legislative regulation).

24. Pro dopovnennia Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainy statteiu 97-1 ta vnesennia zmin i dopovnen do statei 106, 114-5 i 120 Konstytutsii Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19.12.1992 r. No. 2885-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2885-12#Text> (On the addition of Article 97-1 to the Constitution (Fundamental Law) of Ukraine and amendments to Articles 106, 114-5 and 120 of the Constitution of Ukraine).

25. Konstytutsiinyi dohovir mizh Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy ta Prezydentom Ukrainy pro osnovni zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia derzhavnoi vlady i mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini na period do pryiniattia novoi Konstytutsii Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text> (Constitutional agreement between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine on the basic principles of the organization and functioning of state power and local self-government in Ukraine for the period before the adoption of the new Constitution of Ukraine).

26. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR). 1996. No. 30. URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf> (Constitution of Ukraine).

27. Konstytutsiine pravo Ukrainy / za red. V. F. Pohorilka. Kyiv : Naukova dumka, 1999. 736 s. (Constitutional law of Ukraine).

28. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 10. T – Ya / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv : V-vo „Naukova dumka”, 2013. 784 s. (Encyclopedia of the history of Ukraine).

29. Pro Tsentralnu vyborchu komisiiu : Zakon Ukrainy vid 30.06.2004 r. No. 1932-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (About the Central Election Commission).

30. „Obman i strah – glavnye orudiya avtokrata”: razgovor s Sergeem Gurievym. URL: <https://www.opendemocracy.net/ru/spin-diktatury-guriev-yablokov/> (“Deception and fear are the main tools of an autocrat”: a conversation with Sergei Guriev).

31. Pro pidsumky vseukrainskoho referendumu 16 kvitnia 2000 roku : Povidomlennia Tsentralnoi Vyborchoi Komisii. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00#Text> (On the results of the all-Ukrainian referendum on April 16, 2000).

32. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 8 hrudnia 2004 r. No. 2222-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text> (On Amendments to the Constitution of Ukraine).

33. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy : Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy No. 20-rp/2010 vid 30 veresnia 2010 roku u spravi za konstytutsiinyim podanniam 252 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy vid 8 hrudnia 2004 roku No. 2222-IV (sprava pro dodержання protsedury vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10> (On amendments to the Constitution of Ukraine).

34. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy shchodo provedennia chervovykh vyboriv narodnykh deputativ Ukrainy, Prezidenta Ukrainy, deputativ Verkhovnoi Rady Avtonomnoi Respubliky Krym, mistsevykh rad ta silskykh, selyshchnykh, miskykh holiv : Zakon Ukrainy vid 01.02.2011 r. No. 2952-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-17#Text> (On amendments to the Constitution of Ukraine regarding holding regular elections of people's deputies of Ukraine, the President of Ukraine, deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and village, township, and city heads).

35. Pro vnesennia zmin do statti 98 Konstytutsii Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19.09.2013 r. No. 586-VII. URL: <https://zakononline.com.ua/documents/>

- show/344446___34451 (On Amendments to Article 98 of the Constitution of Ukraine).
36. Pro vidnovlennia dii okremykh polozhen Konstytutsii Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21.02.2014 r. No. 742-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#Text> (On restoring the effect of certain provisions of the Constitution of Ukraine).
37. Kolisnyk V. Vidnovlennia dii Konstytutsii Ukrainy ta zmina formy pravlinnia yak zasib ponovlennia konstytutsiinoho ladu. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2015. No. 4. S. 103–108. (Restoration of the Constitution of Ukraine and change in the form of government as a means of restoring the constitutionalism).
38. Boryslavska O. Verkhovenstvo konstytutsii chy verkhovenstvo prava: deiaiki pytannia vidnovlennia dii okremykh polozhen Konstytutsii Ukrainy. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2015. No. 6. S. 48–57. (The supremacy of the constitution or the supremacy of law: some issues of restoring the effect of certain provisions of the Constitution of Ukraine).
39. Pro status narodnoho deputata : Zakon Ukrainy vid 17.11.1992 r. No. 2790-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text> (On the status of a people's deputy).
40. Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy. Zatverdzheno Zakonom Ukrainy No. 1861-VI vid 10.02.2010 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine).
41. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosuddia) : Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. No. 1401. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> (On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding Justice)).
42. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 07.02.2019 r. No. 2680-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text> (On Amendments to the Constitution of Ukraine).
43. Pro vnesennia zmin do statti 80 Konstytutsii Ukrainy (shchodo nedotorkannosti narodnykh deputativ Ukrainy) : Zakon Ukrainy vid 03.09.2019 r. No. 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20#Text> (On Amendments to Article 80 of the Constitution of Ukraine (Regarding Inviolability of People's Deputies of Ukraine)).

Стаття надійшла до редакції 12.06.2023

УДК 355.01+341.485:341(470:477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-7>

Називаючи речі своїми іменами. Російська пропагандистська риторика як вірогідний доказ геноцидних намірів

Микола Рябчук,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Mykola Riabchuk,
Candidate of Political Sciences,
Institute of Political and Ethnic
Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

Анотація. Кількість і масштаби воєнних злочинів і злочинів проти людяності, скоєних російськими військовими в Україні від початку тотального вторгнення в лютому 2022 р., спонукають багатьох експертів і політиків визначати цю жорстокість як геноцид і домагатися переслідування винних у рамках міжнародного права. Українські слідчі і прокурори, у співпраці з зарубіжними колегами, ретельно документують відповідні факти, тимчасом як правники й дипломати шукають оптимальних шляхів для здійснення правосуддя у рамках наявних чи новостворених міжнародних судових інституцій. Багато хто при

цьому висловлює застереження, що з-поміж чотирьох видів злочинів, визнаних ООН найтяжчими й такими, що не мають строку давності, злочин геноциду найскладніше довести у судовій практиці, тому що сама по собі кількість воєнних злочинів, хоч би найбрутальніших і наймасштабніших, не робить їх з юридичного погляду геноцидом, якщо не доведено найголовнішого і найнеобхіднішого для саме такої формально-правової кваліфікації: геноцидного наміру з боку військового та/або політичного керівництва країни-агресора. Зазвичай політики не віддають таких розпоряджень письмово, і навіть усно роблять їх, як правило, в завуальованій формі. Тому доводити геноцидні наміри у суді доводиться на підставі непрямих доказів – аналізу всієї суми висловлювань високопосадовців країни-агресора, які ідеологічно обґрунтовують і заохочують геноцид, послуговуючись при тому різноманітними евфемізмами (закликаючи, наприклад, до винищення в Україні вигаданих „нацистів”, під якими мають на увазі всіх самосвідомих українців), а також – на основі зіставлення завуальовано геноцидних висловлювань з відповідними системними діями окупаційних військ та адміністрації, що виразно переводять ідеологічні настанови керівництва у практичну площину.

Автор статті показує, що геноцидні наміри Кремля, попри всю їхню риторичну завуальованість, можна довести, якщо систематично проаналізувати, деконструувати і контекстуалізувати відповідну антиукраїнську риторика російських урядовців, експертів і пропагандистів як певну цілісність, у тісному зв'язку з конкретними діями окупаційної армії та адміністрації.

Ключові слова: війна Росії в Україні, воєнні злочини, геноцид, міжнародне право, дискурс-аналіз.

Calling a spade a spade. Russian propaganda rhetoric as probable evidence of genocidal intentions

Abstract. The number and scale of war crimes and crimes against humanity committed by the Russian military in Ukraine since the start of the all-out invasion in February 2022 have prompted many experts and politicians to define this brutality as genocide and seek prosecution of the perpetrators under international law. Ukrainian investigators and prosecutors, in cooperation with foreign colleagues, are carefully documenting relevant facts, while lawyers and diplomats are looking for optimal ways to administer justice within existing or newly created international judicial institutions. At the same time, many express a warning that among the four types of crimes recognized by the UN as the most serious and those that do not have a statute of limitations, the crime of genocide is the most difficult to prove in judicial practice, because the number of war crimes in itself, however brutal and large-scale, does not make them genocide from a legal point of view, if the most important and necessary for such a formal and legal qualification is not proven: genocidal intent on the part of the military and/or political leadership of the aggressor country. Politicians usually do not give such orders in writing, and even make them orally, as a rule, in a veiled form. Therefore, it is necessary to prove genocidal intentions in court on the basis of indirect evidence – an analysis of the entire sum of the statements of high-ranking officials of the aggressor country, who ideologically justify and encourage genocide, using various euphemisms at the same time (calling, for example, for the extermination of the fictional "Nazis" in Ukraine, under which they have meaning all self-conscious Ukrainians), as well as – on the basis of a comparison of veiled genocidal statements with the corresponding systematic actions of the occupying forces and the administration, which clearly translate the ideological instructions of the leadership into the practical plane.

The author of the article shows that the genocidal intentions of the Kremlin, despite all their rhetorical veiling, can be proven if the corresponding anti-Ukrainian rhetoric of Russian government officials, experts and propagandists is systematically analyzed, deconstructed and contextualized as a certain integrity, in close connection with the specific actions of the occupying army and administration.

Key words: Russian war in Ukraine, war crimes, genocide, international law, discourse analysis.

Постановка проблеми. Міжнародне право визначає чотири найтяжчі злочини, які підпадають під юрисдикцію міжнародних судів: злочин агресії, воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Росія, розпочавши у лютому 2022 повномасштабну війну в Україні, вчинила всі чотири види злочинів, підтверджених численними свідченнями та документами. Оскільки усі вони не мають строку давності, існує ймовірність притягнення у майбутньому до судової відповідальності не лише рядових виконавців, а й найвищих політичних і військових керівників Росії, які ці злочини прямим і непрямим чином санкціонували. З-поміж усіх чотирьох злочинів злочин геноциду вважається найтяжчим, оскільки має на меті системне й цілеспрямоване знищення цілої етнічної (чи іншої специфічної) групи, але його найскладніше довести, тому що геноцидні наміри зазвичай прямо не

декларуються, а без такого доведення перекваліфікувати воєнні злочини чи злочини проти людяності у злочин системного геноциду практично неможливо. Тому для майбутнього здійснення правосуддя важливо подбати не лише про ретельне документування відповідних фактів, а й про деконструкцію офіційних наративів, які завуальовано обґрунтовують геноцидну практику за допомогою певних кодових слів, евфемізмів та термінологічних маніпуляцій.

Мета дослідження – обґрунтувати можливість доведення геноцидних намірів російського керівництва у війні з Україною через системний аналіз (декодування) офіційних наративів Кремля щодо України, з належною увагою також до ретрансляції цих наративів офіційною пропагандою та до їх відповідного сприйняття і втілення виконавцями.

Виклад основного матеріалу. За вісімнадцять місяців неспровокованої війни, яку Росія розв'язала проти України, за офіційними даними Верховного комісаріату ООН з прав людини (OHCHR), було вбито 9614 українських цивільних осіб і 17535 отримали поранення [1]. Точна кількість жертв може бути значно більшою, оскільки численні масові поховання на окупованих Росією територіях перебувають поза межами досяжності міжнародних спостерігачів, а на звільнених українською армією територіях ще не всі могили знайдені. З 24 лютого 2022 року близько 6 мільйонів українських біженців утекли до Європи і близько трьох мільйонів, як повідомляється, переїхали до Росії [2] (хоча незрозуміло, скільки з них зробили це добровільно, а скільки були депортовані примусово з окупованих регіонів; у кожному разі, статус біженців там офіційно отримало лише трохи більше мільйона українців) [3]. Ще понад п'ять мільйонів людей були зареєстровані як внутрішньо переміщені особи в Україні. Таким чином, понад третина населення України була вирвана зі своїх домівок [4]. За цей самий період, унаслідок російських воєнних дій, загинуло 507 українських дітей, 1134 було поранено, 1183 зникло безвісти [5].

З перших днів війни російські невідбиркові обстріли, бомбардування та ракетні удари завдали величезної шкоди цивільній інфраструктурі, перетворюючи в руїни підприємства, склади, торгові центри, лікарні, школи, житлові будинки. Після ганебної поразки під Києвом і подальшого вигнання з Північного Сходу України російські війська перейшли до тактики випаленої землі, зрівнюючи з землею цілі міста і села на Південному Сході [6]. Восени 2022 р., вигнані з Харківської області та міста Херсон, вони почали систематично обстрілювати ракетами й безпілотниками українську енергетичну інфраструктуру, відкрито заявляючи про намір „вбомбити хохлів назад у кам'яний вік” – занурити в темряву й заморозити до смерті [7].

Повідомлення про воєнні злочини, скоєні російською воячиною, рясніють у міжнародних ЗМІ, які періодично публікують розповіді очевидців про викрадення [8] і катування [9] цивільних осіб, масові вбивства [10], зґвалтування [11; 12], мародерство [13], переміщення місцевих жителів

у так звані „фільтраційні табори” [14] і примусове вивезення багатьох із них, зокрема дітей, у віддалені регіони Росії [15; 16]. Усе це викликає обґрунтоване занепокоєння міжнародної спільноти і дедалі жорсткіші звинувачення у воєнних злочинах та злочинах проти людяності [17]. Мірою того, як сотні і навіть тисячі вірогідних воєнних злочинів розслідуються українськими прокурорами у співпраці з зарубіжними колегами [18–20], дедалі гострішим стає непросте юридичне питання: чи та жахлива кількість переходить у нову правову „якість”, тобто чи можна кваліфікувати незліченні звірства, скоєні російською воячиною в Україні, як геноцид? [21–26].

Правові пастки

Відомий британський юрист Філіп Сендс наполягає на тому, що злочин геноциду дуже складно, майже неможливо довести, тому що для цього потрібні докази геноцидного наміру. А злочинці зазвичай таких намірів прямо не висловлюють [27]. У більшості випадків визнання (чи не визнання) тих чи тих масових звірств геноцидом залежить від політичної волі. Національні парламенти, як суто політичні інституції, можуть собі дозволити під цим оглядом куди більше, ніж судові органи, зв’язані складними юридичними процедурами. Це можна побачити на прикладі суто політичного (але не юридичного) визнання геноцидом етнічної чистки вірмен в Османській імперії або ж штучного голоду в Україні, організованого Кремлем у 1932–1933 роках, — засудженого багатьма, хоч і далеко не всіма, національними асамблеями ¹.

Таким суто політичним рішенням можна вважати й двопартійну резолюцію, схвалену торік американським Конгресом, яка засуджує геноцид українців і „підтримує трибунали та міжнародні кримінальні розслідування для притягнення російських політичних лідерів і військовослужбовців до відповідальності за агресивну війну, воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид”. Документ хоч і не має юридичної ваги, проте „надсилає потужний сигнал про засудження дій Росії та вказує на постійні зусилля членів Конгресу, спрямовані на надання Україні подальшої всебічної підтримки” [29–31].

Резолюція містить непряме посилання на Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року, яка не лише зобов’язує держави-учасниці запобігати таким злочинам і карати винних, а й кваліфікує такі злочини як „міжнародні” й уповноважує світове співтовариство втрутитися — „вжити колективних заходів, своєчасно й рішуче, через Раду Безпеки (...), якщо мирні засоби виявляться недостатніми, а національні органи влади явно не зможуть захистити своє

¹ Позиція багатьох парламентів світу, які вагалися або й відмовлялися визнавати Голодомор 1932–1933 років геноцидом, кардинально змінилася 2022 року, після російського повномасштабного вторгнення в Україну і системно скоєних там геноцидних злочинів. Як пояснив радикалізацію своєї позиції один із депутатів німецького Бундестагу, „вбивство голодом було націлене, зокрема, й на придушення української національної ідентичності, української мови й культури... Паралелі із сьогоденням цілком очевидні... Сьогоднішня російська агресія проти України — продовження тої самої історичної традиції” [28].

населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності” [32].

Проблема ООН, однак, полягає в тому, що постійні члени Ради Безпеки можуть накласти вето на будь-яке її рішення за власною примхою й унеможливити тим відповідні, санкціоновані ООН, „колективні дії” проти них самих чи їхніх клієнтів [33]. Документ має радше символічне значення, бо принаймні делегітимізує геноцидну діяльність, а подеколи й полегшує розслідування та переслідування воєнних злочинів.

Філіп Сендс, який разом з групою міжнародних юристів консультує український уряд з питань розслідування російських воєнних злочинів, вважає, що слід зосередитися насамперед на злочині агресії, оскільки він є дуже чітким і явно кримінальним. Його набагато легше довести, ніж злочин геноциду, особливо після того, як Міжнародний суд ООН у Гаазі наказав Росії зупинити вторгнення, проте вона його проігнорувала [34]. Особливо важливо, на думку Сендса, що „злочин агресії – єдиний, який прямо й незаперечно стосується тих, хто несе найбільшу відповідальність за жахіття, що обрушилися на мільйони людей. Можливо, й удасться довести, що Путін і його найближче оточення несуть особисту відповідальність за воєнні злочини і злочини проти людяності, скоєні в Бучі, Маріуполі й по всій Україні, що їх тепер розслідує національна прокуратура і прокурори МКС. Проте далеко не факт, що докази приведуть до верхівки влади” [35].

В інтерв'ю „Українській правді” він пояснив докладніше, чому акцент має бути зроблений саме на злочині агресії: бо „лише цей спосіб дає впевненість у тому, що вдасться дістатися до московської верхівки, до президента Путіна, міністра закордонних справ Лаврова, міністра оборони, представників розвідки тощо. Я боюсь, щоб не сталося так, що через 3–4 роки в Гаазі у Міжнародному кримінальному суді щодо воєнних злочинів і злочинів проти людяності ми побачимо серед підсудних лише військових середньої ланки. Тимчасом як головні винуватці успішно уникнуть Гааги. Для мене це було б жахливим результатом” [36].

Формальна проблема з цією лінією обвинувачення полягає, однак, у тому, що злочин агресії – на відміну від воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочинів геноциду – не належить до компетенції Міжнародного суду ООН, хоча саме за пропозицією СРСР він був означений як окремий злочин у Нюрнберзі, інтегрований згодом у радянське право і збережений досі в законодавстві України, Білорусі та, за іронією долі, Росії. Щоб заповнити прогалину, на яку не поширюється юрисдикція МКС (Міжнародного кримінального суду), Європейський парламент у січні 2023 р. переважною більшістю голосів схвалив резолюцію про створення спеціального трибуналу для розслідування можливих воєнних злочинів, скоєних Росією [37]. Однак резолюції парламентів – чи то європейських, чи то американських – не є юридично обов'язковими, оскільки їхня практична реалізація залежить від подальшої співпраці з відповідними

урядами та судовими органами. Як політичні декларації, вони надсилають чіткі символічні сигнали Кремлю, проте не виключають і не підмінюють діяльність наявних інститутів міжнародного правосуддя, зокрема МКС, який уже розпочав власне розслідування російських воєнних злочинів в Україні, включно з імовірним скоєнням геноциду.

Порівняно невеликою, але вагомою перемогою на цьому полі можна вважати недавнє рішення Міжнародного кримінального суду притягнути до відповідальності Владіміра Путіна та омбудсменку з питань захисту прав дітей Марію Львову-Белову за примусову депортацію до РФ українських дітей з окупованих територій [39]. Хоча арешт чинного російського президента на підставі ордеру МКС видається поки що малоімовірним, рішення має величезне значення, бо, по-перше, перетворює Путіна в міжнародного парію не лише символічно (як це сталося після 24 лютого 2022), а й юридично; а по-друге, посилає наочний сигнал потенційним і актуальним військовим злочинцям про те, що ніхто з них не є захищеним від кримінального переслідування, хоч би з якої країни походив і яку посаду обіймав [40].

Маніпуляція термінами

Видається, однак, що ані сама по собі кількість російських воєнних злочинів, ані їхня виняткова брутальність не перекваліфікують їх автоматично у злочин геноциду – принаймні з юридичної точки зору, – допоки в суді не доведено геноцидного наміру. Російські політики, зрозуміло, відкидають такі звинувачення, посилаючись, зокрема, на своє „інклюзивне” ставлення до українців: жоден окупант, мовляв, не пропонує „окупованому” населенню паспорти, громадянство і відповідні права та соціальні блага своєї держави, як це роблять росіяни. Вони, мовляв, ставляться до українського населення не як до „окупованого”, а як до „звільненого”. Єдине, що вимагають від українців, – зректися української ідентичності, проголошеної у Москві „нацистської”, української мови – як буцімто „штучної”, західної орієнтації – як „зрадницької”, та ліберально-демократичного устрою – як начебто „чужого” для справжніх слов’ян². Дарма що українці не прохали Москву ні про яке „звільнення”, не хотіли й не хочуть російського громадянства, почуваються досить комфортно зі своєю „штучною” мовою і зовсім не прагнуть міняти свою недосконалу демократію на досконалу путінську диктатуру. Більшість із них не приймає щедрої російської пропозиції, і тому їх тепер переконують іншими засобами: обстрілюють, бомбардують, страчують без суду і слідства, ув’язнюють, гвалтують, катують, депортують і „перевиховують” у „фільтраційних” таборах.

Безпрецедентні масштаби воєнних злочинів і злочинів проти людяності, скоєних росіянами в Україні, спонукають навіть багатьох скептиків змінити

² Цікавий аналіз російської геноцидної „діалектики” запропонував Александр Еткінд із використанням фрейдівської концепції „дрібних відмінностей” (як особливо дражливих і невротичних): „Ідея денацифікації – сутнісна: росіяни й українці потенційно те саме. Але українці – „нацисти”, і це відрізняє їх від росіян” [41].

своє уявлення про характер і справжні цілі війни,³ проте у самій Росії геноцидні наміри вищого державного керівництва все ще обгортаються орвелівською мовою „денацифікації”, „захисту російськомовних”, „протидії розширенню НАТО”, „повернення територій, розбазарених більшовиками”, і „відновлення історичної єдності штучно розділеного російського народу” [43]. Оскільки Україна, на думку росіян, не є нацією (і „навіть не країною”, як сумнозвісно заявив В. Путін на саміті НАТО в Бухаресті 2008 року), а українці у їхній уяві – це лише збочені, психічно схиблені росіяни, яких слід вилікувати від нав’язаної Заходом патології й відновити їхню „справжню” ідентичність, жодне винищення невиліковних індивідів (чи тих, які опираються лікуванню) не може бути кваліфіковане як „геноцид” [44]. Це всього лише евтаназія – знищення інфекції, яка може поширитися і смертельно вразити весь здоровий організм російськості. Чи, як пояснив один із чільних російських пропагандистів, – це порятунок російського тіла від ракової пухлини під назвою „українство” [45].

Ще 1948 року сталінські юристи завбачливо вивели з-під Конвенції ООН про геноцид категорію „соціальні групи”. Таким чином ні масштабне винищення непокірних селян, ні масові вбивства нібито класових ворогів не могли кваліфікуватися як геноцид. Сьогодні Москва намагається застосувати подібну логіку й щодо українців: якщо українці – це не народ, то й їхнє знищення не є геноцидом. „Немає ніякої України, – стверджував ще у 2020 році Владислав Сурков, тодішній помічник Путіна і, як вважають, головний архітектор путінської політики щодо України. – Є українство. Тобто *специфічний розлад свідомості... нації немає*” [46]. „Українство – це *фейк*. Його ніколи не було і немає”, – стверджує сьогодні Дмитрій Медведєв, колишній президент і прем’єр-міністр, теперішній заступник голови Ради національної безпеки РФ [47]. „Української нації не існує, це *політична орієнтація*”, – вторить йому Андрій Медведєв, депутат Московської міської думи і прокремлівський журналіст (курсив мій. – М. Р.) [48]. Інакше кажучи, згідно з цією логікою, не може вважатися геноцидом знищення „фейку”, хибної „політичної орієнтації” чи „специфічного розладу свідомості”. Українці ж бо – це росіяни з психічним розладом. Окупанти великодушно пропонують їм лікування і знищують лише тих, хто лікуватися не хоче, – тобто невиліковних, званих „нацистами”.

³ Майкл Ігнатєф, професор історії Центральноєвропейського університету, зізнається, що завжди був дуже обачним стосовно вживання терміна геноцид, проте останні події змінили його настанову, бо у випадку України під загрозою „існування не лише держави, а й народу”. Юджин Фінкл, професор університету Джона Гопкінса й автор книжки „*Ordinary Jews: Choice and Survival during the Holocaust*” каже, що теж завжди неохоче послуговувався терміном геноцид, аж поки не пересвідчився, що масові звірства російської воячини в Бучі не є винятком: вони є логічним продовженням офіційної риторики Москви. Він посилається, зокрема, на скандальну статтю Тімофея Сергєйцева „*Что Россия должна сделать с Украиной*”, опубліковану на початку російського вторгнення державним інформаційним агентством РИА Новости, де відверто викладено програму „остаточного розв’язання українського питання”. „Як дослідник геноциду, – пояснює Фінкл, – я емпірик, тож до риторики ставлюся недовірливо. Я звик сприймати звинувачення в геноциді скептично, бо активісти вживають їх де тільки можуть. Але не тепер. Тепер є дії, є намір. Щонайсражнісінський геноцид. Бездомішковий, відвертий і очевидний” [42].

Не всі фахівці, зрозуміло, з такими аргументами погоджуються. Професор політології Ратгєрського університету Олександр Мотиль вважає, наприклад, такі заяви „чітко вираженим ідеологічним і політичним підґрунтям” російської геноцидної політики. „Від думки, що українців не існує, до думки, що вони не повинні існувати, – невеликий крок”, – переконаний він [49]. З юридичного погляду, однак, такий „малий крок” може виявитися нездоланим – адже диктатори рідко коли залишають письмові накази, які передбачають геноцидне знищення певної групи. В. Путін усе ще може заявити в суді, що наказував знищувати „нацистів”, а не українців, сподіваючись, що лицемірне маніпулювання термінами вкотре забезпечить йому формальну вірогідність. Хоч він і не раз заперечував існування України й обіцяв її знищити як державу, проте завжди був достатньо обережним, щоб відкрито не закликати до знищення українців як народу ⁴. Брудну роботу з підбурювання до геноциду – очорнення й дегуманізації „хохлів”, поширення мови ненависті, заклики стерти їх з лиця землі, завдавши ядерні удари по Києву й інших містах, – було доручено політичним блязням на кшталт сумнозвісного депутата Владіміра Жириновського, філософа-неофашиста Александра Дугіна, телепропагандиста Владіміра Соловйова й до них подібних [52–54]. Усі вони досить близькі до Кремля і, ймовірно, спецслужб, проте не настільки, щоб заплямувати „поміrkований” імідж офіційних осіб своїми словесними екстравагантностями. Удавана непричетність – улюблений метод Кремля у багатьох його спецопераціях.

Посібник із геноциду

Ситуація помітно змінилася наприкінці березня 2022 року, коли київський бліцкриг В. Путіна явно провалився і його „друга найкраща армія у світі” була змушена відступити з регіону досить принизливим способом. Українці не привітали „визволителів” квітами, як очікувалося, а взялися натомість за зброю; пропагандистська дихотомія „хороших росієлюбних українців” і „поганої націоналістичної еліти”, суттєво підважена в 2014 році, у 2022-му остаточно зруйнувалася. Схоже, у „визволителів” здали нерви: у відповідь на українську невдячність вони не лише вдалися до масових убивств і катувань цивільного населення на тимчасово окупованих територіях, а й зробили відверто геноцидні заяви, закликаючи до знищення українців як „нацистів” [55; 56].

Стаття Тімофея Сергєйцева [57] на російському інформаційному сайті „РИА Новости” (рупор Кремля з 2014 року) не виняток у цьому плані, а квінтесенція: історик з Єльського університету Тімоті Снайдер влучно визначив її „посібником із геноциду” – „чіткою програмою повної ліквідації української нації як такої” [58]. „Російський посібник, – стверджує Т. Снайдер, – є одним з найвідвертіших геноцидних документів, які я будь-коли бачив. Він закликає до ліквідації Української держави і скасування будь-якої організації, що має бодай якийсь стосунок до України. Він постулює, що „більшість населення” України є „нацистами”, тобто українцями... З

⁴ Чимало експертів усе ще готові сприймати як чисту монету цю кремлівську аргументацію [50; 51].

посібника впливає, що російська політика "денацифікації" спрямована не проти нацистів у загальноприйнятому значенні того слова... Вона оперує його специфічно російським визначенням: "нацист" – це українець, який відмовляється визнати себе росіянином... За цією абсурдною дефініцією, у якій нацисти – це українці, а українці – нацисти, Росія апріорі не може бути фашистською, хоч би що росіяни робили. Це дуже зручно... І таким чином ми бачимо, як росіяни впроваджують фашистську політику в ім'я "денацифікації" [58]. Обзивання „нацистами” українців, які підтримують живу демократію, не допускають ультраправих маргіналів за виборчий поріг і обирають президента-єврея з великим відривом на вільних і чесних виборах, – це просто наклеп, „мова ненависті, покликана виправдати їхнє вбивство” [46].

Стаття Т. Сергєйцева, як справедливо зауважує Т. Снайдер, це „явно реакція на український опір; на початку війни вважалося, що переконаних українців мало і їх буде легко знищити”. Після поразки під Києвом офіційний наратив про війну довелося змінити. Замість уявлення про „хорошу” російськомовну більшість, поневолену нацистською меншістю, довелося визнати, що „значна частина народу – швидше за все, більшість – втягнута у нацистський режим політично”. Тобто, тлумачить Т. Сергєйцев, припущення, що „народ хороший, а влада погана”, більше не працює. „Визнання цього факту має стати основою політики денацифікації, всіх її заходів”. Вони, за Т. Сергєйцевим, передбачають, з одного боку, фізичне знищення всіх, хто брав до рук зброю, а також вищих керівників і активістів – „активних нацистів, які повинні бути покарані особливо жорстко і показово” (ідея публічного повішення гаданих „нацистських злочинців”, замість розстрілу, жваво обговорюється в російських ЗМІ) [60; 61]. А з другого боку, каральні „заходи” вимагатимуть „створення неминучих труднощів” для більшості населення, „винного в пособництві нацизму”. Програма передбачає „перевиховання шляхом ідеологічного репресування нацистських поглядів та запровадження жорсткої цензури – не лише в політичній сфері, а й, що дуже важливо, в культурі й освіті” [57].

На думку автора, денацифікація повинна тривати щонайменше одне покоління, яке має народитися, вирости і досягти зрілості під час цього процесу. Весь цей час країна повинна залишатися під окупацією, оскільки процес вимагає безумовного контролю. Отже, „денацифікована країна не може бути суверенною. Денацифікуюча країна – Росія – не може практикувати ліберальний підхід. Винна сторона, яка піддається денацифікації, не може оскаржувати нашу денацифікаційну мету”. Й останній момент – „денацифікація неминуче буде також деукраїнізацією, тобто відмовою від масштабного штучного роздування етнічної складової в самоідентифікації населення територій історичної Малоросії і Новоросії... Гадаю, ми не зможемо зберегти назву "Україна" як назву будь-якого повністю денацифікованого державного утворення на звільненій від нацистського режиму території... Вона має бути повернута в її природні кордони і позбавлена політичної функціональності... Як показала історія, Україна

як національна держава виявилася неспроможною... Спроби "побудувати" Україну природним шляхом призвели до нацизму. Українство – це штучний антиросійський конструкт, який не має власного цивілізаційного змісту, це підпорядкований елемент чужої і протиприродної цивілізації... Тому денацифікацію не можна проводити наполовину, за формулою на кшталт "НАТО – ні, ЄС – так". Це ж колективний Захід і є дизайнером, джерелом і спонсором українського нацизму... Тому денацифікація України – це також її неминуча деєвропеїзація" [57].

Sapientia sat. Юджин Фінкл, знаний експерт з питань Голокосту, визначає цей текст як „одну з найвідвертіших заяв про намір знищити національну групу як таку з-поміж усіх подібних текстів, які я будь-коли бачив. Хоч я й прочитав за життя чимало російської націоналістичної риторики, проте тут бачу не якусь дику інтелектуальну фантазію, а чітку, конкретну заяву про наміри державного органу. Дефініція геноциду, що її пропонує ООН, загалом проблематична, проте в цьому випадку пасує, як рукавичка” [27]. Найпереконливішим доказом того, що „посібник” Т. Сергєйцева – не „дика інтелектуальна фантазія” (якою рясніють російські ЗМІ, література та поп-культура), є реальність на місцях: уся російська політика на окупованих українських територіях чітко дотримується прописаних у тій статті рецептів.

Перевірка контексту

У травні 2022 року команда міжнародних експертів під егідою двох авторитетних аналітичних центрів підготувала розлогий звіт про численні порушення Конвенції ООН про геноцид, скоєні Росією під час її вторгнення в Україну. Після детального вивчення фактів вони дійшли висновку, що російські збройні сили повністю причетні до масових убивств українських цивільних осіб, зґвалтувань і сексуального насильства, примусового вивезення людей, включаючи дітей, до Росії, навмисних нападів на притулки, шляхи евакуації та гуманітарні коридори, до невибіркових бомбардувань житлових районів, навмисного і систематичного створення небезпечних для життя умов в обложених районах – руйнування життєво важливої інфраструктури, нападів на заклади охорони здоров'я, знищення та захоплення предметів першої необхідності, гуманітарної допомоги та зерна [62]. Усі ці воєнні злочини та злочини проти людяності, на думку експертів, можна кваліфікувати як геноцид, оскільки вони керуються чітким геноцидним наміром – знищити Україну та українців як окрему національну групу з власною мовою, культурою та національною ідентичністю.

Хоча підбурювання до геноциду зазвичай обгортається різними евфемізмами, даючи змогу російським політикам удавати, ніби вони знищують лише „нацистів”, а не загалом українців, абсурдне ототожнення українців з „нацистами” не варто сприймати всерйоз. Воно звільняє організаторів геноциду від відповідальності не більше, ніж прирівнювання їхніх жертв до „тарганів” або „хрюкаючих свиней” (як елегантно висловлюється тепер колишній президент Росії Дмитрій Медведєв) [63]. Міжнародні суди погоджуються, що дослідження свідомості злочинців за відсутності зізнання є марною справою. Натомість вони звертають увагу

на інші прояви умислу, зокрема, на „загальний план”, тобто системний характер злочинів проти певної групи, з чого можна дійти висновку про конкретний умисел і, відповідно, про „дії, що мали логічний і послідовний взаємозв’язок”. Про загальний план можуть свідчити, зокрема, „офіційні заяви, директиви, здійснювана політика і подібність застосованих методів убивства”. Фахівці наголошують, що „характер [злочинних] дій та їхній взаємозв’язок дають змогу дійти висновку про умисел” і що для виявлення геноцидних намірів слід розглядати відповідні дії „у їхній сукупності” [62].

Російська геноцидна риторика й практика має не просто системний характер, вона виразно ґрунтується на певній ідеології. З одного боку, це концепція „русского міра”, російської цивілізаційної зверхності та претензій на регіональне (або й глобальне) домінування. А з другого боку – системне й систематичне заперечення України як нації й українців як окремої національної групи. Російська риторика наповнена так званими „дзеркальними звинуваченнями”, тобто проєктуванням на супротивника власних потаємних бажань і комплексів та нагнітанням української буцімто „екзистенційної” загрози, відчуття якої дискурсивно підкріплює дегуманізація українців як „нацистів”. І все це реалізується в умовах тоталітарного пропагандистського промивання мізків, яке налаштовує російську аудиторію на схвалення й заохочення військових злочинів. Щоб оцінити усі ці дії „у їхній сукупності”, конче слід помістити їх у глибший історичний контекст, який чітко показує, що Україна й українці як окрема національна група завжди були проблемою для російських еліт і населення загалом [64] і що вся російська політика щодо України завжди була націлена на асиміляцію українців або ж їхнє знищення (відповідно до специфічної геноцидної діалектики: асиміляцію піддатніших індивідів і знищення непокірних). Зі сказаного випливає також, що путінізм – це не політична девіація, а типовий, квінтесенційний підхід російських еліт до „українського питання”, доведений сьогодні до крайнощів у плані практичної політики.

Висновки. З політичної точки зору, нема жодних сумнівів, що геноцидна війна в Україні послідовно обґрунтовувалася претензіями В. Путіна та російської еліти на українську історію, територію й ідентичність, прямим запереченням існування України й непрямим запереченням її права на існування. Сусідня країна, міжнародно визнана в кордонах 1991 року (в тому числі і самою Росією, згідно з кількома ратифікованими угодами), заперечується як фейк, західна змова, нацистська диверсія, патологія на тілі загальноросійської нації, яку слід лікувати (шляхом насильницького „перевиховання”) або ж ліквідувати (хірургічним втручанням, офіційно названим „спецоперацією”). Переконаність В. Путіна в тому, що Україна є історичною аберацією, а українців не існує й не повинно існувати, – це не особиста обсесія сенильного автократа, а глибоко вкорінена у російському суспільстві ідеологія, що лежить в основі російської імперської ідентичності і не віщує нічого доброго Україні, українсько-російським відносинам та європейській стабільності загалом.

„Заперечення України” – це крайній вияв українофобії, структурно

й функціонально подібний до войовничого антисемітизму. Було б перебільшенням стверджувати, що обидві ідеології неодмінно провадять до геноциду, проте обидві, безумовно, йому сприяють і дискурсивно обґрунтовують. Відповідно, й ставлення до них має бути рішуче негативним; пропаганда обох заслуговує криміналізації, а самі ідеології – аргументованого розвінчання, якщо ми не хочемо, щоб подібні трагедії повторювалися. Деконструкція антиукраїнських наративів Кремля та українофобської ідеології, яку вони виражають, може стати переконливим доказом геноцидних інтенцій російського керівництва щодо України, особливо в зіставленні з відповідними практиками російських військ та окупаційної адміністрації.

Бібліографічні посилання / References *

1. Office of the UN High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Ukraine: civilian casualty update 11 September 2023. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/09/ukraine-civilian-casualty-update-11-september-2023>
2. Office of the UN High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
3. Amnesty International. Ukraine: Russia's unlawful transfer of civilians a war crime and likely a crime against humanity – new report. November 10, 2022. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/11/ukraine-russias-unlawful-transfer-of-civilians-a-war-crime-and-likely-a-crime-against-humanity-new-report/>
4. UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). Ukraine Humanitarian Response 2023: Situation Report. URL: <https://reports.unocha.org/en/country/ukraine>
5. Діти війни. Інформаційна платформа Міністерства реінтеграції України. URL: <https://childrenofwar.gov.ua>
6. Dity viiny. *Informatsiina platforma Ministerstva reintehratsii Ukrainy.* (Children of war).
7. Tom Nichols, Russia's Vindictive Rage. *The Atlantic*, 21.11.2022. URL: <https://www.theatlantic.com/newsletters/archive/2022/11/russias-vindictive-rage/672212/>
8. „Надо "вбомбить" их в каменный век”. Российские СМИ об Украине. *Остров*. 18.10.2022. URL: <https://www.ostro.org/ru/articles/nado-vbombyt-yh-v-kamennyj-vek-rossijskye-smy-ob-ukrayne-i370562>
9. „Nado "vbombit" ih v kamennyj vek”. Rossijskie SMI ob Ukraine. *Ostrov*. 18.10.2022. (We need to "bomb" them back to the stone age).
10. Detention of Civilians in the Context of the Armed Attack by the Russian Federation against Ukraine. OHCHR, 27 June 2023. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-27-Ukraine-thematic-report-detention-ENG.pdf>
11. Widespread use of torture by Russian military in Ukraine appears deliberate: UN expert. OHCHR, 15 June 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/06/widespread-use-torture-russian-military-ukraine-appears-deliberate-un-expert>
12. UN report details summary executions of civilians by Russian troops in northern Ukraine. OHCHR, 7 December 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/12/un-report-details-summary-executions-civilians-russian-troops-northern>

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

11. Russia using rape as 'military strategy' in Ukraine: UN envoy. *CNN*, 15 October 2022. URL: <https://edition.cnn.com/2022/10/15/europe/russia-ukraine-rape-sexual-violence-military-intl-hnk/index.html>

12. Поліція отримала понад 93 тисячі повідомлень про сексуальне насильство з боку окупантів. *Українське радіо*. 30 серпня 2023. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=102134>

Politsiia otrymala ponad 93 tysiachi povidomlen pro seksualne nasylstvo z boku okupantiv. *Ukrainske radio*. 30 serpnia 2023. (Police received over 93 thousand reports of sexual violence by the occupiers).

13. Stolen Clothes, Gold and Scooters: Prosecuting Russian Looting. Institute for War and Peace Reporting. 22 November 2022. URL: <https://iwpr.net/global-voices/prosecuting-russian-looting>

14. Russian Forces Conducting Detentions and Forced Deportations Through Systematic Filtration. Operations. U.S. National Intelligence Council, unclassified memorandum. July 15. 2022. URL: <https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/NICM-Unclassified-Assessment-on-Russian-Filtration-Camps-2022.pdf>

15. Report on Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes against Humanity, Related to the Forcible Transfer and/or Deportation of Ukrainian Children to the Russian Federation. ODIHR, 4 May 2023. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/7/542751.pdf>

16. Kaveh Khoshnood et al., Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. Yale School of Public Health, 14 February 2023. URL: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data>

17. Yulia Ioffe, Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide? *Journal of Genocide Research*, 10 July 2023. DOI: 10.1080/14623528.2023.2228085

18. Robbie Gramer and Amy Mackinnon, Ukraine's 'Nuremberg Moment' Amid Flood of Alleged Russian War Crimes. *Foreign Policy*. June 10. 2022. URL: <https://foreignpolicy.com/2022/06/10/ukraines-nuremberg-moment-amid-flood-of-alleged-russian-war-crimes>

19. Justin Ling. How to Prosecute Russia's War Crimes. *Foreign Policy*. August 12. 2022. URL: <https://foreignpolicy.com/2022/08/12/how-to-prosecute-russias-war-crimes>

20. Dan Bilefsky and Matthew Mpoke Bigg. The many parties involved complicate war crimes investigations. *New York Times*. July 15. 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/07/15/world/the-many-parties-involved-complicate-war-crimes-investigations.html>

21. Alex Hinton. War crimes or genocide? Either way, we can't let Russian atrocities go unanswered. *Los Angeles Times*. April 5. 2022. URL: <https://www.latimes.com/opinion/story/2022-04-05/ukraine-russia-bucha-genocide-war-crimes>

22. Tyler Pager. Biden calls Russia's war in Ukraine a 'genocide'. *Washington Post*. April 12. 2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/04/12/biden-calls-russias-war-ukraine-genocide>

23. Claire Parker. What is genocide, and is Russia carrying it out in Ukraine? *Washington Post*. April 17, 2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/04/17/genocide-definition-russia-ukraine>

24. Azeem Ibrahim. Russia's War in Ukraine Could Become Genocide. *Foreign Policy*. May 27. 2022. URL: <https://foreignpolicy.com/2022/05/27/russia-war-ukraine-genocide>

25. Victoria Kim et al. Ferocious Russian Attacks Spur Accusations of Genocide in Ukraine. *New York Times*. May 27. 2022. URL: <https://www.nytimes.com/live/2022/05/27/world/russia-ukraine-war#ferocious-russian-attacks-spur-accusations-of-genocide-in-ukraine>

26. Shpend Kursani. Beyond Putin's Analogies: The Genocide Debate on Ukraine and the Balkan Analogy Worth Noting. *Journal of Genocide Research*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2099633>

27. Brendan Cole. Russia Committing Genocide in Ukraine. Says Holocaust Expert. *Newsweek*. April 5. 2022. URL: <https://www.newsweek.com/ukraine-russia-zelensky-putin-genocide-war-crime-1695051>

28. Germany declares Ukraine's Holodomor famine a genocide. *Deutsche Welle*, 30.11.2022. URL: <https://p.dw.com/p/4KlvZ>

29. Amy Mackinnon. Congress Seeks to Declare Putin's War Genocide. *Foreign Policy*. June 24. 2022. URL: <https://foreignpolicy.com/2022/06/24/congress-declare-ukraine-russia-war-genocide>

30. Laura Kelly. Senators introduce bipartisan resolution recognizing Russian acts in Ukraine as genocide. *The Hill*. July 21. 2022. URL: <https://thehill.com/policy/international/3568856-senators-introduce-bipartisan-resolution-recognizing-russian-acts-in-ukraine-as-genocide>

31. A resolution recognizing Russian actions in Ukraine as a genocide. *Congress. Gov.* February 16. 2023. URL: <https://www.congress.gov/bill/118th-congress/senate-resolution/72?s=1&r=98>

32. United Nations. The 2005 World Summit Outcome Document, paragraph 139. URL: <https://www.un.org/en/genocideprevention/about-responsibility-to-protect.shtml>

33. Reed Brody. Prosecuting Putin. How the double standards of international justice are obstacles. *The Nation*. February 10. 2023. URL: <https://www.thenation.com/article/world/prosecuting-putin>

34. Stéphanie Maupas. La Cour internationale de justice appelle à la „suspension immédiate” des opérations militaires russes en Ukraine. *Le Monde*. 17 mars 2022. URL: https://www.lemonde.fr/international/article/2022/03/17/la-cour-internationale-de-justice-appelle-a-la-suspension-immEDIATE-des-operations-militaires-russes-en-ukraine_6117919_3210.html

35. Philippe Sands. Prosecuting Putin's Aggression. *The Nation*. April 14. 2022. URL: <https://www.thenation.com/article/world/ukraine-putin-aggression-crime>

36. Соня Лукашова, Севгіль Мусаєва. „Міжнародна система поламана”. Британський юрист Філіп Сендс про те, як покарати Путіна за війну в Україні. *Українська правда*. 12 квітня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/12/7338924/>

Sonia Lukashova, Sevghil Musaieva. „Mizhnarodna systema polamana”. Brytanskyi yuryst Filip Sends pro te, yak pokazaty Putina za viinu v Ukraini. *Ukrainska pravda*. 12 kvitnia 2022. ("The international system is broken". British lawyer Philip Sands on how to punish Putin for the war in Ukraine).

37. Clyde Hughes. European Parliament passes resolution on Russian invasion tribunal. *UPI*. 16 January 2023. URL: https://www.upi.com/Top_News/World-News/2023/01/19/France-European-Parliament-tribunal-Russia-Ukraine/9651674137531/

38. Oleksandr Moskalenko. Who Is to Judge Mr. Putin? *CEPA*. July 25. 2023. URL: <https://cepa.org/comprehensive-reports/who-is-to-judge-mr-putin/>

39. ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. March 17. 2023. URL:

<https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>

40. Why the International Criminal Court's indictment of Putin has symbolic importance. *The Conversation*. March 20. 2023. URL: <https://theconversation.com/why-the-international-criminal-courts-indictment-of-putin-has-symbolic-importance-202111>

41. Alexander Etkind. Ukraine, Russia, and Genocide of Minor Differences. *Journal of Genocide Research*. 2022. P. 18. DOI: 10.1080/14623528.2022.2082911

42. Brendan Cole. Russia Committing Genocide in Ukraine. Says Holocaust Expert. *Newsweek*. April 5. 2022. URL: <https://www.newsweek.com/ukraine-russia-zelensky-putin-genocide-war-crime-1695051>

43. Oksana Dudko. A conceptual limbo of genocide: Russian rhetoric, mass atrocities in Ukraine, and the current definition's limits. *Canadian Slavonic Papers*, 64:2–3 (2022), 133–145. DOI: 10.1080/00085006.2022.2106691

44. Iryna Marchuk & Aloka Wanigasuriya. Beyond the False Claim of Genocide: Preliminary Reflections on Ukraine's Prospects in Its Pursuit of Justice at the ICJ. *Journal of Genocide Research*, November 9, 2022. DOI: 10.1080/14623528.2022.2143528

45. Top Russian propagandist says Russia is embroiled in jihad against Ukraine. *Russian Media Monitor*. 26.10.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8-MNOqsmgjjw>

46. Сурков: „Мне интересно действовать против реальности”. *Актуальные комментарии* [б.д.]. URL: <http://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>

Surkov: „Мне интересно действовать против реальности”. *Aktualnye kommentarii* [b.d.]. (Surkov: "It's interesting for me to act against reality").

47. Медведев: „Украинство – фейк. Его не было и нет. Изменить сознание – важнейшая цель”. *Цензор.нет*. 5 апреля 2022. URL: <https://censor.net/ru/n3331466>

Medvedev: „Ukrainstvo – fejk. Ego ne bylo i net. Izmenit soznanie – vazhnejshaya cel”. *Cenzor.net*. 5 aprelya 2022. (Medvedev: "Ukrainianism is a fake. It did not exist and does not exist. Changing consciousness is the most important goal).

48. Putin's supporters call for the liquidation of Ukraine as 'genocidal rhetoric' swells. *CNBC*. 25.11.2022. URL: <https://www.cnb.com/2022/11/25/putins-supporters-call-for-the-extermination-of-ukraine.html>

49. Alexander Motyl. Is Putin Committing Genocide in Ukraine? *Tablet*. May 24. 2022. URL: <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/is-putin-committing-genocide-in-ukraine>

50. Noëlle Quénivet. The Conflict in Ukraine and Genocide. *Journal of International Peacekeeping*, 25:2 (2022), 141–154. URL: <https://doi.org/10.1163/18754112-25020004>

51. William Schabas. Genocide and Ukraine: Do Words Mean What We Choose them to Mean? *Journal of International Criminal Justice*, 20:4 (2022), 843–857. URL: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqac042>

52. Alexander Motyl. Putin's puppets who speak of genocide calmly and coolly. *The Hill*. October 17. 2022. URL: <https://thehill.com/opinion/international/3688872-putins-puppets-who-speak-of-genocide-calmly-and-coolly>

53. Holly Ellyatt. Putin's supporters call for the liquidation of Ukraine as 'genocidal rhetoric' swells. *CNBC*. November 25. 2022. URL: <https://www.cnb.com/2022/11/25/putins-supporters-call-for-the-extermination-of-ukraine.html>

54. Наталія Чурікова. Геноцидна риторика стала провідною в Росії. *Голос Америки*. 27 листопада 2022. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/genocidna-rytoryka-staje-mainstreamom/6851789.html>

Nataliia Churikova. Henotsydna rytoryka stala providnoiu v Rosii. *Holos Ameryky*. 27 lystopada 2022. (Genocidal rhetoric has become the leading one in Russia).

55. Jason Stanley. The Genocidal Identity. *Project Syndicate*. April 27. 2022. URL: <https://www.project-syndicate.org/onpoint/russia-genocide-in-ukraine-forms-new-national-identity-by-jason-stanley-2022-04>

56. Clara Apt. Russia's Eliminationist Rhetoric Against Ukraine: A Collection. *Just Security*. 1.11.2022. URL: <https://www.justsecurity.org/81789/russias-eliminationist-rhetoric-against-ukraine-a-collection/>

57. Тимофей Сергейцев. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 3 апреля 2022. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

Timofej Sergejcev. Chto Rossiya dolzhna sdelat s Ukrainoj. *RIA Novosti*. 3 aprelya 2022. (What Russia should do with Ukraine).

58. Timothy Snyder. Russia's genocide handbook [blog]. Apr 8. 2022. URL: <https://snyder.substack.com/p/russias-genocide-handbook>

59. Timothy Snyder. Nazis, Nukes, and NATO, or What the Russo-Ukrainian War is Not About [blog]. July 21. 2022. URL: <https://snyder.substack.com/p/nazis-nukes-and-nato>

60. Outrage as Russian Embassy in UK tweets call for Ukrainian fighters to be executed in 'humiliating death'. *Yahoo News*. July 30. 2022. URL: <https://uk.news.yahoo.com/ukraine-russian-embassy-ukrainian-fighters-twitter-azov-112600451.html>

61. Ukraine Denounces Russian Embassy Tweet Calling for 'Humiliating Death' Of Azov Regiment Members. *RFE/RL*. July 30. 2022. URL: <https://www.rferl.org/a/ukraine-russian-embassy-tweet-azov/31966871.html>

62. An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent. New Lines Institute for Strategy [Washington, DC] and Policy and Raoul Wallenberg Centre for Human Rights [Montreal]. May 2022. URL: <https://newlinesinstitute.org/an-independent-legal-analysis-of-the-russian-federations-breaches-of-the-genocide-convention-in-ukraine-and-the-duty-to-prevent/>

63. Дмитрий Медведев. *Telegram-channel*, 9–20.11.2022. URL: https://t.me/s/medvedev_telegram

Dmitrij Medvedev. *Telegram-channel*, 9–20.11.2022. (Dmitry Medvedev).

64. Ian Garner. „We've Got to Kill Them”: Responses to Bucha on Russian Social Media Groups. *Journal of Genocide Research*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2074020>

Стаття надійшла до редакції 30.08.2023
(окремі стат. дані уточнені 12.10.2023)

УДК 327.8:323.1(470:477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-8>

Російський чинник української ідентичності

Сініша Куко,
доктор філософії з
порівняльної
політології та міжнародних
відносин,
місто Спліт (Хорватія)

Sinisha Kuko,
PhD in Comparative Politics and
International Relations,
City of Split (Croatia)

ORCID: 0000-0002-2953-2532
sinisa.kuko@split.hr

Переклад з англійської
Олени Артеменко

Анотація. У XVIII столітті колишній монгольський васал Москва узурпувала назву та спадщину Київської ранньосередньовічної держави. Починаючи з цих подій XVIII століття Росія стала особливим типом цивілізації – ні європейським, ні азіатським, але постійно автократичним режимом, а згодом головною перешкодою для визрівання української досучасної етнічної та сучасної національної ідентичності. Сьогодні імперська ідентичність Росії впливає на Україну як неприхована старомодна, своєрідна імперія, для України вона – ключовий чинник міжнародних відносин. Свідченням того, як Росія демонструє антидемократичні настрої проти „тоталітарного Заходу”, є відверте заперечення Росією української ідентичності, коли Україна намагається повернутися до Заходу. Вкрай агресивне,

зневажливе ставлення та приниження В. Путіним української національної ідеї про відокремлення від Росії зміцнили та посилили бажання Києва вийти з фатальної орбіти Москви. Під час сучасної кровопролитної боротьби за існування історичний час пришвидшується і в Україні формується антиросійська та проєвропейська національна ідентичність. Водночас війна за Україну зближує між собою довоєнні розділені ідентичності українців, що згуртувалися навколо ідеї спільної української проєвропейської долі проти агресивної та жорстокої Росії. З іншого боку, вторгнення Росії в Україну пришвидшило перехід російського політичного режиму до диктаторського правління та певних профашистських методів, включаючи, але не обмежуючись усуненням будь-якої суспільної опозиції чи дисидентської думки. У рамках соціології історії та теорії конструктивізму міжнародних відносин проаналізовано Росію як вирішальний для України чинник міжнародних відносин та незалежну змінну причинно-наслідкового зв'язку з існуванням України.

Ключові слова: міжнародні відносини, чинник Росії, Україна, конструкція, ідентичність.

The Russian factor in Ukrainian identity

Abstract. In the eighteenth century, the former Mongol vassal Moscow usurped the name and heritage of the early medieval Kyivan state. Starting with these eighteenth-century events, Russia became a special type of civilisation – neither European nor Asian, but a permanently autocratic regime, and subsequently a major obstacle to the maturation of Ukraine's pre-modern ethnic and modern national identity. Today, Russia's imperial identity influences Ukraine as an undisguised old-fashioned, peculiar empire, and for Ukraine it is a key factor in international relations. Russia's demonstration of anti-democratic sentiments against the „totalitarian West” is evidenced by its

outright denial of Ukrainian identity when Ukraine tries to turn to the West. Putin's extremely aggressive, dismissive attitude and humiliation of the Ukrainian national idea of separation from Russia have strengthened and intensified Kyiv's desire to leave Moscow's fatal orbit. During the current bloody struggle for existence, historical time is accelerating and an anti-Russian and pro-European national identity is being formed in Ukraine. At the same time, the war for Ukraine is bringing together the pre-war divided identities of Ukrainians, who have rallied around the idea of a common Ukrainian pro-European destiny against an aggressive and brutal Russia. On the other hand, Russia's invasion of Ukraine accelerated the transition of the Russian political regime to dictatorial rule and certain pro-fascist methods, including but not limited to the elimination of any public opposition or dissident opinion. Within the framework of the sociology of history and constructivist theory of international relations, Russia is analysed as a decisive factor in international relations for Ukraine and an independent variable of causality with the existence of Ukraine.

Key words: international relations, Russia factor, Ukraine, construction, identity.

Постановка проблеми. Нинішня агресія Росії проти України – це одночасно імперська завойовницька війна, а також боротьба між диктатурою та демократією. Як така, це подія епохальних наслідків, кінець проєкту ліберальної глобалізації тощо, але для Києва – це питання елементарного національного існування та остаточного вирішення історичного українського питання. Для України це дійсно питання виживання та остаточного конституювання міжнародного та внутрішнього визнання фундаментальної політичної та культурної ідентичності. У період від незалежності до сьогоденної агресії залишалися, здавалося б, невизначені, виражені як множинні ідентичності, деякі з них незрозумілі, перехідні та нечіткі, деякі ж надзвичайно поляризовані, антагоністичні та інструменталізовані історичними суперечками та певними чинниками міжнародних відносин. В Україні та для всієї Східної Європи один із цих чинників є вирішальним: кілька заморожених конфліктів на пострадянському просторі переросли у повномасштабну воєнну агресію головної та вирішальної сили на цьому просторі – Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. Нація виникає як дуже умовний результат історичних конструктивних процесів, її існування кожної нації не є до кінця зрозумілим. Те саме стосується імперської чи колоніальної держави, як-от Росія. І кожна війна виникає як складне явище, тоді як неписаний „закон історії”, поширене переконання чи класична марксистська теорія кажуть нам, що збройним конфліктам передують насамперед економічні інтереси. Безумовно, певний економічний тиск, певна гібридна війна чи певний асиметричний вплив і агресія Росії почалися ще до 2014 і 2021 років ¹. Марксистська парадигма, в якій природа політичних,

¹ Після розпаду СРСР російський бізнес став невід’ємною частиною російського політичного механізму, а прокремлівські політико-економічні клани стали вирішальною українською політико-суспільною рисою у пострадянські часи. Проникнення непрозорих російських інвестицій відіграло важливу роль в аномічній економіці пострадянської України, таким чином тиснучи на внутрішнє довоєнне суспільство, процес прийняття політичних рішень і мирне вирішення суперечок. У відповідь на агресію швидко об’єднаний Захід запровадив проти Росії економічні санкції небаченого раніше масштабу.

релігійних, ідеологічних та інших суспільних інституцій надбудови й історичний розвиток є лише наслідком характеру економічних відносин між економічними класами та відносин економічних інституцій (в основі) частково правильна. Проте думка одного з найвидатніших соціологів Макса Вебера, котрий створив теорію рівноцінної причинно-наслідкової та загальної взаємодоповнюючої важливості не лише економічних причин, а й усіх суспільних явищ, таких як соціальний статус і соціальна влада, є більш прийнятною, оскільки імперський і злочинний характер ставлення Росії до свого сусіда – України – лежить не лише в економічній площині. У свідомості В. Путіна посягання на Росію набувало багатьох форм, включаючи ідеологічне змагання, в якому Захід мав би упорядкувати свою політичну систему, щоб підірвати, послабити та, врешті-решт, контролювати Росію. Згідно з цією точкою зору демократія, верховенство права та права людини були інструментами влади західного світу, яким Росія повинна була протистояти: НАТО під керівництвом Америки є жорсткою підтримкою інструментів м'якої сили, створеною для того, щоб уможливити постмодерністський державний переворот проти Путіна за типом „кольорової революції”². Тобто, якщо Росія приймає західні обмеження, рамки та контроль, то вона стає, за словами В. Путіна, „колоніальною демократією”. Отже, культурні³ причини, відчуття Путіним загрози та нерівний розподіл влади є одними з рівноцінних причин цієї війни, вона виникає внаслідок динаміки суспільного життя всередині країни та на міжнародному рівні. Таким чином, зв'язки та причини будь-якої війни зазвичай не лише матеріально-раціональні, а й історично-іраціональні, а у випадку теперішньої російської агресії це особливо важливо.

Крім того, Росія – це основна незалежна змінна в причинно-наслідковому зв'язку з українською ідентичністю як залежною змінною. Однак кореляція між змінними не означає автоматично, що зміна першої змінної спричиняє зміну значень іншої, але тут виникає причинно-наслідковий зв'язок між сукупними діями Росії як вирішального міжнародного чинника, як асиметричної гравітаційної сили і утриманням слабшої України в жорсткій орбіті Росії. Незважаючи на те, що „змінні”, „кореляції” та „причинно-наслідкові зв'язки” є свого роду статистичною мовою, причина робить їх доречними в українському дискурсі. Отже, російську агресію слід визначати не лише відповідно до широкого спектра політичних, геополітичних, геостратегічних чи енергетичних атрибутів

² Особисті якості В. Путіна дійсно проблематичні, а суспільна еволюція пострадянської Росії не була еволюцією демократизації чи лібералізації. З точністю до навпаки, вона стала еволюцією авторитаризму, концентрацією влади в руках однієї людини та її політичної кліки. У березні 2023 року Міжнародний кримінальний суд (МКС) видав ордери на арешт В. Путіна, а також Марії Львової-Бєлової, так званого російського уповноваженого з прав дитини. Ця пара є відповідальною за два військові злочини: незаконну депортацію та незаконне переміщення людей, у тому числі дітей, з окупованих Росією територій України в Росію [16].

³ На думку Вебера, інтерпретація фундаментального суспільного розвитку та процесів, включаючи війни та становлення капіталізму, більш переконлива в його парадигматичній праці „Протестантська етика і дух капіталізму”, в якій Вебер чітко вказує, що саме релігія (протестантизм, особливо англійське пуританство і кальвінізм), а не якась економічна причина, була провісником економічних змін, що привели до встановлення капіталізму.

безпеки, але й як культурно та ірраціонально мотивовану проблему. Тому необхідно визначити ключовий причинно-наслідковий чинник міжнародних відносин, який має вирішальне значення для майбутнього України.

Тут постає ще одне питання: які наслідки нинішньої агресії проти України для України як держави, для її національної ідентичності? Це головне питання і причина аналізу в цій статті. Крім того, мета цієї статті – розпочати обговорення кризи в російських та євразійських дослідженнях серед істориків, соціологів та політологів, подати наукове розуміння того, що витоки російсько-української війни – у російській національній ідентичності та її ставленні до України та українців, і чому шанси на мир у 2023 році мізерні.

Основні чинники впливу міжнародних відносин на Україну та українську ідентичність. Ключовою складовою, що впливає на формування української ідентичності, слід визначити єдине кумулятивне, а часом і всюдисуще в історії явище у Східній Європі – чинник Росії. Це вирішальний чинник міжнародних відносин в українському випадку, який об'єктивно, постійно, комплексно та пристрасно формує специфічне середовище, різними, відкритими чи менш помітними способами, різними наборами інструментів і методів („м'яка” та „жорстка” сила). Він діяв прямо чи опосередковано, більш-менш інтенсивно, але постійно впродовж усієї історії, аж до травматичного сьогоднішнього. Без України російська держава перестала бути імперією – це розкриває факторний характер глибокої історичної російської одержимості та зосередженості на Україні [1, с. 41]. Інші чинники міжнародних відносин для України – Захід (США, ЄС) також важливі, оскільки це чинники її надії та прагнення, оскільки вона хоче бути частиною безпечного, демократичного та розвиненого світу, що є міжнародним співтовариством вільних національних держав.

Методологія. Конструктивізм як теорія. Методологія цієї статті є насамперед історичною. Висновки зроблені з історичного погляду, з врахуванням і розумінням ходу історії Східної Європи. Стаття також базується на соціологічних теоретичних припущеннях і знаннях. Інша підстава для аналізу – знання стратегічних і геополітичних даних, хоча передусім застосовано один конкретний соціологічний погляд на міжнародні відносини. Це конструктивізм, не так метод ⁴, як теорія в академічній дисципліні „Міжнародні відносини” (МВ). Стверджується, що всі міжнародні відносини є соціальною конструкцією: держави, альянси, стратегії чи міжнародні інституції є продуктами людської взаємодії в соціальному світі. Вони створюються людськими діями, характеризуються соціальними цінностями, ідентичністю, припущеннями, нормами, правилами, мовою, релігією, менталітетом тощо. Коріння цієї теорії глибоко соціологічне:

⁴ Конструктивізм – постмодерністський науковий метод, який припускає, що кожний читач цієї статті конструює знання, а не просто пасивно сприймає інформацію та факти. Позитивно те, що цей метод передбачає активне навчання, і читач повинен враховувати як те, що тут написано, так і свої власні знання, а також доходити власних висновків. Основний негативний бік цього методу полягає в тому, що розуміння та пізнання можуть легко ставати суб'єктивними, значно більше, ніж дозволяє класична наука. Є декілька можливостей для висновків, і залежать вони щонайменше від попередніх знань читача.

згідно з теоремою В. Томаса, якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні за своїми наслідками, тобто дії соціального суб'єкта можуть визначатися суб'єктивною побудовою реальності, а не об'єктивною реальністю. Соціальні явища створюються людьми та завдяки соціальній взаємодії, тому навіть хибна ідея може стати правдивою, якщо вона піддається постійному впливу. Грунтуючись на цих висновках, конструктивізм як одна з теорій МВ стверджує, що важливі аспекти міжнародних взаємодій формуються ідеологічними чинниками, які конструюються історично та соціально. Найважливіші ідеологічні чинники – це колективні переконання поколінь, об'єднані в соціальну матрицю. Ці колективні переконання є переконаннями еліти, але вони співвідносяться з демосом і конструюють інтереси та ідентичність акторів на міжнародній арені. Класичні теорії МВ, неореалізм і неолібералізм в МВ, навпаки, не приділяють достатньої уваги цим застарілим просоціологічним ідеям, а соціальне конструювання та конструктивізм як такі для цих теорій МВ неактуальні. Отже, оскільки теоретики-раціоналісти не аналізують такі ендогенні формування, як культура й ідентичність, конструктивістський підхід тут буде доречний, щоб не випустити їх з уваги. Крім того, у статті враховано не лише метод, дані, огляд науки „Соціологія”, але й історію та геополітику.

Конструктивізм і чинник Росії. У рамках конструктивізму для політичних та інших еліт в Росії притаманний чіткий унісон, навіть серед дисидентів. Нобелівський лауреат О. Солженіцин чітко висловився про особливий російський шлях в історії. Він повністю відкидав західну модель суспільства та її демократичні здобутки, відкрито вимагав повернення до формування пам'яті про ідеальну родову і святу російську державу, до традицій політичного устрою царської доби. Така Росія мала би прийняти свого роду „альтруїстичний авторитаризм” на пострадянській території, ігноруючи прагнення інших народів до суверенітету. Інший видатний сучасний російський ідеолог, Олександр Дугін, сконструював проєкт євразійства як природної загальноросійської ідентичності, що мала стати геополітичною та ідеологічною опозицією до „декадентського” західного лібералізму [2] ⁵. Окрім Росії та проросійських колишніх радянських держав, до блоку згодом мали б увійти недемократичні Китай та Іран, а також усі сусідні країни, які підпадають під сферу їхнього впливу. Свого „наукового” виміру євразійство набуло в працях часто цитованого історика і географа Л. Гумільова, який стверджував, що Євразія є природним географічним середовищем для унікального російського етносу. Ця нав'язана конструкція як „теоретична” ідея, що підтримує експансіонізм, обертається навколо „пасіонарності” (пристрасної внутрішньої сили волі), що нагадує нацистську ідею „macht”. Сконструйовані квазіісторичні ідеї та концепції такого роду

⁵ Прокремлівські ЗМІ часто посилаються на концепцію своєрідної духовної інтерпретації світової історії. Тому, на думку О. Дугіна, Захід втратив зв'язок зі справжніми цінностями і повністю скотився до декадентства та споживацтва. Захід відмовився від ідеалів християнства, сім'ї та патріотизму. Ба більше, О. Дугін стверджує, що людство перебуває в центрі космічної боротьби між цивілізаційною дихотомією: Росія, Спарта та Рим представляють героїчну природу людства, тоді як США, Карфаген та Афіни є прикладами цивілізації, заснованої на лібералізмі, збоченні та дітовбивстві [17].

захопили кремлівську державну ідеологію, особливо під час автократичного суперпрезидентства В. Путіна. „Мотиваційна” промова В. Путіна за два дні до вторгнення продемонструвала важкий тягар історичної манії величчя та небаченого заперечення всієї демократичної європейської нації. Згадки про „демилітаризацію” та „денацифікацію”⁶ України вказали на жорстке ідеологічне трактування та давню практику створення фальшивих і недостовірних конструкцій, інтонованих на користь етикетування української нації, як доведено, антиросійської. Історична іронія в тому, що те, що сьогодні є Московською Росією, колись, у дотатарський період, у XIII столітті було лише окраїною процвітаючої середньовічної Київської Русі. Після розпаду цієї держави в 1240 році, після татарської навали на Київську Русь, Московська держава відіграла ключову роль у слов’янській Реконкісті проти татар після XV століття. Московський цар Петро (Великий) на початку XVIII століття змінив назву своєї держави (Московія на Росію), намагаючись побудувати європейську державу, легітимізувати свою особисту самодержавну владу, спираючись на чудову східнослов’янську спадщину київських часів. Сьогодні росіяни не ідентифікують українців як окремих народ, окрему націю – за цією старою концепцією сьогоднішні росіяни трактують українців та їхню ідентичність як частину російської нації. Україна може бути лише фольклорною субкультурою, а їхня мова – мовою малоосвічених селян, які колись були природними основними класовими ворогами советів. Для звичного великоросійського складу розуму українці мали би бути щасливими, ставши росіянами, зацікавленими у включенні української землі й душі в загальноросійський корпус.

Актуальним для розуміння російського чинника є також постійний „пошук ворога” – сьогодні це одержимість росіян невлотимим, недосяжним і незбагненим Заходом щоразу, коли він суперечить російським інтересам. Захід для інтересів Кремля – це суперник, тому весь Захід часто розглядався як „фашистський антиросійський блок” (Берлінську стіну називали антифашистською стіною) або/і як девіантна та дивна чи хвороблива дегенеративна територія (через відносно вільні гомосексуальні, світські, індивідуальні, інші людські та демократичні права). Таким чином, Кремль та офіційна російська пропаганда вибудовують собі месіанську глобальну роль, а роль російської армії на полях українських битв сприймають як продовження глобальної антифашистської місії, оскільки для них не важливо, що на останніх президентських виборах полікультурні українці погодилися з ідеєю мати російськомовного президента з єврейським корінням. Для кремлівських пропагандистів факти не мають значення; сконструйована історія – це все. У конструкції О. Дугіна, прийнятій Кремлем, присутні утопічні елементи самопроголошеного морального та некорумпованого російського світу (некорумпованого девіантним західним впливом). Російська велика стратегія означає належність до іншого типу цивілізації, ніж Захід, і використовує цілісний підхід як модель послідовної

⁶ Ультраправі політичні партії відігравали незначну роль у Верховній Раді України після парламентських виборів 2019 року. ВО „Свобода” в союзі з іншими ультраправими силами набрала лише 2,15% і не пододала 5% бар’єр.

поведінки та постійного нарративу, набір ідей, політики, цінностей, цілей і компромісів, спрямованих на просування найважливіших державних інтересів. У випадку з Росією ці інтереси, як правило, зосереджені на безпеці еліти, підтримці суверенітету Росії та захисті територіальної цілісності, навіть якщо вона виконує функції зі створення порядку та керівництва у своїй самопроголошеній сфері впливу (внутрішній території, до якої Росія має гравітаційне тяжіння). Незважаючи на те, що могутність Росії стає все більш одновимірною (військово-ядерною), порівняно з іншими центрами глобальної сили, вона все ще зберігає постійний голос і місце в Раді Безпеки ООН і накладає вето в глобальних гарячих точках шляхом посередництва, геополітичного арбітражу або беручи на себе роль спойлера. Росія знову позиціонує себе як велику державу в глобальному поліцентричному порядку, що формується з угодою чи союзом з Китаєм, з поворотом до Африки, Близького Сходу й Арктики на основі військової співпраці. Крім того, враховуючи перетворення ролі головної жертви нацистських звірств на монополію та інструменталізацію спогадів про глобальну боротьбу антифашизму, реалістичний висновок такий – що спроби Кремля самі по собі мали іманентний латентно профашистський характер. Мета не тільки в тому, щоб протистояти можливій військовій загрозі Росії з боку антиросійської нацистської (сатанинської) України чи НАТО – мета Кремля спрямована на те, щоб раз і назавжди покінчити з існуванням „штучного” утворення – Української держави, а також української нації. Після вирішення українського питання реалістично припустити такий самий сценарій в інших пострадянських країнах, що нагадує покрокову імперську геостратегію Третього Рейху до повної гегемонії в Європі (і світі). Поряд із дивним поєднанням конструкцій, нав'язаних історією, та сконструйованої сучасної російської ідеології, старий російський імперський націоналізм повністю проявляється в колективній російській свідомості як новий ультраправий і ультралівий російський популізм – путінізм⁷, який зводить фактичну історію до контрольованих спогадів і до фетишу антифашизму як своєрідної російської криптофашизації справжнього антифашизму⁸.

Додамо, що патріархатом Московським і всієї Русі сформульована концепція „русского міра” – всеосяжний пострадянський простір, що

⁷ „Путінізм почався з обіцянки "диктатури верховенства права" в 2000 році, перетворившись на ідеал "суверенної демократії" в 2005 році. До 2007 року В. Путін визначив – "один господар, один суверен" у зовнішній політиці, наприклад, Сполучених Штатів, а в 2012 році він запропонував антидот у виді харизматично-історичної концепції лідерства в обложеної фортеці – "нема Путіна – нема Росії". До 2021 року, перед лицем "тоталітарного Заходу", пильність, сила, стабільність і наступність – це чотири стовпи путінізму, неможливі без особистого керівництва Путіним, одруженим з матінкою Росією і вічно їй вірним” [3].

⁸ Чимало істориків та інших експертів щоразу більше переконуються, що путінська Росія відповідає всім загальним визначенням фашизму: геноцидні наміри та практики, непогрішний лідер, однопартійна система в царстві квазідемократії, диктатура, націоналізм, ревізіонізм, манія величчя, мілітаризм, експансіонізм, шовінізм. Очевидно, багато вчених обережно використовують термін „фашизм” як універсальне поняття навіть зараз, коли Росія ступила на шлях, який дуже нагадує фашистські рухи 1920–1930 років. Тим не менш, риторичні та ідеологічні подібності між сьогодишньою Росією не сприймаються одностайно, незважаючи на те, що деякі найтемніші епізоди геноциду в європейській історії ХХ століття стають дедалі помітнішими. Поки що порівняння з Гітлером і Муссоліні лише поверхові, а мілітаризованого масового руху в Росії ще немає.

включає всі російськомовні території. Він відіграє важливу месіанську роль і обов'язок у створенні цілісної картини Третього Риму, призначеного правити священною спадщиною.

Причому парадокс сили та вплив чинника Росії проявлявся у маніпулюванні суб'єктами та націями на території колишньої імперії навіть після розпаду царської Росії у 1917 році і створення радянської держави - СРСР. Ленінська міжнародна робітничо-селянська революція не рахувалася з інтересами вільної нації, її майбутнім навіть у національній державі. Знищення внутрішньорадянських націй, класу буржуазії та консервативного селянства – куркулів – стало державною політикою, що призвела до примусового включення України до московського комуністичного державного устрою – Радянської України (1922 р.), а також до сталінського геноциду – Голодомору (1932–1933 рр.). Порівняно мирний розпад СРСР був радше результатом невдалої агресії Брежнєва в Афганістані та втраченої впевненості у двомовній державі після Чорнобильської катастрофи, а не доброї волі мирного і демократичного Кремля. У ті часи західний світ був проти розпаду будь-якої держави, контрольованої Кремлем, тому що чинник Росії виступав також як фактор ядерного страху. У серпні 1991 року навіть тодішній президент Дж. Буш відвідав Київ, щоб налаштувати українців проти державності в тіні постюгославських війн. Тоді чільні політики Заходу побоювалися, що майбутнє країни і майбутнє світу після холодної війни ознаменується тим, що ядерна зброя потрапить у безвідповідальні руки. Це була основна причина, чому західні країни хотіли, щоб Україна якомога швидше позбулася ядерної зброї, при цьому не надаючи ефективних гарантій безпеки для Києва. У центрі уваги Заходу була лише Росія. Біловезька угода, підписана у 1991 році вищими посадовими особами трьох „вічно братніх” республік (Білорусь, Україна, Росія) через тиждень після українського референдуму за незалежність (за яку проголосували понад 90% із 75% зареєстрованих виборців), безкровно скасувала СРСР де-факто і де-юре, але водночас проголосила створення неоколоніального „русского міра” шляхом криптогеополітичного заміщення СРСР Співдружністю Незалежних Держав (СНД). Застосовуючи конструктивістський підхід, українська дослідниця Н. Пелагеша доводить, що Росія, намагаючись створити на просторах СНД аналог ЄС, використовує для легітимації як цього наддержавного утворення, так і своєї політики ті самі механізми, що і Європейський Союз [4]. Де-факто нова незалежна Україна розглядалася швидше як об'єкт міжнародного права, а не рівноправний суб'єкт вільної міжнародної спільноти. Унаслідок дії потужного чинника Росії дехто і донині дотримується таких поглядів. Наприклад, головний дипломат Пекіна в Парижі у квітні 2023 року поставив під сумнів суверенітет усіх колишніх радянських республік⁹. У той час Захід міг розглядати СНД в цілому як дипломатичний успіх, „безпрограшний” історичний проєкт, перемогу кінця історії Фукуями. У будь-якому разі, ще в 1992 році в офіційному журналі МЗС Росії „Дипломатический вестник”

⁹ Висловлювання посла Китаю у Франції Лу Шає в інтерв'ю французькій телерадіокомпанії, що „країни колишнього Радянського Союзу не мають ефективного статусу згідно з міжнародним правом”, викликали дипломатичне обурення в ЄС.

була опублікована стаття С. Караганова, в якій говорилося, що в межах усього СНД Москва зберігає особливе право назавжди і що російські етнічні меншини повинні бути інструментом реалізації довгострокових інтересів Росії в регіоні. „Насправді стратегія доктрини Караганова базувалася на ідеї "м'якої сили" як концепції здобуття перемог не тільки зброєю, але й культурою, спортом та інвестиціями в російське геополітичне "ближнє зарубіжжя"” [5]. Під час режиму Путіна це було підтверджено окремим політичним інструментом за назвою „гуманітарний вимір” [6; 7]. Культурна ідентичність і проблеми з меншинами стали зброєю, щоб тримати в постійному страху інші народи колишніх радянських республік, а захист інтересів співвітчизників, які проживають за кордоном, розглядався як природний пріоритет зовнішньої політики Кремля. Крім усього сказаного, слід відзначити факт постійної амбівалентності точки зору Заходу, який розглядав Москву як єдиний східноєвропейський орієнтир – фактор Росії був іманентним для будь-якої політики Заходу щодо Києва. У вимірі цього факторного дискурсу, Україна була небажаною лінією фронту для західного світу, який вів свої справи з дружньою Москвою. Тогочасна відсутність єдності позицій західних країн призвела до слабкої підтримки Києва з їхнього боку, що знову стало очевидним в роки президентства В. Ющенка після Помаранчевої революції (2004–2007), а також коли Україні (та Грузії) було відмовлено у наданні ПДЧ на Бухарестському саміті НАТО в 2008 р. У той же час Росія вчинила безперешкодну агресію на дві грузинські провінції, щоб „захистити гідність і честь російських громадян”. Не діставши будь-якої суттєвої відповіді з боку Заходу, метод війни став для Кремля простим продовженням політики іншими засобами. 21 листопада 2013 року в Україні почалася хвиля демонстрацій і громадянських заворушень; українці назвали це Революцією гідності, а В. Путін – неонацистським переворотом, інспірованим США. Ця революція призвела до втечі автократичного проросійського українського президента В. Януковича до Росії та окупації Криму і Донбасу у 2014 році. Безкровна здача Криму переконала Захід, що не лише півострів, але, можливо, й більша частина України має бути фактично Руською землею. Вочевидь, неоднозначний Захід не брав до уваги російського чинника впливу на міжнародне становище Києва. Це впливає на ефективність російського чинника щодо ідентичностей, які виникли після теперішньої війни, що, зрештою, приводить до того, що сьогодні Захід виявляє більшу емпатію до українців, ніж будь-коли раніше.

Українська ідентичність під впливом російського чинника – від фатального змагання і роз'єднаності до створення унікальності під летальним тиском. Досить мало науковців вивчали роль національної ідентичності в політиці на пострадянському просторі, що вказує на недостатнє дослідження української унікальності. Хоча „ідентичність” нині здається науково зрілим терміном, концепція ідентичності в міжнародних відносинах до 1960-х років наголошувала на незмінності ідентичності та на її певній непрогресивній, залишковій категорії. Концепція соціального динамізму ідентичності з'являється в термінах „належність”, „етнічність”,

„культура”, „мова”, „національність”, „релігія”, „цивілізація”, „територія”, „політика”, „економіка”, „соціальність” [8; 9] і переважає сьогодні. Однак навіть ліберально-демократична (постмодерністська) спільна європейська ідентичність на сьогодні ще недостатньо сформована, хоча більшість сучасних конфліктів можна визначити як етнічні конфлікти другого модерну, як вибухове постмодерністське повернення до свого коріння. Попри заяви про смерть національної держави потреби в ідентичності все ще притаманні ситуації переходу від однієї політичної системи до іншої або ситуації колективної емансипації. Оскільки історичний розвиток призводить до численних суперечливих наслідків і хаотичної еволюції окремих компонентів ідентичності, її нелегко розпізнати розумом, науково чи теоретично. Відповідно, функція ідентичності полягає у легітимації політичної влади, яка включає два взаємоінтегровані конститутивні виміри: громадянське та політичне громадянство (права та обов'язки) та етнічність (спільна історія та доля). Оскільки ідентичність є мінливим історичним явищем, тут допомагає конструктивізм, який помічає важливість формування національних ідентичностей у формально ненаціональному чи наднаціональному СРСР і пізніше. У радянський період доконаним фактом став піддержавний, або квазідержавний статус України, а її національна належність існувала як дифузне та пасивне українське національне почуття. Ця ідентичність, обтяжена важкими звинуваченнями у співпраці з нацистами, призвела до приглушеного усвідомлення власної етнічної належності, мови, культури, історичних пам'яток і символів. Східна та південна частини України були більш індустріально розвиненими та політично впливовими завдяки проросійським бізнес-політичним кланам на регіональному та державному рівнях. Ці регіони століттями перебували під російським домінуванням; їх масово заселяли росіянами. Зрусифікована східноукраїнська національна ідентичність протистояла панукраїнській ідентичності, не сприймаючи ні української мови, ні прагнення до національної незалежності.

Політика інституалізації етнічних груп в СРСР мала зовсім інший вплив на етнічних росіян – вони вважалися бажаною імперською ланкою в СРСР, що об'єктивно робило його крипторосійською та москвоцентричною імперією. Навіть після розпаду СРСР зберігся чинник Росії, який зупинив утвердження української ідентичності. Унаслідок особливого статусу, яким росіяни користувалися в усій Україні, твердження про те, що росіяни та українці є єдиним народом (популярна російська офіційна позиція), стало загальноприйнятим. Всеосяжне імперське почуття, оновлене спогадами про царський режим (Ancien Régime), було досить поширеним серед більшості росіян, які єдині могли по-справжньому почуватися громадянами радянської держави однаково в Таджикистані, Росії, Молдові чи в Україні.

У зв'язку з необхідністю утвердити „нефанатське” ставлення до представлення особливостей, конструктивізм віддає перевагу тематичним дослідженням та вивчає інститути соціального життя, щоб знайти безперервність і важливі соціально-політично-економічні послідовності та соціокультурні зміни. Як і соціологія історії чи історичний інституціоналізм,

конструктивізм виступає за вивчення великих структур, широких процесів і численних порівнянь. Фактом є те, що російська імперська стратегічна (політична) культура формувалася століттями, аж до теперішнього часу [3]. Така культура – це віками сформований менталітет, сукупність переважно несвідомих, досить поширених політичних ідей і базових норм (тобто правил, положень і поведінки, які вважаються нормальними, прийнятними та відповідними), а також переконань, цінностей, звичок, емоцій, світоглядів та припущень, які є унікальними для Росії та росіян – як простих людей, так і еліт. „На стратегічну культуру держави впливає низка факторів, у тому числі різні когнітивні стилі чи способи міркування, уподобання у способах ведення війни, структура певної військової системи та її керівництво, технології та підходи до розвитку військових знань, постачання зброї та організації. Способи міркування формуються відмінностями між суспільствами в їхніх соціальних структурах, стилях комунікації та часових орієнтаціях. Ці три відмінності приводять до прийняття рішень, що є континуумом. Континуум перебуває між цілісно-діалектичним дедуктивним міркуванням, залежним від поля, яке знаходить пояснення, зважаючи на неявні та опосередковані зв'язки між фокусними точками в певній галузі та логіко-аналітичним індуктивним міркуванням, яке пояснює поведінку, дивлячись на прямі та явні зв'язки (аристотелівське/англо-саксонське мислення)” [3]. Хоча більше немає СРСР, останньої наднаціональної імперії, менталітет імперських зв'язків як сконструйована ідентичність – *homo sovieticus* – виживає, трансформуючись і адаптуючись до нової ситуації в пострадянській Україні, де східноукраїнську частину населення підбурюють до використання (малоросійської, проросійської, новоросійської) ідентичності. С. Греене визнає тяглість ставлення певної частини населення щодо ідентичності, що призводить до виникнення нового типу пострадянської людини – „*post-homo-sovieticus*” [10]. Історія у цьому сенсі є важливою, оскільки в сучасній історіографії Україну, її народ, розглядали не як історичну націю, а як частину російського всесвіту, чи трактували як пригноблені неісторичні націоналізми. Через історію культурна емансипація з риторикою соціальної справедливості є тим фактором, що стосується української ідентичності; а українське історичне національне питання постає як фрустрація знедолених і відносно самосвідомих українців на основі усвідомлення спільного (героїчного, страдницького) минулого та на почутті спільної долі [11]. Оскільки Україна не змогла домогтися підтвердження своєї легітимності, відмінності від етнічної групи, пов'язаної з Росією, її суверенітет і міжнародне визнання досі оскаржуються. Тобто, в історичній науці вказівка на історичні „питання” без відповіді передбачає наявність бажання етнічної групи досягти національної держави як мети, незалежно від того, на чому ґрунтується це бажання. Це, звичайно, типове модерністське мислення, тоді як постмодерністське розуміння суверенітету певною мірою присутнє в ЄС. Отже, сьогодні національна ідентичність в Україні, яка колись була пасивною, тепер є активною та політичною. Націоналізм був приглушений, але ніколи не

полишав Східну Європу, а з крахом комунізму він „прокинувся”, і сьогодні нові/старі русоцентричні інтерпретації корисного минулого української нації посприяли актуальності українського історичного питання. „Ірраціональне”, яке особливо притаманне ширшим верствам демосу, є корекцією політики, незалежно від ступеня усвідомлення протагоністами того, що вони як індивіди інтерналізували певну макросоціальну матрицю, соціалізуючи її в особисту ідентичність. Свідомість (когнітивну, емпіричну, епістемологічну та соціальну дію) можна розглядати як важливий соціокультурний „продукт” у разі форматування зрілої української ідентичності. Застосовуючи цю думку до українських ідентичностей, „великий наратив” минулого та міфороповідь представників основних ідентичностей в Україні були й залишаються різними у сконструйованій інтерпретації спільного минулого. Ці розбіжності залишаються політичними, а не лише культурними, тому вони стали головним мотивом для України, щоб вирватися з лона Росії. Інституціоналізми раціонального вибору протистоять конструктивізму, який кидає виклик важливості історії та культурних категорій (ідентичності, нації, мови, релігії) проти „раціональної парадигми”. Хоча краще було б відокремити політику від культури (принцип деполітизації культури та історії в ідеальній ліберально-демократичній державі) – у Східній Європі та Україні вони нероздільні. Подібним чином, хоча виграш не обов’язково повинен означати втрату чи шкоду для інших („нульова сума” проти „виграшу”), тут є величезна географічна територія, де такі стандарти невідомі, і відхід від „культурно-ірраціонального” встановлення політики є стандартом, де традиція авторитаризму є іманентною.

З 1991 року через відсутність концепції єдиної національної ідентичності та через вплив Росії Україна не змогла очолити успішний процес формування ідентичності. Згідно з загальнонаціональним переписом населення 2001 року етнічних українців було майже 78%, етнічних росіян – майже 17%, і 5% – інших національностей [12]. Причому, 67,5% громадян визнали рідною українську мову, 29,6% – російськомовні. Останнє було джерелом і мішенню „регіоналізму” Донбасу, який Росія відклала протягом десятиліть, що породило нервову воєнну обстановку, конструкт постійної надзвичайної ситуації та потребу захисту від Києва як агента Заходу. Отже, не могло бути ані переважної перемоги одного наративу над іншим, ані задовільного компромісу між ними. Після окупації Криму та кровопролиття під час Євромайдану соціологічні опитування [13; 14] показали, що відбулося збільшення частки людей, які вважають Україну своєю батьківщиною, обернено пропорційне падінню підтримки тісних відносин з Росією. Згідно з нещодавнім опитуванням на цю тему [15] громадяни стали менш негативно ставитися до українського націоналізму, звужуючи різницю у сприйнятті „хороший патріотизм – поганий націоналізм”, надаючи нового громадянського значення визначенню „бути українцем”. З іншого боку, викликає занепокоєння ксенофобне ставлення 36% населення до громадян України, які є росіянами за національністю. Таке ставлення є вочевидь

нераціональним і несправедливим, оскільки, за даними соціологічних досліджень, у цілому погляди громадян України – етнічних росіян не набагато відрізняються від поглядів етнічних українців, і ці громадяни також захищають Україну від ворогів¹⁰. Останні соціологічні дослідження свідчать про те, що таке ставлення серед українського населення зростає як реакція на агресію Росії. Основна емоція, яку відчувають респонденти, коли думають про Україну, – це гордість. Унаслідок повномасштабного вторгнення та героїчного опору українців цей показник зріс більш ніж удвічі – з 34% до 75%. Також відбулися зміни в національній самоідентифікації: абсолютна більшість респондентів ідентифікують себе як громадяни України (порівняно з 2021 роком показник зріс з 76% до 94%), а половина – як європейці (подвійне зростання). Крім того, за перший рік російської агресії 22% українців перейшли на частіше вживання української мови [19].

Зараз Київ бере курс на побудову модерної нації, незалежно від того, яка існувала на синкретизмі кількох спадщин (Київська Русь як загальносхідноєвропейська спадщина, візантійсько-православна, доби козацтва, панслов'янська). Російський підхід усе ще зосереджується на історично-наслідковій основі сукупного впливу з боку тогочасної Московії (Київська Русь як виключно російська спадщина, візантійсько-православна, татарська доба, царський період, більшовизм), а геополітичне завоювання східноєвропейського басейну було обумовлено (сюр)реалістичним переконанням Москви, що лише вона має відігравати виняткову роль на пострадянському просторі та у світі. У той час як більшість європейських країн мають плями на власному минулому, Росія, за словами Кремля, завжди була моральною вертикаллю світу і ніколи не робила нічого поганого. Пакт Кремля з Гітлером ніколи не був пактом; окупація Росією сусідніх країн ніколи не була окупацією, а відповідала міжнародному праву минулого; незаконна окупація Криму Росією та її агресія проти України в цілому були волевиявленням місцевих громадян або справедливою відповіддю на спонсоровані США „кольорові революції”.

Висновки. Незалежна і продемократична Україна не була хорошим прикладом для авторитарного Путіна. Після такого тривалого часу при владі Путіну стало зрозуміло, що його режим більше не втримається і що відхилення в бік демократії, яке сталося в Україні, може статися і на його території. Крім того, йому знадобилася відкрита ірраціональна схильність до пошуку зовнішнього ворога російської держави після того, як він знищив головну демонстрацію російської опозиції. Путін повторно об'єднався з історичними інституціями, імперією, православ'ям, концепцією

¹⁰ До 24 лютого 2022 року 34% населення України позитивно ставилися до Росії, ще більший відсоток – до росіян. У період з лютого до 6 березня 2023 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів дві хвили власного всеукраїнського опитування громадської думки „Омнібус” серед 985 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим). Опитування проводилося з дорослими (віком від 18 років) громадянами України, які на момент опитування проживали на території України (у межах, які контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року). 80% населення не хотіли б, щоб „росіяни приїжджали в Україну”, – заявив президент Інституту В. Паніотто [18].

верховенства російської культури та російської мови та спільною історичною антифашистською спадщиною через потребу мати нові аргументи легітимності свого автократичного правління. Для цього йому необхідна постійна мобілізація демографічної бази та подальша дискредитація опозиції, оскільки економічного зростання Росії як першокласного енергетичного хабу вже недостатньо. „Обов’язок” Росії стати імперією посилив антизахідні (антиамериканські) та антиукраїнські настрої. Однак не розширення НАТО, а демократична експансія у Східній Європі була і є реальною загрозою для Путіна. Путінізм надихається загальною антидемократичною позицією та профашистськими російськими ідеологами, корисними для загального і доленосного зв’язку зі святою „матінкою Росією” на засадах нової геополітики євразійства. Тому теоретичне уявлення про російський чинник допомагає зрозуміти реальну ситуацію, оскільки Росія постійно впливає на ідею та виживання Української держави та ідентичності в ній.

Путін назавжди розлучив українців і росіян. Унікальність української ідентичності впливає з її історії, культури та пролитої за свободу крові українських воїнів і мирного населення. Україна ніколи не буде підпорядкованою частиною „русского міра”, незважаючи на могутність і всюдисущість російського чинника. Оскільки російський чинник вдався до поляризації українського довоєнного суспільства, упродовж останніх десятиліть незалежності вирішення українського національного питання затягнулося. Зовнішня політика Києва була епіфеноменом всеосяжного російського чинника, який сьогодні завершився повномасштабною агресією Росії проти Української держави. Усупереч очікуванням Путіна, Захід не збирається тиснути на В. Зеленського, щоб він обміняв українську територію на мир, і більшість громадян України почала підтримувати збройний опір окупантам. Це також пов’язують з нібито подібним опором у минулому, який, відповідно, розглядається в більш позитивному світлі. Попередні етнічні розмежування між численними українськими русофонами і навіть етнічними українськими росіянами та українцями, якими так уміло маніпулює російський фактор, зменшуються російською агресією. Певну частину русофілів вона викристалізувала як повстанців і ворогів України, але, наприклад, під час обстрілів росіянами житлових будинків у російськомовному Харкові тих, хто симпатизує Росії, стає менше з кожним пострілом. Люди там можуть говорити російською або ходити до пов’язаної з Москвою церкви, але вони стають політичними українцями, які хочуть демократії. Схоже, що Росія програла битву за серця й уми не лише етнічних українців, а й багатьох українських русофонів. Путінська агресія має на меті остаточно вирішити національно-історичне українське питання. Вона завершила еволюцію невизнаної української політичної ідентичності в українську політичну унікальну ідентичність і націю. Путін хотів знищити українців, але натомість суттєво змінив і зміцнив їхню ідентичність і державу. Це приводить до згортання російського чинника та реального народження української нації на довгому шляху до ЄС.

Бібліографічні посилання / References *

1. Brzezinski Zbigniew. *Velika šahovska ploča: američki primat i njegovi geostrateški imperativi*. Varaždin : Interland, 2000/ 209 s.
2. Дугин А. Основы геополитики. URL: <https://vector-eurasia.org/books/Dugin.Geopolitika.pdf>
Dugin A. *Osnovy geopolitiki*. (Basics of geopolitics).
3. Herd Graeme. *Understanding Russian Strategic Behavior: Imperial Strategic Culture and Putin's Operational Code*. Contemporary Security Studies, George C. Marshall European Center for Security Studies, Routledge, Taylor & Francis Group. 2022 URL: https://media.licdn.com/dms/document/D4D1FAQHxylcnc9mOFQ/feedshare-document-pdf-analyzed/0/1681919263096?e=1683158400&v=beta&t=0h9E2Thak-v2X_uqgU_da-10hNxji49PZKOMO1Hpw-k
4. Пелажеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Київ : НІСД, 2008. 288 с.
Pelahesha N. *Ukraina u smyslovykh viinakh postmodernu: transformatsiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti v umovakh hlobalizatsii*. Kyiv : NISD, 2008. 288 s. ((Ukraine in the semantic wars of postmodernity: the transformation of Ukrainian national identity in the conditions of globalization).
5. Kuko Siniša. Does Ukrainian bilingualism mean Russification, *Tom : Między pamięcią a zapomnieniem. Trauma postkomunistyczna Miscellanea Posttotalitarna Wratislaviensia 1*. Wrocław, 2013. P. 157–170. URL: <https://wuwr.pl/mpwr/article/view/10687/9979>
6. RFFP Review. *Russian Federation's Foreign Policy Review*. 2007. 431-27-03-2007. URL: <http://www.mid.ru>
7. Концепция внешней политики Российской Федерации, 2008. URL: https://brunei.mid.ru/ru/o_rossii/osnovopolagayushchie_dokumenty/kontseptsiya_vneshney_politiki
Konceptsiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii (Concept of the foreign policy of the Russian Federation).
8. Huntington Samuel. *Who We Are?: The Challenges to America's National Identity*. New York : Simon and Schuster Paperbacks, 2005.
9. Such J. National identitet naspram europskog identiteta. *Politička Misao*. XXXVII (4) Zagreb, 2000. P. 83–88.
10. Greene Samuel. *Homo-Post-Sovieticus: Reconstructing Citizenship in Russia*. Social Research: An International Quarterly. 2019. No. 86 (1). P. 181–202.
11. Prizel I. *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine*. Cambridge Univ. Press, *Russian, Soviet and post-Soviet studies*. 1998. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511582929>
12. Перепис 2001. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/organization/>
Perepys 2001. *Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy*. (Census 2001).
13. Korostelina K. Mapping national identity narratives in Ukraine. *Nationalities Papers*. Cambridge Univ, 2018. Press, Vol. 41, Issue 2, P. 293–315.
14. Pop-Eleches Grigore; Robertson Graeme. Identity and political preferences in Ukraine. 2018. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1060586X.2018.1452181>.

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

15. Kulyk V. In the Face of the Russian Invasion, Ukrainians Increasingly Embrace Nationalism. *PONARS Eurasia Policy*. No 815. 2022. URL: <https://www.ponarseurasia.org/in-the-face-of-the-russian-invasion-ukrainians-increasingly-embrace-nationalism/>

16. Why Russia is deporting Ukrainian children. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/the-economist-explains/2023/04/14/why-russia-is-deporting-ukrainian-children>

17. Storytelling the disinformation. *By EUvsDisinfo*. URL: <https://euvsdisinfo.eu/storytelling-the-disinformation/>

18. Як в Україні змінилось ставлення до етнічних росіян і які тенденції переважають? *Громадське радіо*. <https://hromadske.radio/podcasts/my-ie-buly-y-budem-informatsiynyy-maraton/yak-v-ukraini-zminylos-stavlennia-do-etnichnykh-rosiian-i-iaki-tendentsii-perevazhaiut>

Yak v Ukraini zminylos stavlennia do etnichnykh rosiian i yaki tendentsii perevazhaiut? *Hromadske radio*. (How have attitudes towards ethnic Russians changed in Ukraine and what are the prevailing trends?).

19. Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року. „Рейтинг”. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Kompleksne doslidzhennia: yak viina zminyla mene ta krainu. Pidsumky roku. „Reitynh”. (Comprehensive research: how the war changed me and the country. Year in review).

Стаття надійшла до редакції 19.06.2023

УДК 296.67:323.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-9>

Хасидські громади діаспори як актори впливу на етнополітичні процеси в сучасній Україні

Ігор Туров,

доктор історичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Igor Turov,

Doctor of Historical Sciences,
Kuras Institute of Political
and Ethnic
Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-7667-690X
turov1966@ukr.net

Анотація. У статті розглядається вплив масової прощі представників закордонних хасидських громад на динаміку розвитку українсько-єврейських взаємин зокрема та на етнополітичні процеси сучасної України загалом. Актуальність дослідження визначається, по-перше, недостатньою вивченістю вказаного явища у вітчизняній науці; по-друге, тією обставиною, що кількість паломників, які щороку відвідують нашу країну, суттєво перевищує чисельність парафіян місцевих юдейських громад. Специфіка хасидського віровчення вимагає, щоби віруючі регулярно відвідували місця поховання своїх провідних лідерів. Тому, оскільки згаданий релігійний рух зародився саме в Україні, зв'язок з нею багатьох закордонних юдейських релігійних громад тримається на

високому рівні, незважаючи на жодні обставини. Ні пандемія, ні війна суттєво не зменшили кількість відвідувачів місць поховання вчителів хасидизму. Наведені автором факти дозволяють виявити дві суперечливі тенденції в реакції місцевих мешканців на прибуття численних послідовників юдейського релігійно-містичного руху: 1. Поширення ворожих настроїв та акцій, скерованих проти прибульців. 2. Зростання зацікавленості в розвитку прощі і збільшення толерантності.

Перша тенденція зумовлена суттєвими розбіжностями у світогляді, культурі та побутових звичках. Вона також є наслідком корупційних проблем, оскільки муніципальна влада вводить до місцевих бюджетів лише малу частину здобутих від паломників коштів. Друга тенденція визначається зацікавленістю місцевих мешканців у заробітках, пов'язаних з обслуговуванням прочан, і толерантністю, яка дедалі більше поширюється в суспільстві. У висновках відзначається, що розвиток дружніх стосунків між місцевим населенням і хасидами-паломниками сприяє позитивній динаміці іміджу українського суспільства не лише в єврейському середовищі, але також і в численних спільнотах сучасного західного світу, які безпосередньо не причетні до юдаїзму. Це, в свою чергу, допоможе Україні під час повоєнної розбудови. Задля вирішення пов'язаних з прощеною проблем автор рекомендує низку просвітянських заходів для місцевого населення, регіонального чиновництва та самих паломників.

Ключові слова: хасидизм, цадики, релігійні меншини, проща, політика, громадянське суспільство, толерантність.

Diaspora Hasidic communities as actors of influence on ethno-political processes in modern Ukraine

Abstract. The article examines the influence of the mass pilgrimage of representatives of the foreign Hasidic communities on the dynamics of the development of Ukrainian-Jewish relations in particular, and, on the ethno-political processes of modern Ukraine in general. The relevance of the research determined, firstly, by insufficient study of the specified phenomenon in domestic science; secondly, the fact that the number of pilgrims who visit our country every year significantly exceeds the number of parishioners of local Jewish communities. The specificity of the Hasidic creed requires that believers have to regularly visit the burial places of their leaders. Therefore, since the mentioned religious movement originated in Ukraine, the connection with it of many foreign Jewish religious communities is maintained at a high level, regardless of the circumstances. Neither the pandemic nor the war significantly reduced the number of visitors to the places of burial of the teachers of Hasidism. The facts provided by the author reveal two contradictory trends in the reaction of local residents to the arrival of numerous followers of the Jewish religious-mystical movement: 1. The spread of hostile attitudes and actions directed against foreigners. 2. Growing interest in the development of pilgrimage and increasing of the tolerance.

The first trend is caused by significant differences in worldview, culture, and everyday habits. It is also a result of corruption problems, since the municipal authorities enter only a small part of the funds obtained from the pilgrims into the local budgets. The second trend is determined by the interest of local residents in earning money related to the service of pilgrims and tolerance, which is spreading more and more in society. The conclusions note that the development of friendly relations between the local population and Hasidic pilgrims contributes to the positive dynamics of the image of Ukrainian society not only in the Jewish environment, but also in numerous communities of the modern Western world that are not directly involved in Judaism. This, in turn, will help Ukrainian post-war reconstruction. For solving problems related to pilgrimage the author recommends a number of educational activities for the local population, regional officials and the pilgrims themselves.

Key words: hasidism, tzadiks, mysticism, pilgrimage, politics, civil society, tolerance.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Розвиток сучасного українського суспільства значною мірою визначається етнополітичними факторами. Оскільки наша держава є поліетнічною за складом свого населення, суспільство та уряд мають постійно розв'язувати проблеми, що перешкоджають нормальному співіснуванню в єдиній спільноті представників різних мовних, культурних і релігійних громад відповідно до норм сучасної європейської етнополітики. Остання передбачає лояльність до загальнонаціональних законів та цінностей у поєднанні з широкою толерантністю до вимог окремих етнічних складових певного суспільства. Зрозуміло, що важливим напрямом згаданої діяльності є державна і громадська політика щодо релігійних меншин. Вона, в свою чергу, в українських реаліях сьогодення розвивається під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх акторів. Такий стан справ зумовлюється насамперед двома чинниками:

1. Масовим винищенням у СРСР релігійних закладів та віруючих, унаслідок чого представники усіх релігійних конфесій незалежної Української держави усе ще повинні долати складні інституційні, матеріальні та освітянські проблеми, що були породжені в минулому. При цьому стан справ у відповідних інституціях титульної нації значно кращий завдяки потужній державній підтримці і масовій допомозі віруючих. Що стосується меншин – тут усе набагато складніше. Отже, доводиться шукати допомоги за кордоном. Це типова ситуація для усіх країн пострадянського простору.

2. Рівень життя в Україні наразі суттєво поступається країнам так званого „золотого мільярда”. Відповідно, громади, що перебувають там, мають, хоч-не-хоч, забезпечувати допомогою своїх одновірців.

Сказане вище цілком стосується ситуації щодо ортодоксального юдаїзму. При цьому слід зазначити, що саме закордонні хасидські громади відіграли вирішальну роль у справі його відродження та подальшої розбудови в нашій країні. Відповідно, вони виступають у ролі помітного актора впливу на національно-громадянську та етнічну динаміку в українському соціумі. Недостатня вивченість цього питання як у вітчизняній, так і в закордонній науці зумовлює актуальність його дослідження.

Мета статті. Дослідницькою метою є, по-перше, з'ясування чинників, які зумовлюють феномен масової хасидської прощі в Україні; по-друге, вплив цієї прощі на добробут місцевих територіальних громад і на динаміку розвитку українсько-єврейських взаємин. Це, у свою чергу, дозволить виявити наявні складності, що виникають у стосунках між місцевим населенням та численними прибульцями. Аналіз та узагальнення наведених матеріалів дозволить обґрунтувати позитивні аспекти хасидської прощі з погляду етнополітичної динаміки сучасного українського соціуму, а також сформулювати практичні рекомендації щодо подолання вищезгаданих проблем.

Виклад основного матеріалу. Починаючи розгляд вказаної проблематики, насамперед слід зазначити, що на сьогодні більшість ортодоксальних юдейських громад в Україні очолюється хасидськими рабинами. В першу чергу йдеться про напрям хасидизму Хабад. Надважливим у контексті нашого дослідження є також і та обставина, що кількість хасидських паломників, які щорічно відвідують нашу країну, перевершує чисельність парафіян синагог України. Це, окрім вищезгаданих чинників, зумовлюється специфікою віровчення та духовної практики хасидизму загалом та окремих його напрямів зокрема. Важливо враховувати також і ту обставину, що в послідовників згаданого релігійного руху принципи формування верхівки юдейської громади та провідні засади її діяльності суттєво відрізняються від тих, яких дотримуються прибічники традиційного рабинізму. Останні обирають своїми очільниками людей, добре обізнаних у текстах талмудичного корпусу та збірках релігійних законів. Їхня діяльність обмежується здебільшого викладанням основ віровчення та настановами щодо того, як віруючим найкращим чином виконувати заповіді. Контракт рабина з громадою триває кілька років. По завершенні узгодженого терміну

він часто укладає угоду з іншою спільнотою, що мешкає за кордоном. Отже, в такого штибу версії юдаїзму зв'язок видатних лідерів з визначеними громадами та теренами, на яких вони перебувають, не є постійним. Відповідно, згадка про них здебільшого скерована на зміст учення непересічної особи, а не на регіон, де їй довелося жити. Натомість у хасидів спільнота керується очільником, влада якого є довічною і спадковою. Згідно з поглядами голів цього релігійного руху керівництво громадою віруючих мають здійснювати досконалі праведники (цадики), які є посередниками між Творцем та людством. Успіхи юдеїв у всіх царинах буття залежать від підтримки цадиків, тому хасиди мають кілька разів на рік відвідувати своїх наставників і сумлінно виконувати всі їхні вказівки [1, с. 298–317; 2, с. 299–306; 3, с. 189–208]. Зв'язок між віруючими та цадиком не переривається після смерті останнього. Послідовники згаданого релігійного руху вірять, що душі очільників не припиняють опікуватися ними і їхніми нащадками і після відбуття у світ кращий. Задля підтримки цього зв'язку вони мають регулярно відвідувати місця поховання своїх цадиків та лишати там листи зі своїми особистими проханнями (квітлех). Оскільки хасидизм виник на теренах України, переважна більшість його засновників похована саме тут. Унаслідок цього хасиди більш ніж представники інших течій прагнуть проживати в нашій країні тривалий час, виконуючи настанови рабинів та їхніх помічників, а також здійснювати прощу у святі місця на її теренах. Звичайно, далеко не всі сучасні хасидські спільноти здатні підтримувати єврейські громади України. Більшість з них не є достатньо численними та заможними. До того, вони становлять переважно закриті ортодоксальні громади, у яких люди з дитинства живуть виключно приписами віровчення. Їхні лідери не адаптовані до сучасного світу і не можуть виконувати керівні функції за кордоном. Серед тих, хто здатен на таке, найбільш активним є рух Хабад. Такий стан справ зумовлений діяльністю лідера цієї спільноти хасидів р. Менахема Мендела Шнеєрсона (1902–1994). Він проголосив, що невдовзі має відбутися прихід царя-месії. Тому його послідовники мають підготувати богообраний народ, та й людство в цілому, до цієї вирішальної події.

Основний напрям діяльності задля досягнення вказаної мети полягає в заходах, скерованих на повернення світських євреїв до святої ортодоксальної віри. Щоб бути популярним та зрозумілим сучасним людям у своїх повчаннях, хабадський ребе дотримувався поєднання науки з релігійною догматикою. Він, наприклад, стверджував, що Господь свідомо, створюючи Землю, наповнив її окам'янілостями доісторичних тварин. Таким чином людина одержала свободу вибору між істиною вірою щодо створення світу і хибною теорією еволюції. Або, що, виходячи з теорії відносності, можливо довести правоту біблійного твердження про те, що сонце обертається навколо Землі [4, с. 186–187]. Р. Шнеєрсон першим серед хасидських цадиків став читати проповіді по радію. У відповідь, на закиди з боку традиціоналістів, які вважали цей винахід знаряддям сатани, він стверджував, що феномен радіохвиль є наочною демонстрацією принципової можливості почути голос небес у будь-якому куточку Землі [4,

с. 185–186]. Р. Менахем Мендел також закликав проповідників широко використовувати сучасні засоби спілкування з людьми, як-то семінари, конференції тощо. Оскільки згадана течія хасидизму від початку свого існування проголошувала єдність містичної духовної практики та розуму, це, безперечно, створювало належні умови для прийняття громадою пропонованих інновацій. Виконуючи завдання свого цадика, хасиди Хабаду досягли чималих успіхів. Їм удалося долучити до свого руху сотні тисяч людей в усіх кутках світу [4, с. 184–203; 5, с. 394–400]. Тому саме цей напрям хасидизму був найбільш активним у справі відродження юдаїзму на пострадянському просторі. Оскільки фундатора руху Хабад р. Шнеура Залмана з Ляд поховано в місті Гадяч, а в Ніжині — його сина та наступника р. Дов Бера з Любавичів, цікавість хасидів згаданого напрямку до України була та лишається підвищеною. Зазначена діяльність вдало продовжується і після смерті видатного цадика Шнеєрсона, якого частина його прибічників проголосила месією [5, с. 407–408].

З політичної точки зору домінування хасидів в ортодоксальних синагогах не привносить якогось особливого змісту в стосунки української влади з юдейськими громадами. Тут домінують загальні притаманні нашій державі стратегії толерантності та боротьби з антисемітизмом, які дають у цілому позитивні результати. Загалом, в останні роки кількість актів насильства щодо євреїв загалом та ортодоксальних юдеїв зокрема лишається стабільно малою. В 2012 р. внаслідок таких інцидентів постраждало 4 людини, у 2013 р. — 4, в 2014 р. — 4, в 2015 р. — 1, в 2016 р. — також 1 людина, в 2017–2019 р. постраждалих не було [6, с. 2; 7]. У 2020 р. сталося 4 випадки нападу на євреїв [8, с. 1]. Теперішні часи повномасштабної війни вочевидь сприяють згуртуванню української політичної нації, незалежно від релігійно-етнічного походження окремих її складових. Тому жодних сплесків антисемітських настроїв під час ворожої агресії в нашій державі не спостерігається. У контексті цих подій, безперечно, важливо зазначити активну допомогу, яку надають хасидські общини громадянам, що їй потребують. Так, хасиди-хабадники синагоги Бродського на чолі з р. Асманом та карлін-столінські хасиди синагоги Розенберга на чолі з р. Блайхом м. Києва масово вивозили зі столиці під час облоги місцевих українців. У Львові релігійна громада „Турей загав”, лідер якої р. Мелак є послідовником віровчення фундаторів хасидизму, з початком бойових дій запровадив годування біженців двічі на день, незалежно від їхнього походження. Будь-яка людина, в якій є довідка про статус біженця, має можливість скористатися цією послугою. По завершенні війни варто буде створити повний перелік таких видів діяльності у всіх містах України, у яких існують юдейські релігійні громади.

Усе сказане вище про місце хасидських громад у суспільно-політичних процесах нашого суспільства не пов'язане зі своєрідністю цього релігійного руху. Немає підстав припускати, що якщо б на їхньому місці були общини прибічників традиційного рабинізму, описана ситуація від цього принципово змінилася б. Інша річ щодо стану справ стосовно паломництва послідовників хасидського руху в Україну. Подібна активність у таких

масштабах не притаманна іншим течіям ортодоксального юдаїзму. Цією обставиною пояснюється важливість дослідження згаданої прощі в контексті розвитку етнополітичної ситуації в нашій країні. Щорічно прочани різних течій хасидизму відвідуються: Умань, Гадяч, Меджибіж, Ніжин, Чернівці, Дніпро, Вінницю, Житомир, Чорнобиль, Сквиру та інші міста і селища, в яких збереглися могили видатних цадиків. Загальна кількість паломників у деяких роках становить більше ніж 50 тисяч людей. Найбільш масовим та регулярним є паломництво до Гадяча, де, як уже згадувалося, похований засновник Хабаду Шнеур Залман з Ляд, та Умань, де могила р. Нахмана з Брацлава – правнука фундатора хасидизму р. Ісраеля Баал Шем Това (Бешта). Проща до Гадяча в останнє десятиліття помітно набирає обертів. Цьому суттєво посприяло будівництво в місті за кошти спонсорів всесвітньо відомого центру Хабаду „Адмор Азакен”¹. Загальна кількість паломників становить наразі близько 5000 осіб на рік [9].

Паломництво до Умані більш чисельне. У 2018 р. під час свят єврейського Нового року це місто відвідало понад 40 тисяч прочан [10]. При цьому слід зазначити, що за даними перепису населення 2001 р. в Україні проживала 101 тисяча євреїв. Серед них лише кілька тисяч людей регулярно відвідували синагоги та брали участь у релігійних заходах. За відсутності нового перепису стан справ на сьогодні достеменно невідомий. Проте, виходячи з загально доступних цифр, зрозуміло, що чисельність місцевих ортодоксальних юдеїв є значно меншою, порівняно з кількістю хасидських паломників. Такий стан справ пояснює важливість згаданого явища в контексті національно-громадянського розвитку суспільства.

З наведених вище даних випливає, що найбільшу значимість у контексті розробки проблематики впливу паломництва хасидів на етнополітичну динаміку в українському соціумі відіграє проща до Умані. Саме туди наразі їдуть майже 80% усіх, хто відвідує могили цадиків у нашій країні. Переважна більшість з них тою чи іншою мірою належить до руху брацлавських хасидів. Цікаво зазначити, що ця громада була однією з найбільш нечисленних у хасидській спільноті XIX ст. Проте її фундатор р. Нахман був одною з найбільш цікавих постатей серед лідерів хасидів усіх часів. Він не займався ворожінням та не робив якихось чудесних зцілень хворих. Натомість, брацлавський ребе закликав своїх прибічників кілька разів на рік збиратися разом, щоб здобути духовне очищення завдяки бесідам зі своїм духовним наставником та сповіді гріхів перед ним. На відміну від Хабаду, р. Нахман віддавав перевагу не силі розуму, а глибині почуттів. Згідно з поглядами р. Нахмана, привести людину до Бога може лише істинний праведник, яких у світі мало, і більшість відомих цадиків, на правду, не є такими. Саме себе він бачив унікальною особистістю, здатною рятувати душі віруючих [1, с. 298–299]. Після смерті р. Нахмана його прибічники прийняли рішення не визнавати когось іншого своїм новим цадиком та лишатися вірними покійному лідеру, який на небесах не припиняє піклуватися про своїх хасидів [11, с. 179–182; 12, с. 130].

¹ Прізвисько Шнеура Залмана з Ляд. Адмор є аббревіатурою слів адонейну, морейну і рабейну – пан наш, учитель наш та рабин наш. Азакен на івриті означає старий.

У світлі цього щорічна проща до могили ребе стала в житті послідовників р. Нахмана подією набагато більшої значущості, ніж для представників будь-яких інших напрямів у хасидизмі, де померлого цадика заміняли або його сини, або найбільш видатні учні. Слід зазначити, що протягом XIX ст. брацлавських хасидів переслідували прибічники інших течій згаданого релігійного руху як неблагонадійних людей, які не мають власного цадика [11, с. 204–208]. Ситуація ускладнювалася тим, що місто Умань, де похований р. Нахман, належало до зони впливу могутнього цадика Давида Тверського з Тального. Тому брацлавських хасидів били та виганяли звідти [11, с. 187–189].

Але жодні перепони не зупиняли щорічного паломництва віруючих до свого незмінного наставника. Починаючи зі середини XX ст. послідовники р. Нахмана перетворюються на одну з найчисленніших течій у хасидизмі. Багато прибічників ортодоксального юдаїзму після низки революцій та жаклих війн, що супроводжувалися руйнацією традиційного єврейського життєустрою, так само як і фізичного знищення його носіїв, саме у віровченні брацлавського ребе знайшли відповідь на найбільш складні питання про сенс життя. З іншого боку, послідовники р. Нахмана за рахунок спеціально організованих фестивалів, де поряд з проповідями і містичними медитаціями практикувалися також колективні співи та танці, змогли залучити до цього руху чимало людей світського виховання. Значний успіх був досягнутий ними в середовищі неформальних молодіжних рухів, що народилися у 60-х роках минулого століття [12, с. 191–192]. Вище описана практика залучення брацлавськими хасидами нових віруючих триває до сьогодні. Такий стан справ пояснює феномен численого та строкатого за своїм складом паломництва шанувальників р. Нахмана до Умані.

Унаслідок цього невелике місто з населенням 90 тисяч людей має щорічно приймати десятки тисяч хасидів. Це, зрозуміло, нелегке навантаження на місцеву інфраструктуру та органи підтримання правопорядку. З іншого боку, хасидська спільнота приносить місту чималі гроші. Пересічний паломник щодня в середньому витрачає від 100 до 300 доларів, а загальна сума, яку паломники залишають в Умані за період вересневих святкувань, становить близько 7,5 млн [13]. У місцях, наближених до могили цадика, суттєво подорожчала нерухомість. Окремі будинки продаються за пів мільйона доларів, що для невеликого населеного пункту є значною сумою. Тому велика частина населення зацікавлена в паломництві і негативно ставиться до ідеї перепоховання ребе в Ізраїлі. Проте побутові та культурно-світоглядні проблеми також суттєвим чином впливають на ситуацію. Найбільша кількість актів агресії проти послідовників ортодоксального юдаїзму, що мають місце в Україні, відбувається саме у згаданому місті. Так, наприклад, у 2021 р. в Україні було зафіксовано три випадки нападу на осіб єврейської національності. Всі вони були скеровані проти прочан-хасидів послідовників р. Нахмана з Брацлава [14]. З 23 акцій протесту, що відбулися в Умані протягом 2010–2012 років, 60% мали антисемітський характер тою чи іншою мірою. Здебільшого саме хасидська проща проголошувалася головною причиною інфраструктурної злиденності

міста. При цьому жодного разу не відбувалося акцій, присвячених проблемі покращення умов праці, збільшення заробітної плати тощо [13].

Зазначений стан справ, з українського боку, зумовлений такими чинниками:

1. Побутовий антисемітизм.

2. Ксенофобія загалом притаманна малим бідним містам, які за складом свого населення є моноетнічними. Тут поява будь-якого чужинця, носія незрозумілої мови, дивакуватого, за місцевими уявленнями, з одягу та поведінки є серйозним подразнюючим фактором. Його вплив суттєво посилюється, коли таких людей одночасно з'являється багато. Парадокс такого аспекту проблеми полягає в тому, що на психологічному рівні прочани в сприйнятті мешканців Умані є екзотичними чужоземцями. Але, при цьому, згадані враження призводять до появи політичного негативу щодо євреїв загалом, рахуючи громадян України, які за наведеними ознаками принципово не відрізняються від місцевих мешканців.

3. Хасиди, більшість з яких у місцях свого постійного проживання є людьми доволі бідними [15, с. 42–60], внаслідок великих витрат у дні прощі сприймаються як заможні люди, що свідомо принижують місцеве населення, хизуючись своїми високими статками [13].

4. Тінізація доходів від хасидської прощі та корупційних схем, поширених у бізнесі обслуговування прибульців. Наприклад, у 2012 р. у міський бюджет надійшло лише 800 000 гривень, у той час як реальні прибутки обчислювалися мільйонами доларів. Попри великій дохід Умань лишається бідним містом зі зруйнованими дорогами. Такий стан справ переконує певні групи населення в недоцільності прощі та її шкідливості для налагодження нормального життя [13].

З іншого боку, слід зазначити, що складності в стосунках з місцевим населенням є наслідком поведінки самих прочан, викликані специфікою їхнього світогляду. По-перше, хасиди загалом та послідовники р. Нахмана зокрема є здебільшого людьми, що виховувалися в зачинених ортодоксальних громадах. З дитинства вони майже повністю ізольовані від сучасного світу і не знають норм поведінки, прийнятих у ньому. Багато хто з них, їдучи на прощу, вперше в житті користується літаком та потягом. Зрозуміло, що внаслідок цих причин складності у відносинах з іноземцями є неминучими. По-друге, згідно з вченням брацлавського ребе, важливою складовою в досягненні поєднання душі віруючого зі Всевишнім є практика святого безумства. Наш світ є абсолютною протилежністю потойбічного, де панують передвічне світло і божественна досконалість. Його звичаї та порядки являють собою, по суті, царство ілюзій, не гідних жодної поваги. Тут як у побуті, так і релігійних закладах панують оманливі уявлення про благочестя. Скрізь доводиться стикатися зі шахрайством, користолюбством, лицемірством, хабарництвом та іншими подібними їм вадами, що вважаються ознакою гідного життя [16, с. 378–384]. Задля подолання небезпечних тенет світу долішнього необхідно, як спеціальна духовна практика, вдавати з себе божевільного та блазня, який нехтує

здоровим глуздом та суспільними нормами поведінки. Завдяки цьому віруючий звільняється від оманливого стану комфорту та стає на складний шлях суцільної відданості Творцю [16, с. 88–114, 384–388].

Зрозуміло, що згадані ідеї, досить привабливі з точки зору філософії екзистенціалізму та модерного богослов'я, в побуті завдають тим, хто стикається з їхніми носіями, чималих незручностей. Це, в свою чергу, породжує складне ставлення до брацлавських хасидів в Ізраїлі та країнах діаспори. Багато представників добропорядної громадськості ставляться до згаданого руху відверто вороже. В Ізраїлі часто-густо поважні рабини забороняють своїм парафіянам здійснювати прощу до Умані. Бажання відвідати могилу брацлавського ребе породжує серйозні конфлікти між батьками та дітьми в релігійних родинах [17, с. 22–26]. Отже, в Єврейській державі відбуваються конфлікти з послідовниками р. Нахмана, дещо схожі за своїм змістом з тими, які мають місце в Україні. Проте це аж ніяк не полегшує проблем, що стоять перед нашою державою та суспільством.

З іншого боку, слід відзначити, що попри всі проблеми в себе на батьківщині та певні непорозуміння в Україні уманське паломництво хасидів і далі притягує десятки тисяч учасників щороку. Його не зупиняють жодні лихоліття. Так, у розпал світової пандемії коронавірусу в 2021 р. до Умані прибуло 27,7 тисяч хасидів [18]. Під час теперішньої війни кількість відвідувачів могили брацлавського ребе налічує близько 23 тисяч людей [19]. Опитування серед прочан свідчать про те, що час відвідування цього міста для них є святом унікального піднесення настрою, свободи та розкутості [17, с. 30–31]. Отже, перебування біля могили р. Нахмана є не лише виконанням святого обов'язку хасида спілкуватися зі своїм ребе навіть після смерті, але й, на певний час, втіленням мрій про ідеальне земне життя, краще за яке може бути хіба що перебування в раю. Заклик фундаторів хасидизму до віруючих загалом та брацлавського цадика особливо бути веселими та відкидати гніт земних турбот здійснюється здебільшого саме під час перебування в Умані. Ця обставина є доволі важливою з погляду процесів демократичного розвитку нашого суспільства. В Україні в XXI дедалі поширенішим стає проведення етнофестивалів, присвячених різним аспектам побутової культури, історії, народних вірувань та езотеричних практик [20]. Вони суттєво сприяють принаймні двом чинникам, що дуже позитивно впливають на розвиток суспільства та держави: 1. Привчають людей до самоорганізації і розв'язання проблем неформальним способом. Провідну роль тут відіграє, в першу чергу, не ідеологія, яка пропагується, а загальний дух певної розкутості та взаємодопомоги. Люди, що проходять подібні тренінги, стають більш вільними внутрішньо, і, відповідно, зростає їхня здатність протистояти будь-якому бюрократизму або несправедливості з боку влади. Це, звичайно, допомагає демократизації, що особливо важливо для держав пострадянського простору. 2. Роблять Україну більш привабливою для західних країн унаслідок зростання туризму, повідомлень у медіа тощо.

Наведені нами факти свідчать про те, що хасидська проща, окрім аспектів релігійних та розвитку міжетнічних взаємин, також щільно

пов'язана з розвитком фестивальної культури України з усіма її політичними змістами. Звичайно, в цьому випадку її вплив на демократизацію України внаслідок мовного бар'єра лишається незначним. Але він, безперечно, відіграє помітну роль у створенні іміджу нашого суспільства як вільного та відкритого для взаємодії з іншими народами та культурами. Варто зазначити, що це не залишає байдужим не лише Ізраїль та єврейську діаспору, але й, зі зрозумілих причин, широкий загал західної громадськості. Це, безперечно, стане помітним чинником, що буде впливати на рівень допомоги Україні під час повоєнної розбудови.

Висновки та практичні рекомендації. Отже, усе сказане вище доводить, що хасидська проща є достатньо важливою складовою етнополітичних процесів, які відбуваються в сучасній Україні. Задля здобуття очікуваних позитивних результатів та подолання пов'язаних з ними проблем варто дати кілька рекомендацій державним закладам та суспільно-політичним організаціям. По-перше, необхідно створити державні та суспільні програми, метою яких буде просвіта населення регіонів хасидського паломництва в царині історії і віровчення хасидизму. Це, безумовно, зменшить напругу та непорозуміння в стосунках між прочанами та місцевими жителями і буде сприяти розвитку культурних контактів між ними. Сьогодні такі контакти майже цілковито обмежуються економічною сферою. Це також допоможе руйнації негативних стереотипів щодо євреїв у згаданих вище регіонах, що, звичайно, в цілому покращить клімат міжетнічних відносин у нашій державі. По-друге, вітчизняним державним, муніципальним та науковим закладам необхідно розробити методичні посібники доступними для хасидів мовами (іврит, їдиш, англійська), в яких значну увагу буде приділено питанням видів поведінки, яка дратує місцеве населення, з поясненням причин цього незадоволення. Це не розв'яже усіх проблем, але, безперечно, допоможе нормалізації ситуації в місцях прощі. По-третє, необхідно посилити заходи боротьби з корупцією, пов'язаною з привласненням чималих коштів, що надходять від прочан місцевій владі і бізнесу. Зрозуміло, що відчутне зростання добробуту, яке мало б відбуватися в місцях паломництва в разі вдалого контролю за цими фінансовими надходженнями, допоможе справі зростання толерантності в українському суспільстві та його інтеграції в спільноту країн західного світу. Тому треба наполегливо доводити до відома державних органів, відповідальних за боротьбу з корупцією, політичну і економічну важливість наведення ладу у вказаних регіонах.

Було б також доцільно щороку напередодні паломництва проводити спеціальну зустріч представників органів державної влади, лідерів єврейських громадських організацій України та експертів у царині юдаїзму для обговорення якості реалізації перелічених вище рекомендацій.

У найближчі часи варто очікувати істотного прискорення вступу України до Європейського Союзу. Успішне розв'язання проблем, що стосуються хасидського паломництва в нашу країну, стане хоча і не вирішальним, але достатньо вагомим внеском у справу досягнення цієї мети.

Бібліографічні посилання*

1. Dubnov S. Toldot ha-hasidut. Tel Aviv, 1960. 495 p.
2. Shohet A. Ha-tsadik be-torat ha-hasidut. Sefer Yaakov Gil. Jerusalem, 1979. P. 299–306.
3. Idel M. Hasidism: Between Ecstasy and Magic. New York : State University of New York Press, 1995. 438 p.
4. Ravitzky A. Messianism, Zionism, and radicalism. Chicago, 1996. 303 p.
5. Elior R. The Lubavitch messianic resurgence: the historical and mystical background. *Toward the Millenium: Messianic expectations from the Bible to Waco*. 1998. P. 393–408.
6. Лихачев В. Антисемитизм в Украине, 2018. Конгресс национальных общин Украины. *Группа мониторинга прав национальных меньшинств*. Киев, 2019. URL: [https://www.vaadua.org/sites/default/files/files/Antisemitism_in_Ukraine2018Rus\(1\).pdf](https://www.vaadua.org/sites/default/files/files/Antisemitism_in_Ukraine2018Rus(1).pdf)
7. Лихачев В., Безрук Т. Электронный информационный бюллетень „Антисемитизм, ксенофобия и права национальных меньшинств в Украине”. Киев, 2019. URL: <https://www.vaadua.org/elektronnyy-informacionnyy-byulleten-antisemitizm-ksenofobiya-i-prava-nacionalnyh-menshinstv-v>
8. Антисемітизм в Україні – 2020. Доповідь за підсумками моніторингу. Конгрес національних громад України. *Група моніторингу прав національних меншин*. Київ, 2021. URL: <https://vaadua.org/sites/default/files/files/2021/Antisemitism2020draft.pdf>
9. Центр хасидизму в Гадячі входить у перелік місць, 9 з яких за життя має відвідати кожен єврей. *Новини Полтавщини*. 12.08.2019. URL: <https://np.pl.ua/2019/08/tsentr-khasydyzmu-v-hadiachi-vkhodyt-u-perelik-mists-9-z-iakykh-zazhyttia-maie-vidvidaty-kozhen-ievrey/>
10. Pfefer A. My Pilgrimage Into the Jewish Future: Partying, Praying, Prostitution and Absolution in Uman. *Haaretz*. 15.06.2018. URL: <https://www.haaretz.com/opinion/premium-partying-praying-prostitution-and-absolution-at-a-pilgrimage-into-the-jewish-future-1.6469941>
11. Asaf D. Neehaz ba-svah: Pirkey mashber u-mevuha ba-toldat ha-hasidut. Jerusalem, 2006. 378 p.
12. Garb J. „Ehidey ha-segula ihyu la-adarim” iunim be-qabala ha-mea ha-esrim. Jerusalem, 2005. 266 p.
13. Саламанюк Т. Хасиди й Умань: те, про що мовчать у медіа. *Спільне*. 03.10.2013. URL: <https://commons.com.ua/uk/hasidi-j-uman-te-pro-shho-movchat-u-medi/>.
14. За минулий рік Об'єднана єврейська община України зафіксувала 52 випадки антисемітизму. *ZMINA*. 09.02.2022. URL: <https://zmina.info/news/za-mynulyj-rik-obyednana-yevrejska-obshhyna-ukrayiny-zafiksuvala-52-vypadky-antysemytizmu/?fbclid=IwAR2Gj-gamkR7WRtE3QLW>
15. Malach G., Cahaner L. Shnaton ha-hevra ha-haredit be-Israel 2020. Jerusalem, 2020. 103 p.
16. Mark Ts. Mistika ve-shigaon be-ezirat r. Nahman mi-Braslav. Tel-Aviv, 2003. 430 p.
17. Waynshtok M. „Hidush she lo eemon” al ha-kibuts ha-ehudy be-Uman be-rosh ha-shana. *Akademot*. 2019. No. 25, P. 17–40.
18. Губенко Д. До Умані прибули майже 30 тисяч паломників-хасидів. *Deutsche*

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

Welle. 06.09.2021. URL: <https://www.dw.com/uk/do-umani-prybuly-maizhe-30-tysiach-palomnykiv-khasydiv/a-59097884>

19. До Умані приїхали вже понад 23 тисячі хасидів-паломників. *Слово і Діло*. 25.09.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/25/novyna/suspilstvo/umani-pryuxaly-vzhe-23-tysyachi-khasydiv-palomnykiv>

20. Вишнеvsька Г. Українські фестивалі як засіб просування позитивного іміджу країни. *The Culturology Ideas*. 2016. № 10. URL: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD10_Vyshnevsk.pdf

References

1. Dubnov S. Toldot ha-hasidut. Tel Aviv, 1960. 495 p. (The History of Hasidism).
2. Shohet A. Ha-tsadik be-torat ha-hasidut. Sefer Yaakov Gil. Jerusalem, 1979. P. 299–306. (The Tsadik in the teaching of the Hasidism).
3. Idel M. Hasidism: Between Ecstasy and Magic. New York : State University of New York Press, 1995. 438 p.
4. Ravitzky A. Messianism, Zionism, and radicalism. Chicago, 1996. 303 p.
5. Elijah R. The Lubavitch messianic resurgence: the historical and mystical background. *Toward the Millenium: Messianic expectations from the Bible to Waco*. 1998. P. 393–408.
6. Lihachev V. Antisemitizm v Ukraine, 2018. Kongress nacionalnyh obshin Ukrainy. *Grupa monitoringa prav nacionalnyh menshinstv*. Kiev, 2019. [https://www.vaadua.org/sites/default/files/files/Antisemitism_in_Ukraine2018Rus\(1\).pdf](https://www.vaadua.org/sites/default/files/files/Antisemitism_in_Ukraine2018Rus(1).pdf) (Anti-Semitism in Ukraine, 2018).
7. Lihachev V., Bezruk T. Elektronnyj informacionnyj byulleten „Antisemitizm, ksenofobiya i prava nacionalnyh menshinstv v Ukraine”. Kiev, 2019. URL: <https://www.vaadua.org/elektronnyy-informacionny-byulleten-antisemitizm-ksenofobiya-i-prava-nacionalnyh-menshinstv-v> (Electronic information bulletin „Antisemitism, xenophobia and the rights of national minorities in Ukraine”).
8. Antysemitizm v Ukraini – 2020. Dopovid za pidsumkamy monitorynhu. Konhres natsionalnykh hromad Ukrainy. *Hrupa monitorynhu prav natsionalnykh menshyn*. Kyiv, 2021. URL: <https://vaadua.org/sites/default/files/files/2021/Antisemitism2020draft.pdf> (Anti-Semitism in Ukraine – 2020. Report on the results of monitoring. Congress of National Communities of Ukraine. Group for monitoring the rights of national minorities).
9. Tsentr khasydyzmu v Hadiachi vkhodyt u perelik mists, 9 z yakykh za zhyttia maie vidvidaty kozhen yevrei. *Novyny Poltavshchyny*. 12.08.2019. URL: <https://np.pl.ua/2019/08/tsentr-khasydyzmu-v-hadiachi-vkhodyt-u-perelik-mists-9-z-iakykh-za-zhyttia-maie-vidvidaty-kozhen-ievrey/> (The center of Hasidism in Gadyach is included in the list of places, 9 of which every Jew must visit in his lifetime).
10. Pfefer A. My Pilgrimage Into the Jewish Future: Partying, Praying, Prostitution and Absolution in Uman. *Haaretz*. 15.06.2018. URL: <https://www.haaretz.com/opinion/premium-partying-praying-prostitution-and-absolution-at-a-pilgrimage-into-the-jewish-future-1.6469941>
11. Asaf D. Neehaz ba-svah: Pirkey mashber u-mevuha ba-toldat ha-hasidut. Jerusalem, 2006. 378 p. (Caught in the thicket: Chapters of crisis and discontent in the history of Hasidism).
12. Garb J. „Ehidey ha-segula ihyu la-adarim” iunim be-qabala ha-mea ha-esrim. Jerusalem, 2005. 266 p. („The Chosen will Become Herds” Studies in the Twentieth Century Kabbalah).

13. Salamaniuk T. Khasydy y Uman: te, pro shcho movchat u media. *Spilne*. 03.10.2013. URL: <https://commons.com.ua/uk/hasidi-j-uman-te-pro-shho-movchat-u-medi/> (Hasids and Uman: what the media are silent about).
14. Za mynulyi rik Ob'iednana yevrejska obshchyna Ukrainy zafiksuvala 52 vypadky antysemityzmu. *ZMINA*. 09.02.2022. URL: <https://zmina.info/news/za-mynulyj-rik-obyednana-yevrejska-obshchyna-ukrayiny-zafiksuvala-52-vypadky-antysemityzmu/?fbclid=IwAR2Gj-gamkR7WRtE3QLW> (Last year, the United Jewish Community of Ukraine recorded 52 cases of anti-Semitism).
15. Malach G., Cahaner L. *Shnaton ha-hevra ha-haredit be-Israel 2020*. Jerusalem, 2020. 103 p. (Yearbook of the Orthodox Jewish Community in Israel).
16. Mark Ts. *Mistika ve-shigaon be-ezirat r. Nahman mi-Braslav*. Tel-Aviv, 2003. 430 p. (Mysticism and Madness in the Work of R. Nahman of Bratslav).
17. Waynshtok M. „Hidush she lo eemon” al ha-kibuts ha-ehudy be-Uman be-rosh ha-shana. *Akademat*. 2019. No. 25, P. 17–40. („An Innovation that was not prepared” about the gathering of Jews in Uman in the new year).
18. Hubenko D. Do Umani prybulu maizhe 30 tysiach palomnykiv-khasydiv. *Deutsche Welle*. 06.09.2021. URL: <https://www.dw.com/uk/do-umani-prybulu-maizhe-30-tysiach-palomnykiv-khasydiv/a-59097884> (Almost 30,000 Hasidic pilgrims arrived in Uman).
19. Do Umani prykhaly vzhe ponad 23 tysiachi khasydiv-palomnykiv. *Slovo i Dilo*. 25.09.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/25/novyna/suspilstvo/umani-pryixaly-vzhe-23-tysyachi-xasydiv-palomnykiv> (More than 23,000 Hasidic pilgrims have already come to Uman).
20. Vyshnevska H. Ukrainski festyvali yak zasib prosuvannya pozytyvnoho imidzhu krainy. *The Culturology Ideas*. 2016. No. 10. URL: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD10_Vyshnevska.pdf (Ukrainian Festival as a Means of Promotion of the Country Positive Image).

Стаття надійшла до редакції 12.06.2023

УДК 94:316.32(477)(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-10>

**Україна як глобальне явище.
Рецензія на книгу Ярослава Грицака
„Подолати минуле: глобальна історія України”**

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2022. 432 с.

Hrytsak Y. Overcoming the past: a global history of Ukraine. Kyiv : Portal, 2022. 432 p.

Юрій Шаповал,
доктор історичних наук,
професор,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Yury Shapoval,
Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-2883-6403
shapoval@ipiend.gov.ua

**Ukraine as a global phenomenon.
Review of the book by Yaroslav Hrytsak
„Overcoming the Past: A Global History of Ukraine”**

Професор Українського католицького університету у Львові, доктор історичних наук Ярослав Грицак є одним з найцікавіших сучасних істориків України. Водночас він є одним з найвідоміших публічних інтелектуалів, який оцінює, полемізує, провокує дискусії. До його думок прислуховується чимало людей в Україні та за її межами. Ось ці дві якості Ярослава Грицака виразно відбилися у рецензованій книзі.

Наприклад, на початку можна знайти заяву автора про те, що ця історія написана як спроба з'ясувати, чи (і як) можна подолати минуле і що адресована ця книга переважно молодим людям, які народилися після падіння комунізму. Разом з тим Я. Грицак застерігає, що читачі не отримають однозначних відповідей: „Від часів античності історію вважають учителькою життя. На жаль, це красива, але пуста фраза. Як писав Гегель і співає Стінг, історія не вчить нас нічого. Бо щоб історія могла чогось навчити, треба, щоб минуле повторювалося. В історії, як і в природі, діє другий закон термодинаміки: вона рухається лише в один бік; повторити одну й ту саму історичну подію неможливо. Тому історія не може бути

вчителькою за означенням. Вона радше схожа на театрального сфлера, який підказує акторам на сцені їхні ролі” (с. 12).

Справедливо зауважуючи, що немає єдиного рецепту писання історії, автор відверто декларує власні „смакові критерії”, пишучи цю книгу. На думку Я. Грицака, це повинна бути, по-перше, „історія без імен і дат” (тобто історія як процес, а не як набір розрізнених фактів). А по-друге, історія має бути короткою: „Слова Антона Чехова, що стислість – сестра таланту, стосуються також істориків. Особливо тепер, у час інтернету й соціальних мереж, коли, як скаже кожен видавець, довгі тексти і товсті книжки мало хто читає. Відповідно до цього критерію, найкращими є дві версії історії України, які написав Остап Вишня: одна – для українських патріотів, друга – для російських шовіністів. Кожна з них займає рівно сторінку” (с. 13). Як бачимо, Ярослав Грицак рішуче відкидає маску авторської епічності і зберігає почуття гумору та іронії.

Тепер час відзначити, що обидва декларовані і згадані вище критерії (писати історію без імен і дат, а при цьому писати коротко) були успішно порушені автором. Книга наповнена не лише аналізом процесів, а й іменами, фактами і нараховує понад 400 сторінок. Вона складається з шести розділів, фінальної частини, що має назву „Зроби собі Україну”, а до усього цього додано ще й післямову, в якій йдеться про війну Росії проти України, розпочату у 2014-му і масштабовану у 2022 році.

Хронологічно Ярослав Грицак свою розповідь починає від перших століть нашої ери і доводить до відродження української державності у серпні 1991 року. На перший погляд, нічого нового чи дивного у цьому немає. Проте саме тут час згадати про третій „смаковий критерій” автора. Він полягає у спробі вписати історію України в історію глобальну. „Глобальна історія, – переконаний Грицак, – також не вимагає повної відмови від нації як одиниці дослідження та опису. Історики-теоретики твердять, що можна написати глобальну історію будь-чого. Якщо так, то можна писати і глобальну історію української нації. З одним, утім, суттєвим застереженням: якщо не ставитися до нації як до головного чи тим більше єдиного об’єкта дослідження” (с. 15).

Недаремно автор згадує афористичне запитання Редьярда Кіплінга: „І що знають про Англію ті, які тільки про Англію знають?” (с. 15). Подібне запитання, на переконання Ярослава Грицака, „варто ставити нам, історикам України: хто з нас знає історію України, якщо тільки історію України і знає? Навіть центральні сюжети української історії – наприклад, появу Русі, історію козаків чи генезу Голодомору – неможливо повноцінно зрозуміти, якщо лишатися тільки в українських рамках” (с. 15).

Ось з цих, нібито простих, а насправді для багатьох дослідників непростих питань і йдеться у перших розділах книжки. При цьому Я. Грицак, вірний своєму глобалізму, намагається простежити зв’язок української історії зі світовою. Наприклад, він обґрунтовує тезу про те, що з часом близькість Русі до візантійської цивілізації, замість переваги, стала недоліком. Після згасання „візантійського світильника” – падіння

Візантійської імперії 1453 року – руські землі впадають у темряву, з якої починають вибиратися лише на межі XVI–XVII століть: „Але це вже буде новий світ, де на зміну поділу на *цивілізований* Південь і *варварську* Північ поступово приходитиме поділ на *розвинутий* Захід і *відсталий* Схід. Русь постала на старій осі "Північ-Південь". Україна ж формувалася головню на пізнішій осі "Захід-Схід". Без цього переформатування світу тяжко зрозуміти генезу України. Хоча між Руссю та Україною існує певна тяглість, постання України з неминучістю було руйнуванням Русі” (с. 75).

Політичну історію руських земель Я. Грицак описує як чергування періодів інтеграції та дезінтеграції. Ці цикли в загальних рисах збігаються з тими, які проходять на Євразійському континенті – від Індокитаю до північного атлантичного узбережжя. Руська політична система вирізнялася, однак, тим, що містила особливий „вірус саморуйнування”. Цим вірусом була місцева система передачі влади.

Грицак аналізує, як пов'язані великі географічні відкриття і перетворення в українському суспільстві у XVI–XVII століттях. 1492 року королівське подружжя Фердинанда та Ізабели через кілька місяців після завершення Реконквісти спорядило експедицію під проводом капітана Христофора Колумба. Він пообіцяв знайти інший – морський шлях до Індії і таким чином покінчити з мусульманською блокадою християнської Європи. Замість морського шляху до Індії, Колумб відкрив Америку, хоча до кінця життя не усвідомив своєї помилки. Ця помилка мала глобальне значення. Вона заклала підвалини Нового світу.

Та Я. Грицаку згадка про ці події потрібна для того, щоб пригадати не такий резонансний, але значущий епізод: того самого 1492 року у нижній течії Дніпра місцеве плем'я черкасів і козаків захопило та знищило турецький корабель. Цю подію зафіксували і це – перша історична згадка про запорозьких козаків. Півтора-два століття по тому назва території, де жили козаки, стане назвою для цілого народу та держави. „Україна, – пише Я. Грицак, – постала головню із зустрічі двох світів: світу Колумба і світу козаків. У момент першої згадки про козаків вони нічого не знали про Колумба, а він нічого не знав про них. У найближчі століття ці два світи зійдуться настільки близько, що про козацьке повстання Хмельницького будуть писати в Іспанії, а привезені з Америки продукти, насамперед тютюн, стануть буденністю серед козаків: народна пісня вихваляла козацького гетьмана Сагайдачного, „що проміняв жінку на *тютюн* та *люльку*” (с. 101).

Поза сумнівом, написання глобальної історії України неможливе без врахування польського фактору. У рецензованому дослідженні цьому фактору, який до кінця щонайменше XIX століття був довготривалішим та сильнішим, аніж російський, приділено належну увагу. Я. Грицак підтримує думку про те, що перетворення православних русинів на національних українців відбувалося внаслідок поширення впливів християнського Заходу на Схід, через посередництво Речі Посполитої: „Річ Посполита була одною з найбільших держав тодішньої Європи. Вона утворилася внаслідок унії (об'єднання) Польського королівства та Великого князівства Литовського. Внаслідок цього об'єднання велика частина руських земель опинилась у

складі однієї держави. Доти галицька частина перебувала в Польському королівстві, а білоруські землі, Волинь та Центральна Україна – у Великому князівстві Литовському. Із моменту утворення Речі Посполитої всі українські землі опинилися в кордонах одної держави. Цей факт сам собою заклав підвалини України як окремої національної спільноти” (с. 103).

Належну увагу у рецензованій праці приділено українському козацтву – центральному символу української ідентичності. Публіцист і журналіст Анатолій Стреляний (з яким рецензентові доводилося зустрічатися і спілкуватися) звертав увагу на те, що козацтво як феномен існувало і в російській, і в українській історії. Проте якщо російську історію можна написати без козацтва, то українську історію без козацтва не напишеш. Я. Грицак переконує, що козаки дослівно були загальноєвропейським явищем: загальною тенденцією було зростання кількості реєстрового війська: від початкових п’ятисот тридцяти до шести тисяч козаків напередодні повстання Хмельницького. Більшість (близько 80% у середині XVII століття) реєстрових козаків походили з руських земель Речі Посполитої. Однак територія їх походження була значно ширша. Вона обіймала весь Європейський континент від Скандинавії на півночі до Пелопоннеського півострова на півдні, від німецьких земель на заході до Уралу на сході. А тогочасний „європейський релігійний конфлікт слугував тим реактивом, додавання якого в перенасичений розчин прикордонного суспільства прискорив кристалізацію козаків у ядро нової, української нації... Революція Хмельницького поклала початок козацько-православній державі. Її значення важко переоцінити: з неї виросла концепція України як окремої політичної спільноти” (с. 119, 125).

Уже згадувалося, що в рецензованій праці проаналізовано польський фактор у глобальній історії України. Не менш докладно і компетентно аналізується у книзі російський фактор. Тут вкажу на дві принципи речі. Я. Грицак проти протиставлення Івана Мазепи і Богдана Хмельницького, оскільки обидва керувалися європейськими правилами взаємовідносин васала і сюзерена, а отже, мали право на бунт. Друга річ, про яку автор абсолютно слушно нагадує: ідею Росії як слов’янської імперії формували не московські чи петербурзькі, а київські книжники.

Звертаючись до подій XIX століття, автор показує, що „українці стали глобалізованим народом”, що українська селянська міграція була частиною першої хвилі економічної глобалізації 1870–1914 років. Ще одним фактором, який тоді „прив’язав” українську історію до світової, була зміна ментальності. Старе аграрне суспільство боялося змін. Кожна зміна – неврожай, непогода, новий пан чи нова влада – несе загрозу для людей, які й так ледве виживають. В їхній уяві все, що добре, було в минулому, у „золотій добі”, а теперішнє – лише гірша копія минулого.

Натомість модерна людина не боїться змін. Навпаки, вона їх прагне, бо вони несуть обіцянку кращого життя: „Відповідно, на українських землях виникає нова лінія конфлікту: між тими, хто боїться модернізації та

намагається її уникнути, і тими, які вітають її і не жаліють зусиль заради її просування, бо вважають виклик, який стоїть перед ними, питанням життя і смерті: "Модернізуйся – або погибай!". Конфлікт між прихильниками та противниками поступу став однією з головних сюжетних ліній української історії XIX століття" (с. 154–155).

Окрему увагу варто звернути на підрозділ книги, що має назву „Національне відродження”. Автор починає його з переліку народів, зарахованих у XIX столітті до „недержавних”. У цьому списку, крім українців, албанці, баски, білоруси, болгары, валлонці, вірмени (їх було дуже багато у Східній Європі), естонці, євреї, ірландці, каталонці, латвійці, литовці, лужицькі сорби, норвежці, провансальці, роми, серби, хорвати, сілезці, словаки, словенці, чехи, татари, фіни, фламандці. Усі вони не мали своєї держави, їхні етнічні кордони не збігалися з державними; окремі з народів, наприклад, євреї чи українці, були поділені між кількома державами. Вони мали неповну соціальну структуру – не було аристократії і майже не було середнього класу – банкірів, підприємців, адвокатів, професорів тощо, розвиток їхньої культури позначений великими паузами й розривами. Описуючи те, що заведено називати „Національним відродженням”, і вказуючи на умовність цього поняття, автор слушно підкреслює: „Насправді національні будителі не так відроджували стару націю, як народжували нову” (с. 158).

Оцінюючи українське XIX століття з перспективи нашого часу, Ярослав Грицак вважає, що це століття передало наступному зародки модерної української нації та зерна модерного насильства.

Нарешті, звертаючись до подій XX століття, автор книги наголошує на значенні і ролі українського чинника у важливих геополітичних зрушеннях цієї доби.

У частині, присвяченій Україні у 1914–1945 роках, знаходимо посилення на слова німецького публіциста Поля Рорбаха. Ще перед Великою війною (тобто перед Першою світовою) він переконував, що той, хто має ключі від Києва, контролює Росію. Ярослав Грицак переконливо доводить: оскільки Україна була не простим, а стратегічно важливим пограниччям, після падіння російської монархії Романових перебіг української революції впливав на центри влади в Центральній та Східній Європі: у Берліні, Варшаві й Відні, а насамперед – у Москві, столиці більшовицької Росії з 1918 року.

На переконання Я. Грицака, „надавала українській революції особливого смаку і була, так би мовити, її сіллю таки *національна революція*. Головним питанням кожної революції є зміна влади. Але в російському та українському випадках це питання стояло по-різному. Для російської революції головною була зміна влади в уже існуючій державі. А для української національної революції – побудова держави, якої ще не існувало. Українська революція мала ще й інший географічний вимір. На відміну від російської, вона охоплювала землі не лише Російської, але й Австро-Угорської імперії – територію Західно-Української Народної Республіки. І, нарешті, українська національна революція мала ще й інший

хронологічний вимір. Як і у випадку чехів, словаків, литовців, поляків тощо, українські національно-визвольні змагання почалися не в 1917-му, а в 1914 році – зі створення в перші місяці війни національних комітетів та військових формувань, що прагнули скористатися з воєнної кон'юнктури для просування національного самовизначення українців” (с. 233).

На думку автора, на тлі загальноєвропейської катастрофи 1914–1945 років український приклад вирізняється. Досить порівняти частоту зміни влади за цей період. Кожна з таких змін була запрошенням до нової хвилі терору. Якщо між 1914 і 1945 роками в Лондоні влада засадничо не мінялася жодного разу (зміну урядів тут не беремо до уваги), у Берліні, Москві, Петрограді, Парижі – два-три рази, у Варшаві і Празі – п'ять разів, то у Львові – 8, у Києві – 11, „а на одній залізничній станції в Донбасі лише протягом першої половини 1919 року влада мінялася аж 27 разів!” (с. 211).

Своєрідним епіграфом до описання подій в Україні упродовж Другої світової війни можуть бути слова репортера газети „Saturday Evening Post” Едґара Сноу. У січні 1945 року він надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Він, зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати „російською славою”, мала б бути „по справедливості визнана насамперед українською війною... Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень” (с. 270).

Ярослав Грицак показує, що Перша і Друга світові війни та революція були наймасовішим вторгненням модернізації у світ українських сіл, єврейських штетлів, кримськотатарських поселень і призвели до майже повного знищення традиційного суспільства.

Останній, шостий розділ книги присвячено подіям у повоєнній Україні, а завершується він фрагментом, що має назву „Переосмислення України”. Тут чимало цікавих і нестандартних тез і оцінок. Проте мені видається важливим нагадування Ярослава Грицака про те, що на момент розпаду Радянського Союзу на території Української Радянської Соціалістичної Республіки було розміщено близько двохсот балістичних ракет і двох тисяч ядерних боєголовок. Після проголошення незалежності Україна автоматично стала б третьою найбільшою ядерною державою у світі. Тому конфлікт в Україні чи навколо України міг перетворитися на третю світову війну.

Як дивно, все це резонує з тією ситуацією, що виникла після 24 лютого 2022 року – з початком повномасштабної російської агресії проти України. На переконання Ярослава Грицака, ця війна закінчиться не воєнною поразкою на полі бою, а політичним колапсом Росії: „Збройні сили України та західні санкції проти російської економіки знекровляють ворога й у сумарному ефекті витворюють ситуацію, коли колапс путінівського режиму є лише питанням часу” (с. 406).

Я. Грицак вказує також на ще одну суттєву особливість. Досі українське питання вирішувалося великими геополітичними гравцями без

участі українців і часто їхнім коштом. Тепер ситуація інша. Вперше, відколи українське питання стоїть у центрі геополітики, Україна здобула підтримку Заходу. Це ще один фактор, який підвищує шанси на українську перемогу.

Шість розділів книги поділені короткими „мікророзділами”, як їх називає сам автор. Вони мають такі назви: „Коротка історія українського хліба”, „Коротка історія української пісні”, „Коротка історія українського пограниччя”, „Коротка історія насильства” (йдеться про насильство в Україні 1914–1945 років), „Коротка історія української мови”. Гадаю, уже самі назви заінтригують читачів, а зміст спонукає до роздумів. Тут Я. Грицак вповні виявляє своє вміння писати змістовно і водночас популярно. І, взагалі, ці „мікророзділи”, здається, можна визнати know how автора.

Колись Михайло Грушевський називав себе „істориком-соціологом”, не бажаючи писати лише про вождів чи воєначальників. Так само можна назвати і Ярослава Грицака, який кваліфіковано використовує соціологічний матеріал, прагнучи описувати насамперед тенденції, а не події. А це вміють далеко не всі сучасні дослідники.

На завершення – кілька зауваг, викликаних читанням рецензованої праці.

Говорячи про феномен Тараса Шевченка, автор пише про Шевченкову українську ідею. „Українська ідея постала внаслідок експорту західних ідеологій у Східну Європу. Цей західний експорт дістався в Україну обхідними шляхами, тому його нелегко помітити. Але його не вдасться заперечити. Західний вимір української ідентичності визнавали навіть противники українського руху, які назагал намагалися виставити його малоцікавим і провінційним” (с. 176).

З огляду на принципову важливість цитованих слів, хотілося б бачити більше авторських пояснень і міркувань.

Ще одна теза Ярослава Грицака може стимулювати дискусії: „Якщо назагал говорити про колоніальний статус українських земель, то ця характеристика більше годилася для опису стану справ в Австро-Угорській імперії. По той бік австрійсько-російського кордону українські землі були не колонією, а частиною політичного й економічного ядра Російської імперії” (с. 190).

На нашу думку, навряд чи варто так категорично висловлюватися стосовно доволі непростого питання про колоніальний чи не колоніальний статус України в Російській імперії. Тут достатньо згадати хоча б думку економіста Михайла Волобуєва. У 1928 році у журналі „Більшовик України” (№ 2–3) було вміщено його статтю за назвою „До проблеми української економіки”. В ній було окреслено фази розвитку колоніальної політики царату в Україні до жовтневих подій 1917 року і спростовано тезу про повну єдність дореволюційної російської економіки. Ця економіка дійсно мала єдину імперіалістичну основу, але, з погляду пригнічених Росією територій, вона являла собою комплекс *національних* економік. Однак, підкреслював М. Волобуєв, саме це ігнорували і російські економісти, і московські керівні установи (в тому числі Держплан СРСР), які взагалі

часом уникали навіть самої назви „Україна”, віддаючи перевагу назвам „Південь”, „Південний район”, „Південно-Західний район”, „Південь Європейської Росії”, „Південно-Російське господарство”.

М. Волобуєв вважав Україну колонією європейського типу, що увійшла до складу Радянського Союзу. Він обґрунтовував думку про те, що проблема ліквідації колоніальної спадщини царату в Україні мала вирішуватись інакше, ніж у країнах „відсталих”.

Ну а як не згадати про ті реальні здобутки парламентаризму, якими користувались українці в Австро-Угорській імперії і яких не мали українці в імперії Російській. Фактом є й те, що Російська імперія та, пізніше, Радянський Союз, робили все, щоб українці не піднялися до рівня нації, а залишалися етносом. Варто наголосити, що, попри колоніальний характер російського і радянського правління, ані Російська імперія, ані Радянський Союз не спромоглися зробити те, що зробила Британська імперія – не лише стати великою державою, а й забезпечити населення метрополії економічним добробутом та політичними правами. Не підлягає сумніву, що колоніальний статус України завдав їй тривалої, а в окремих випадках (як-от під час Голодомору 1932–1933 років) непоправної шкоди, а тому політична, економічна та культурна деколонізація є одним з головних завдань українського суспільства.

У книзі чимало спірних тверджень. Наприклад, автор категорично стверджує, що „офіційна українізація була примусовою, а її показники – це показуха” (с. 254). Йдеться про політику „коренізації”, яка була офіційно започаткована більшовицькою владою у квітні 1923 року і набула в Україні насамперед форми „українізації”. Попри формалізм, ця політика принесла конкретні результати, що підтверджувало: вона не була виключно примусовою, а всі показники – фікція.

У книзі трапляються дрібні неточності (написання імен, деякі дати).

Утім, недоліки писання глобальної історії України Ярослав Грицак добре знає сам. Наприклад, необхідність вдаватися до схематизму. Проте не недоліки, а переваги визначають оцінку рецензованої праці. Я порадив би прочитати її не лише науковцям і широкому загалу, а передусім українським політикам.

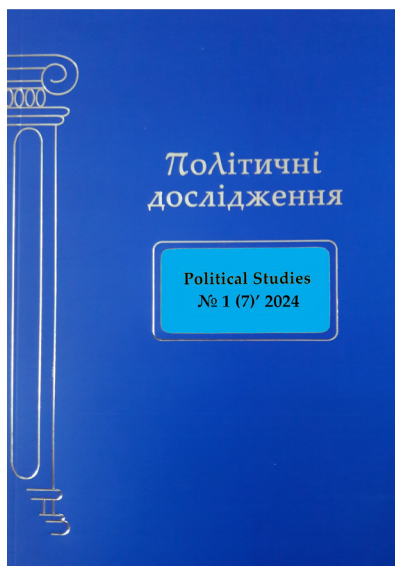
Ключові слова: історія Другої світової війни, глобальне суспільство, Україна, рецензія, критичний огляд.

Key words: history of the Second World War, global society, Ukraine, review, critical review.

Рецензія надійшла до редакції 30.09.2023

РОЗПОЧАТО ПРИЙМАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЧЕРГОВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ
„ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ”

Тематичне спрямування журналу представлено такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія
- Політичні інститути та процеси. Політична соціологія
- Політична культура та ідеологія. Політична психологія
- Проблеми світового політичного розвитку. Основи національної безпеки держави
- Етнополітологія та етнодержавознавство

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320).

З основами редакційної політики журналу та вимогами до рукописів статей можна ознайомитися на сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (URL: <https://ipiend.gov.ua>) та на сайті журналу (URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/>).

Рукописи статей, які будуть опубліковані в черговому номері журналу, приймаються до 1 березня 2024 року. Вихід друком – до 30 квітня 2024 року.

Електронна адреса редакції: editor_ipiend@ukr.net

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№ 2 (6)' 2023

Літературний редактор – С. Носова

Технічний редактор – Н. Сінельнікова

Дизайн журналу – Ю. Шайгородський

Верстка – ПП Лисенко М. М.

Підписано до друку 17.11.2023 р. Формат: 70×100/16

Гарнітура Trebuchet MS, Palatino Linotype

Ум. друк. арк. 16,2. Обл.-вид. арк. 15,5

Папір офсетний. Друк цифровий

Наклад 140 прим. Зам. № 2162

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-1222

(рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 31.08.2023 р. № 792)

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600

Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.